

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1962.

2. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

- WÉBER ANTAL: Esztétikai műveltségünk eredetéről
MEZEI JÓZSEF: A „kiegyenlítődség” irodalmi tendenciája és kora
MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi-problémák

VITA

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

BIBLIOGRÁFIA

IRODALOMTÖRTÉNET I. ÉVF. 1962. 2. SZ. 209–368 LAP. — BUDAPEST, 1962. AUG.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, FÖLDESSY GYULA, KIRÁLY ISTVÁN,
KOCZKÁS SÁNDOR, PÁNDI PÁL, TÓTH DEZSŐ, VARGHA KÁLMÁN,
WÉBER ANTAL

Szerkesztők:

BÓKA LÁSZLÓ (felelős szerkesztő) ÉS WÉBER ANTAL

Segédszerkesztő:

BESSENYEI GYÖRGY

E szám munkatársai: Weber Antal egyetemi docens, Mezei József egyetemi adjunktus, Merényi Oszkár, az irodalomtudomány kandidátusa (Nyíregyháza), Barta János egyetemi tanár, Pándi Pál egyetemi docens, Kardos Pál egyetemi tanár (Debrecen), Tiborc Zsigmond író, Péter László tudományos munkatárs (Szeged), Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Zsoldos Jenő gimnáziumi igazgató, Somlyó György író, Bene Sándor tanár, Szathmári István egyetemi adjunktus, Szalatnai Rezső tudományos kutató, Pomogáts Béla tanár, Somogyi Anna könyvtáros, ifj. Domokos Pál Péter tanár, Hangay Zoltán tanár, Bóta László egyetemi adjunktus, Kurcz Ágnes tanár, Kőhegyi Mihály muzeológus (Baja), Kemény G. Gábor kutatóintézeti osztályvezető.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, MNB egy számlaszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05-915-111-46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Szerkesztőség: Budapest V., Pesti Barnabás utca 1. — Telefon: 180—245

TANULMÁNYOK

WÉBER ANTAL:

ESZTÉTIKAI MŰVELTSÉGÜNK EREDETÉRŐL

Amikor Bessenyei György drámaival fellépett irodalmunkban, méltán érezhette úgy, hogy valami újat kezdett. Ami előzménynek számíthatott, már az idők homályába tűnt, vagy pedig szétszórtan egy-egy épebb gondolat, igényesebb szándék jelezte kezdeményezésének történelmi háttérét. A felvilágosodás irodalma nem köszöntött be kirobbanó sikerű, megragadó művészi erejű alkotásokkal. Nemesebb volt a cél, az óhaj, mint a művek megformált anyaga. Az írói tudatosság nála jórészt egyet jelentett a társadalmi-világnézeti, illetőleg művelődési principiumoknak a kor szintjén álló megfogalmazásával, amelyekhez a formai köntöst a francia klasszicizmus ars poetica-jának a magyar nyelvi kifejezéshez adaptált szabályaival alkotta meg. Persze nem kis teljesítmény volt ez akkoriban. A művészi mesterség szabályainak elméleti általánosításával ez a teoretikus hajlandóságú író alig foglalkozik, s bár akadnak megjegyzései irodalmunk történetére vonatkozóan, és sürgeti a „penna-csatát”, az irodalommal kapcsolatos nézetek és ítéletek kritikai kifejtését, ő maga nem igen tesz — és organikus irodalmi élet hiányában nem is tehet — említésre méltó lépéseket ebben az irányban. Ez a magyarázat azonban nem elegendő. Bessenyei, mint úttörő, elsősorban mondandóinak igazságáról és szükségességéről volt meggyőződve, s a magyar művelődés nemzeti érdekű problémáinak megoldásához a magyar gondolkodás felvilágosodott, európai szintre való emelését konkrét feladatként fogta fel, a cél a francia felvilágosodás, s elsősorban Voltaire, kézzelfogható művészi és filozófiai eredményeinek képében lebegett előtte. A feudális, elmaradott Magyarország s a polgárosodott Európa között tátongó szakadék áthidalása a művészet segítségével ebben a helyzetben szinte természetszerűen nem esztétikai kérdésként, hanem annál sokkal általánosabb, s az esztétikumot némileg háttérbe is szorító, történelmi-világnézeti feladatként tudatosodik. A kultúrpolitikai röpiratok, a filozófiai eszme-futtatások, az államregény (Tari-ménes utazása), de bizonyos mértékben még a drámák is ezt a felismerést bizonyítják.

Az esztétika, a szaktudomány értelmében, az előrehaladottabb országokban is új e korban. Termékeny műveléséhez nemcsak a külföldi eredmények alapos ismerete szükségeltetik, hanem a világirodalmi kapcsolatok és a tájékozódás e kezdeti korszakában a nemzeti irodalmak eleven gyakorlati törekvéseihez fűződő szálak is nélkülözhetetlenek. Különben, mint ahogy ez nagy műveltségű, de nem írói alkatú tudósainkkal megtörtént, merőben eklektikus és spekulatív, deskriptív iskolás elmélekedések jönnek létre. Egy filozófiai irányzat ismerete, s a szépről vallott általános nézetek önmagukban nem kielégítőek. Az általános esztétika művelése ekkor még a legszorosabban kötődik a nemzeti keretekben (elsősorban Németországban) virágzó filozófiai kultúrához. Magyarországon az elméleti általánosítás igénye konkrét esztétikai kategóriák megfogalmazásáért folytatott gyakorlati, kritikai-poétikai tevékenység kereteiben realizálódik, ösztönösen, a szintézis korlátozott szándékával.

A harmadik tényező, amely a művészi mesterség problémáival való hatékony foglalkozás előfeltétele: valamely irodalmi és szellemi irányzat megerősödése olyan fokig, amikor

létrejön a kifejezendő tartalom és művészi kifejezés egysége, amikor a magvas gondolat és a költői szépség egysége megértett és átértett, tudatos törekvésként jelenik meg. A szentimentális költők és írók már az írói tehetség természetes belátásával érvényesítették ezt munkáikban. Dayka és Kármán művészi gyakorlatán túl Csokonai az, aki — elsősorban saját, jelentős költészetére támaszkodva, s éles szemmel vizsgálva a kortársi irodalom egy-két jelenségét — szűkeségnek érzi tapasztalatainak elméleti kifejezését, s eközben számos esetben az irodalomelmélet alapkérdéseire tapint rá. S ekkor ütközik a magyar elmaradottságból fakadó egyik akadályba: az önálló, társadalmi igényekre válaszoló gondolati kultúra szegénységébe. Az *epopoeiáról közönségesen* c. tanulmányában az eposz fajtáit „Szerdahelyi úr” felosztása alapján ismerteti.

Szerdahelyi Györgyöt jeles szakemberként tartotta számon kora. A nagyszombati egyetemen tanított teológiát, majd a budai gimnázium igazgatója volt, s szorgalmasan lépegetett előre az egyházi ranglétrán, s mint váci kanonok fejezte be életét. Már életpályájából is látható, hogy aligha lehetett a felvilágosodás eszméinek úttörője. A régi típusú latin nyelvű tudományosságot képviselte. Ez egyébként jellemző is a korra. A megbecsült iskolai tudomány, amely az aktuális irodalmi harcoktól távol gyarapodott tekintélyben és eredményekben, az ódon szellemű állami étellel együtt a konzerváló hagyomány egyik jelentős tényezője volt. Mégis, igazságtalanság lenne, ha Szerdahelyi tevékenységében csak ezt a mozzanatot fedeznénk fel. Ő ugyanis, a maga módján, ismerte a fejeledező külföldi elméleteket, legalábbis az esztétikai elméletnek azt a formáját, amelynek megalkotása Baumgarten nevéhez fűződik. Egyébként *Aesthetica*¹ első kötetének megjelenése előtt Sófalvi József, a kolozsvári kollégium tanára, már Sulzer műveiből fordított magyarra. Miként e fordításokban, úgy Szerdahelyinél is az egyik legfőbb probléma a természeti szép fogalmának meghatározása. A művészet célja eszerint a természet utánzása. Szerdahelyi fogalmazásában az esztétika az ízlés tudománya. A szépség fogalma nála ellentmondásos; valami félig-tudatos, zavaros benyomásnak tetszik. Figyelemre méltó, hogy bátortalanul ugyan, de valami megkülönböztetést tesz a logikai és az esztétikai igazság között. Az ő értelmezése szerint a művészet nemcsak a természetet követi, ugyanakkor más világot is alkot. A szép szerinte különösen az erkölcsi hatás szempontjából fontos.

*Ars poetica generalis*²... c. munkájából kiderül, hogy ismerte Lessing *Laokoon*-ját, s Pope-ot, Boileau-t is. Az a munkája, amelyre Csokonai hivatkozik, a *Poesis narrativa, ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata* (1784) című. Az epikus költészetet, ahogy Csokonai is idézi említett művében, négy csoportra osztja. E csoportosítás ma már elavult. Érdekes és egyszersmind nagyon jellemző, hogy fejtegetéseiben nagy teret szentel a regénynek is. Ennek két fajtáját különbözteti meg: a tulajdonképpeni regényt s a költői beszélyt, amelyet fabula romanensis-nek nevez. A külföldi irodalmakból merített példái arra engednek következtetni, hogy nem ismerte fel a műfaj valódi jelentőségét, hiszen legmodernebb példái a barokk regény köréből valók. A következőket említi meg: *Roman de la Rose*, Heliodoros *Aethiopikái*, Boccaccio, Wieland *Agathonja*, Fenélon, Marmontel *Belizárja*. Szerdahelyi körmönfontan tudós munkájának egyik erénye az, hogy megpróbál a magyar irodalom egyes alkotásaira is hivatkozni. Így megemlíti az *Argirust*, a *Stilfriedet*, a *Toldit* s a fentebbi irodalomból Gyöngyösi *Chartkleá*-ját, Dugonics *Argonautiká*ját, Báróczi *Cassandráj*át, Mészáros Ignác *Kartigám* c. művét. Amint ebből a felsorolásból is látható, az eredetiség kérdése nem jelent problémát számára, s nem ismeri fel a külföldi irodalmak vonatkozásában a szentimentalizmus irodalmi áramlatának fontosságát sem. Régi típusú, bár sok korszerű ismeretet tartalmazó, sok szempontból tanulságos munkássága, amelyből a magyar irodalom iránti jó szándék is érződik,

¹ *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulchri deducta in scientias et artes amoeniores* (2 kötet, 1778).

² *Ars poetica generalis ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata*. (Budae, 1783). A címek második része a továbbiakban azonos.

nem gyakorolhatott számottevő hatást íróinkra. Csokonai sokoldalú műveltségére, s elméleti érdeklődésére vall az, hogy forgatta e munkákat.

Pedig Szerdahelyinek van egy-két figyelemre méltó megállapítása a drámai műfajjal kapcsolatban is. A *Poesis dramatica* . . . c. munkájában sajátosan keverednek az ódon s a frissebb megállapítások. Meglepő módon azt állítja például, hogy a szerelemnek nincsen tragikai méltósága. Ugyanakkor ő az, aki Magyarországon először ismerteti behatóbban (e műve is 1784-ből származik) Shakespeare művészetét. Nemcsak Shakespeare, hanem Molière alaposabb honi bemutatása is az ő nevéhez fűződik. Mint furcsaságok, megemlíthetők az olyan vélekedései, melyek szerint az opera, mint az irodalom és zene keveréke, elvetendő, továbbá az, hogy a tragédiában — rejtélyes okoknál fogva — pontosan tizennégy személy szerepeltetése szükséges. A korszerű és elavult nézetek e tanulságos egyvelege, s a magyar viszonyok szempontjából ennek hangsúlyozása fontos, a körülményes, hagyományos latin tudományosság köntösében jelentkezik. Egyébként történik kísérlet Szerdahelyi munkásságának magyar nyelvű népszerűsítésére is, amennyiben Szép János szombathelyi tanár készít egy korábbi munkájából fordítást s megpróbál magyar nyelvű műszavakat konstruálni, persze igen kevés sikerrel. Szép János átdolgozása 1794-ben jelent meg (nem lehetetlen talán, hogy Csokonai ezt ismerte).

Semmiképpen sem lenne helyénvaló túlbecsülni a tudós Szerdahelyi munkásságát, de szükséges hivatkozni tevékenységére, mert Radnai Rezső monográfiája óta, amely 1889-ben jelent meg, alaposabb megvilágítás nem került kiadásra³. S nem is Szerdahelyi és mások többé-kevésbé jelentéktelen írásairól van szó, hanem az esztétikai törekvések eredetéről, amelyek éppen kezdetlegességeikkel vallanak művelődési viszonyaink jellegére, s közelebbről: az irodalmi fejlődés alakulásának talán nem kellőképpen méltányolt tényezőire, továbbá adatokat, fogódzókat nyújtanak egyes írónk ízlésének, véleményeinek, alkotási módszereinek ismeretéhez és magyarázatához. Az irodalmunkról kialakított valóban tudományos hitelességű kép teljességéhez hozzátartoznak az egyes műfajok genezisének és fejlődésének szintézis jellegű feldolgozásai, a modern irodalmiság ismeretének szempontjából elengedhetetlenek a kritikának, az esztétikának, s általában az irodalomelméletnek hasonló áttekintései, hiszen ezek a társadalmi fejlődés menetében egyazon, egymásra ható folyamat részeként jöttek létre. Jánosi Béla és Mitrovics Gyula későbbi leltárai vajmi keveset adnak az említett Radnai-féle feldolgozáshoz. A szerző egyébként Eötvös Loránd házában nevelősködött, s később a kultuszminisztérium tanügyi tisztviselője lett. Ebben a munkájában hallatlan szorgalommal gyűjtötte össze és kivonatolta az anyagot. Célja az ismertetés, bíráló vagy értékelő megjegyzéseket csak a tárgyalt problémák egy részéhez fűz, koncepciója a pozitívizmus koncepciótlansága. Sajnos, ebben ezen a kutatási területen azóta sem sokat haladt a tudomány.

A felvilágosodás kora hagyományként csak az arisztotelészi, illetőleg a humanista poetikákat örökölte, bár ezeknek alaposabb átgondolása is csak ebben a korszakban történt meg. Nem véletlen, hogy az első modern irodalmi orgánunk, a kassai *Magyar Múzeum* előszavában Batsányi már az esztétikai műveltség hiányáról is megemlékezik. Persze az ő gondolatmenetében szélesebb értelmezésre bukkanhatnak. Az a megállapítása, amelynek értelmében a nemzet haladásának egyik feltétele a „kényes ízlés” — a gyakorlati irányulású teoretikus fejtegetések mellett a korszerű stílus kialakításáért folytatott ízlésnevelő aprómunkát is magában foglalja. A hatékonyság érdekében sürget esztétikai tanulmányokat, kritikai tevékenységet. Ez az óhaj egyébként beleillik az idegen remekművek átültetésének programjába, s a magyar és külföldi irodalom sajátosságait, eredményeit ismertető törekvés kereteibe. Jó példával jár elől az Osszián, továbbá Milton, Bessenyei, Ányos, Báróczi munkásságának ismertetésével. A fordítás-sal kapcsolatos nézetei egyben-másban megközelítik a napjainkban elfogadott elvek egyes

³ Aesthetikai törekvések Magyarországon.

lényeges alapvonásait. Batsányi kezdeményezése egyébként inkább elképzelés, a feladatok kijelölése, a vázolt teendők valóra váltását a folyóiratnak kellett volna elősegítenie. Ez, ismert okoknál fogva, nem történhetett meg.

Az esztétikai műveltség magyarországi elterjedésében, csakúgy, mint egyes szépirodalmi műfajok meggyökeresedésében, igen nagy szerepet játszottak a fordítások. Az a tény, hogy egy magyar író érdemesnek tartott egy-egy tanulmányt lefordítani, bizonyos mértékig ráirányította azokra a figyelmet, segítette némely eszméket belevinni az irodalmi köztudatba. A már említett korai Sulzer-fordítás után Versegly az, aki a népszerűsítést folytatja. A szabad, értelmező jellegű áttünetések példái *A szép mesterségekről*, *A szép mesterségek rövid történetei*, *A muzsikáról* címűek. Mindhárom Sulzernek az *Allgemeine Theorie der schönen Künste* c. művéből való. Érdemes megjegyezni, hogy *A muzsikáról* c. dolgozatban olyan megállapítások találhatók, hogy a zene indulatokat kelt fel, azokra hat, de nem általánosságban, hanem a nemzeti karakter jellegének megfelelően, így a zene egyszersmind nemzeti karaktert fest, ezért e művészet politikailag használható.

Műveltségterjesztő jellegénél fogva valóságos tárháza, s egyúttal jellemző keresztmetszete az irodalomelméleti-esztétikai érdeklődésnek Péczeli vállalkozása, az 1789—92 között hat füzetben megjelenő *Mindenes Gyűjtemény*. Cím szerint érdemes felsorolni az e füzetekben felbukkanó témákat. Péczeli elegyes gyűjteményében nem törekedett az eredetiség látszatára sem, összeszedte s lefordította, vagy kivonatolta a keze ügyébe kerülő érdekes vagy érdekesnek vélt tanulmányokat, jobbára francia források alapján. A német Sulzer mellett, akinek befolyása ekkorra már véglegesnek mondható, a következő nevek bukkannak fel: Seran de la Tour, Despreaux, Castel, Buffier, Bern Sensaric, Coppel. Nyilvánvaló, hogy vegyes értékű munkákról van szó. Az érdeklődést, mondhatni a szellemi izgalmat azonban jelzik, mégpedig a tudós kíváncsiságnak azt a jellegzetes fokát, amikor még a kutatás iránya nem világos, amikor a francia irodalom és a francia felvilágosodás neves képviselői iránti vonzalom magával hömpölyögteti a változó értékű elméleti irodalom hordalékát. Az összegyűjtött témák azonban arra figyelmeztetnek, hogy az irodalom, a későbbi fejlődés előrevetített jeleként, kilép az olvasmány-élmény naiv kizárólagosságából, s a művészet, mint a tanulmányozás tárgya, fordításokon, kompilációkon, bevezetésekben, s általánosabb megjegyzéseken keresztül megjelenik a magyar művelődés színterén. Milyen témákat találhatunk a *Mindenes Gyűjteményben*? A legjellemzőbbek: *A hangegyezésről és harmóniáról*, *A pásztori verseknek eredetéről*, *Magyar komédiák*, *A meséről vagy poetica históriáról*, *Az izlésről* (Seran de la Tour), *Az enthusiasmusról*, *A magasságról* (Despreaux), *Más jegyzések a magasságról* (Seran de la Tour), *A fenségesről* (Castel), *Micsoda hasonlatosság legyen az ékes szólás és a festés között* (Bern Sensaric), *Az indulatoknak fejlesztéséről* stb.

Nem kétséges, ha bizonyos távlatból tekintünk vissza az olyanfajta művekre, mint *A beszélő versezetről készített próba*, amelyet Péczeli a Henriás második kiadásához csatolt, nem sok tanulásra lelhetünk benne, hacsak arra az igazságra nem, hogy jobb dolog az elvont műszabályok helyett a remekművek tanulmányozása. Persze a jeles író maga is beleesik az elvont elmélkedés hibájába, s átveszi a különböző nemzeti irodalmak stílusára vonatkozó merész általánosításokat, amelyek ettől az időtől kezdve sokszor megtalálhatók különböző tanulmányokban. Péczeli szerint az olasz stílus édes, lágy, a francia tiszta, világos, az angol erőteljes, merész. A Henriáshoz csatolt tanulmánynak mégis van jelentősége. Mert bármennyire közömbös az például, hogy Mándi Sámuel milyen ügyefogyott érvekkel védi a regényt a *Római mesékben tett próbák* ajánlásában — a Voltaire eposzának magyar fordításához fűzött tanulmány példaadó jelentőségű, hiszen a Henriás, a kor viszonyainak megfelelő méretekben siker volt. Péczeli kezdeményezése az írói tudatosság jele. Csokonai rövid költői pályáján szinte gyakorlattá válik az írói alkotás elméleti magyarázata, s őnála ez nem kommentár csupán, hanem az útkeresés objektív rajza, tanulság-összegezés, kitekintés az irodalom világába: elméleti igényű műhelytanulmány.

Érdekes egy pillantást vetni a forrásokra, a mintákra, azokra a szerzőkre, akiknek műveit előszeretettel fordították, kivonatolták írónk. Gyakran fordul elő Batteux neve, akinek a pásztorköltészetéről szóló elmélkedéseit Révai Miklós használta fel (*A pásztorköltészetéről szóló oktatás*). Még Dayka Gábor is kísérletezett Batteux egyes munkáinak lefordításával. A francia esztétika e képviselője voltaképpen a konzervatív iskolát népszerűsítette, alig haladt túl a hagyományos arisztotelészi felfogás határain. Fő műve a nálunk is ismert *Cours de belles-lettres*. Népszerű volt nálunk — amennyiben ezt a túlzó kifejezést használni lehet e korban elméleti művekre — Johann Georg Sulzer, aki a művészet morális rendeltetését hirdette. Nagy szerepe volt abban, hogy az iskolás, sőt helyenként szinte valláserkölcsei jellegű morális célzatosság terjedt el később a kritikában is. A nála modernebb, progresszívebb szemléletű Winckelmann antik szépségkultusza ismeretének nyomaira Kármánál bukkanunk, akinek legalábbis az érdeklődését befolyásolta (*Remekek a düsseldorji képpalotában*). Ebben némileg vitázni látszik a klasszicizmussal. Heinse Ardinghellow-jának említése is e témakör ismeretére utal. Persze a német—görög klasszicizmus eszméi, az indulatok rajza alárendelése a szép ideájának, az allegória kedvelése a képzőművészetben, s általában egyfajta klasszicista eszményítés Kazinczy nézeteire jellemző. Itt szükséges megjegyezni: Kazinczy esztétikai nézeteinek a megfogalmazása egyike a legnehezebb feladatoknak, mivel a „kéregkritika” sajátos módszere, a nyelvi-stiláris kifejezés iránti érdeklődés túlnyomó volta miatt legfeljebb arról lehet szó, hogy Kazinczy ízlését meghatározott irányzatokhoz kössük, mintsem kifejtett, átgondolt esztétikai nézetekről. — Az úgynevezett populáris filozófusok egyébként azért is kedveltek nálunk, mert a felvilágosodás hatására hangsúlyozzák az egészséges értelem nagy szerepét, s a tudományos fogalmazás egyszerűségének szükségességét, továbbá a szélesebb olvasóközönséghez való fordulás igényét. Közéjük tartozik a többször emlegetett Sulzer, továbbá a híres Moses Mendelssohn, aki Sulzer sokszor naiv moralizálásával szemben sokkal inkább tapasztalati módszert követ, bizonyos pszichológiai igazságokra tapint rá, s nagy szerepet szán a művészi gyakorlatban az úgynevezett vegyes érzelmek elméletében kifejtett felismeréseknek. Mendelssohn nézeteit Földi János ismerteti először.

Az eddig felsorolt adalékok korántsem ötletszerűen, s még kevésbé valami summázó, „átértékelő” szándékkal kerültek e rövid tanulmányba. A maguk módján a magyar esztétikai érdeklődés első jelei Csokonai ilyen irányú műveltségét, tájékozódását is jelzik. Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében*⁴ frappánsan, tömören így ír Csokonai műveltségéről: „Rendkívül kiterjedt, de teljesen tájékozatlan olvasottsága által be volt ágyazva ez irodalmi múltba, a barokkba és rokokóba; ezek elevenek voltak számára, nem tudta, hogy vannak elavult dolgok is, és amikor verset írt, ott folytatta, ahol könyvei abbahagyták.” Néhány sorral alább viszont a következőképpen jellemzi Csokonai költői tudatosságát: „Hogy mennyire tisztában volt a költői mesterség minden csínjával-bínjával, mennyire gondolkozó költő volt, elméleti írásai mutatják, melyekből kitűnik, hogy ő volt a magyaros verselés első kutatója és szakértője.” A két állítás ellentmond egymásnak. Hiszen nyilvánvaló, hogy a barokk-rokokó elemek jelenléte Csokonai költészetében, s különösen és elsősorban fordításai között, nem tájékozatlansággal vagy az avultság felismerésére való képesség hiányával magyarázható. A kor ízlésének, divatjának tett engedményekkel sokkal inkább, s ez a körülmény érvényes a nemesség maradi eszméinek időnkénti elfogadására, az alkalmi versezetek műfajára éppen úgy, mint az előbb említett mozzanatokra. Csokonai tudatos költői felfogása — akinek Rousseau volt a legfőbb példaképe, s aki felismerte Herder jelentőségét — pedig semmiképpen sem redukálható a költészet mesterségbeli fogásainak pompás ismeretére s a magyaros verselés terén szerzett, egyébként rendkívül fontos érdemeire.

⁴ 277. old.

Csokonai elméleti-esztétikai műveltsége nagyjából megegyezik az akkori lehetőségek adta legjobb színvonallal. Szerdahelyi művének ismerete — ez kétségbevonhatatlan tény — egyben azt is jelenti, hogy, ha közvetetten is, elsajátíthatta azoknak a szerzőknek az elméleteit, akiknek munkái alapján a szerző összefoglaló művét megírta. Csokonai ismeretei azonban nemcsak közvetettek, ezt több példa is bizonyítja. Gróf Koháry Ferenchez írt levelének (Komárom, 1797 nov. 8.) függelékében a *Kézírásban levő munkáskáimnak megnevezésében*⁵ fordításai között megemlíti a Sulzer-követő Eschenburg művét, címe, ahogy ő rövidítve közli: Eschenburg's Theorie u. Lit. d. sch. Wissenschaften. Átfogó és tudományos rendeltetésű elmélkedéseiről vall ugyanennek a lajstromnak egy másik része. „Gondolatok a hazánkbeli szépliteratúráról, annak régi és mostani állapotjáról, felhágásának és lebukásának okairól, úgy szintén azon utakról és módokról, a melyek által azt csinosabb és boldogabb állapotra lehetne vinni kevés költséggel is, a mostani szomorú időkhöz képest. Ennek alkalmatosságával leirattatik egy aestheticum auditoriumnak ábrázatja, a véle való kiseded bibliothecáskával, előadódik az a zsinór is, a melyet kellene tartani annak a professornak, a ki a magyar poesisra és eloquentiára az ifjakat oktatná, de már nem classisi, hanem academiai módon”⁶. . . Ez a kezdeményezés, illetőleg terv mindenesetre tudományos igényről tanúskodik. Csokonai elméleti írásainak megalapozottsága, biztos ítéletei a költői mesterség kérdéseiben, aligha választható el esztétikai-elméleti érdeklődésétől. Persze osztozni kénytelen azokban a gyengeségekben is, amelyek ilyen irányú műveltségének forrásaira is jellemzőek.

Az irodalomelméleti-poétikai tudnivalók egyik tárháza Csokonai számára is a *Mindenes Gyűjtemény* volt. A költő nemcsak ismerte ezt a vállalkozást, hanem igen nagyra becsülte, sőt Péczeli halála után folytatni is szándékozott. Széchenyi Ferenchez írja pártfogását kérve s terveiről nyilatkozva Komáromból, 1798. január 23.-án: „Azolta, a Nyári Insurrectionnak üres ideje alatt összeszedtem Írásaimat, a melyek részént eredeti, részént görög, deák, francia, német és olasz nyelvekből fordított darabok, részént prósák a philosophiai s Aestheticai Tudományokból. Ezeket összeszedvén, itten Komáromba Nyájas Múzsza név alatt ki akartam adni. — De azolta szándékomat megváltoztatván, most már a Péczeli halálával félbeszakadt Mindenes Gyűjteményt akarom folytatni.”⁷ Hogy Csokonai műveltségének alapszöveve lényeges vonásaiban megegyezett a kikristályosodni kezdő érdeklődéssel, azt bizonyítja egy későbbi keletű levél Kazinczyhoz: „A Sulzer kedvesebb ajándék nálam mindennél, a mit csak adni szoktak az emberek. Az alatta lévő Datum oly becses monumentummá teszi azt nálam, amilyen a 6a Aug. 1792 küldött Kleist.” (Debrecen, 1803, március 15.⁸)

A felvilágosodás hatására meginduló sokoldalú munkálkodás egyik oldala az esztétikai témák iránti érdeklődés izmosodása. Nem nehéz összefüggésbe hozni a filozófiai kultúra fokozott szerepével és népszerűségével. A honi feltételek azonban előzmények, hagyományok, s megfelelő intézmények híján e területen rendkívül kedvezőtlenek. Gondolkodó elménk nem jutnak túl az ismeretszerzés, a tájékozódás fokán. A társadalmi igények az irodalommal szemben is kevésbé differenciáltak, sőt az igények serkentése az egyik elsőrendű feladat. Ilyen körülmények között az esztétikai kultúra az irodalmi fejlődés sodrásában mellékes jelenségként tűnik fel a láthatáron. Az írói tudatosság, az irodalom funkciójának korszerűbb felfogása tereli rá a figyelmet szűk rétegek, az irodalommal foglalkozók körében. A kompiáción alapuló rendszeralkotásig csak a hagyományosabb, avultabb tudományosságú Szerdahelyi merészkedik, a többiek csak hozzáférhetőbbé teszik a nevezetesebb, divatos külföldi munkákat a fordítási program keretében. Csokonai jelentősége e területen abban rejlik, hogy vegyes, de a magyar viszonyokat tekintve széles elméleti műveltséget eredeti, költői alkotó munka folyamán kipróbált műhelytanulmányokban kamatoztatja.

⁵ Harsányi—Gulyás: Cs. V. M. összes művei. II, 642.

⁶ HG. II, 643.

⁷ HG. II, 645.

⁸ HG. II, 765.

Nagy hiba volna elszórt megjegyzések alapján rekonstruálni s egy előre elkészült rendszerbe erőltetni Csokonai elméleti nézeteit. Hiszen tudnivaló, hogy kevés olyan jelentős alkotónk van, akinek elméjében annyi terv és ötlet fogant, s oly kevés módja volt a tervek, elgondolások megvalósításához. Kétségtelen az is, hogy Csokonai, mint teoretikus nem láthatta világosan az irodalomtudomány fejlődésének fő irányait, annál is kevésbé, mert ezt külföldi legkiválóbb művelői sem láthatták tisztán az alapfogalmak definiálásának szakaszában. Van Csokonai tervei között időszerűtlen, divattól sugallt is (pl. magyar költészettan írása Marmontel nyomán). A Himfy-ről, Dayka költészetéről, az anakreoni dalokról, a komikus eposzról frott tanulságos sorai azonban nemcsak a „mesterség csínját-bínját” ismerő költőre vallanak, nemcsak egyéni és eredeti ízlés világlik ki ítéleteiből. A népiességgel kapcsolatos alapvető megjegyzései újfajta művészetszemlélet körvonalait sejtetik, az európai és a magyar fejlődés későbbi szintézisének előfutárai. A különböző műfajok, költői fogások, jellemzési módok leírása közben érezhető egy terminológia-teremtő szándék, amely nemcsak a „furcsa vitézi verszetet” eredményezi, hanem a latinos—magyaros keverék jellegű fogalmazások és körülírások mögött a fogalmak meghódításáért folytatott küzdelem energiája feszül. S mindezt egy jelentős költészet eleven tapasztalataiból, gondoljaiból fakadó friss, gyakorlatias, bíráló-mérlegelő vizsgálódás avatja hasznossá, aktuálissá, hitelessé.

„A verscsinálás nem poesis, mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ennek felöltöztetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok hármóniával szálljanak az ember fülébe. A honnan lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is, és ellenben jó verset írhat valaki, de azért nem poéta.” — olvassuk *A magyar verscsinálásról közönségesen* c. írásában.⁹ Azt mondhatnók persze, hogy bár igazak e szavak, mégis csak egy olyan alapigazságot tartalmaznak, ami minden valamirevaló költőnek meggyőződése kell hogy legyen. Ám nálunk éppen az ilyen egyszerű igazságok markáns kifejezése vitt közelebb a hagyományos, elavult, szórakoztató költészettől ama igazi poézishoz, amely cél, ízlés, felfogás tekintetében, s Csokonai költészetében valóságosan is kialakult: csak ilyen meggyőződés adhatott mély értelmet a magyaros verselés technikáját sokoldalúan elemző tanulmánynak. S itt a meggyőződés mögött már erudíció, alapos műveltség van jelen. Csokonai minden lehető alkalmat megragadott elméleti tudásának gyarapításához, s nem véletlenül fordul ilyen ügyben Schedius Lajoshoz, az esztétika tanárához, miután Debrecenből távozni kénytelen: „. . . ut et tota huius Artis Philosophia generaliter ac contemplative, et specialis de singulis eiusdem partibus doctrina cum exquisito Scriptorum in quovis genere ex. quavis natione excellentiorum Catalogo, ut ex gr. in Eschenburgii Theoria videre est, reperirentur. Tuas de Aesthetica Praelectionis quomodo nancisci possem? dic, amabo!”¹⁰ Hadd tegyük hozzá rögtön, hogy Schedius Lajos, az esztétika professzora a pesti egyetemen, nagyon kevés és igen jelentéktelen gondolattal járult hozzá a magyarországi esztétikai műveltséghez.

Az irodalmi életben rendkívül fontos követelmény az, hogy az esztétikai tudás, ismeret, elmélkedés alakító tényezővé váljon az ízlésben. Mindaddig ugyanis az elmélet szférájában lebeg, s számon tartható, de nem hasznosítható bölcsességei nyom nélkül enyésznek el az eleven irodalmi élet látóköréből. Az esztétikai műveltség próbaköve a kritikai-irodalomtörténeti gyakorlat a maga közvetlen valóságában, áttételes érvényesülése pedig az adott korban születő művészet sajátosságaiban, stílusában, koncepciójában található meg. A magyar viszonyok egyik jellegzetessége az, hogy megfelelő intézmények a kritikai gyakorlat folytatásához a nemesi színezetű tekintélyelv uralma miatt nem alakulhatnak ki (persze más társadalmi, gazdasági és tárgyi akadályai is vannak, ezekről ezúttal nem szólunk). A modern irodalmiság egyik ismérve az irodalmi élet demokratizmusa, a művészet respublikájában uralkodó jogegyenlőség. Ennek feltételei csak a reformkorban teremtdnek meg. Ezért az őszinte és tárgyi-

⁹ HG. II, 517.

¹⁰ HG. II, 628.

lagos műelemzés az irodalom nyilvánossága helyett a személyes eszmecsere privát körében élhet csak, s írott nyomaira a levelezéscsokban bukkanhatunk. Csokonai bírálata Dayka verseiről szinte összegezi a lírai költészetről szóló vélekedéseit. S ily módon nemcsak a kortárs költő találó bírálatát üdvözölhetjük benne (hiszen ez, tekintettel Kazinczyknak Dayka iránti már-már rajongásszerű elfogultságára, erősen méltató jellegű), hanem egy impozáns, érzékeny, árnyalt irodalmi műveltség megnyilvánulását is.

Az a tudatosság és biztonság, amellyel Csokonai a költészet imponderábilái között mozog, nem fakadhat pusztán a saját és a magyar irodalom gyakorlatából, de az idegen példák ismeretéből sem: feltételezi az irodalmi jelenségeknek olyan közvetlen és közvetett módon történő átgondolását is, amelyben nem lebecsülhető (bár túl sem becslhető) része van elméleti ismereteinek is. A különböző avult és korszerű nézetek az alkotó munka s a konkrét, egyéni véleményalkotás folyamatában válnak szét, s felismert igazságok ebben a folyamatban kristályosodnak kritikai elvekké, művészi gyakorlattá, ars poeticává. Hogy mennyire megérelődött Csokonai kritikai talentuma, azt méltó módon illusztrálhatja a Dayka Gábor egyik versében előforduló természeti kép frappáns elemzése: „Minő pittoresco már ez: az öldöklő villámok fényinél a halvány orca rettegést mutat! Irizóztató jelenést akar láttatni, egy rettegő ember orcáját; rá vonja az umbrát s halvánnyá teszi: de az éj sűrű homályában helyhezveti festését, hol a halvány orcát nem lehetne látni, azért is Luxra van szüksége. Egy felhők közül félig kibúvó s azonnal eltűnő Hold is láttatható vélünk a halvány rettegőt, de borzasztó, vagy a mi több, rettenetes Luxot vesz elő, az öldöklő menköveknek Világát.” (Kazinczyknak, Debrecen, Febr. 20, 1803).¹¹ Nem véletlen, hogy ezt a levelet Erdélyi János adta ki először a *Magyar Szépirodalmi Szemlében*.

Magyarországon, megfelelő tudományos intézmények, sőt egyáltalán lehetőségek híján vagy szűkében, igazi credmények az esztétikai műveltség területén a nagyobb író-egyéniségek sokszor mellékesen űzött tevékenysége révén teremnek. Adalékokat találni persze lehet arra vonatkozólag, hogy ki mit fordított, és sokszor nem is érdektelenek ezek az adalékok. A Schiller-fordítók között megtalálhatjuk Vitkovics Mihályt, Kazinczy pesti triászának tagját, aki Schillernek egy igen nagyhatású, a magyar színi kultúrára jelentős befolyást gyakorló írását ülteti át *A játékszínről* címen (az eredeti címe: *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*). A fordítás 1814-ben jelent meg a Kulcsár-féle *Magyar Theatrum Almanach*-ban. Döbrentei változatos tartalmú kompilációi és ismertetései nem különösen jelentősek. *Eredetiség és jutalomtétel* elsősorban irodalomtörténeti érdekű drámaelméleti fejtegetés annak a pályázatnak a kapcsán, melyre Katona József is beküldötte *Bánk bán*-ját. Az *Észrevételek a szomorújáték theoriája körül* voltaképpen az előbbinek kiegészítése, a pályadíjat elnyerő Bolyai Farkas darabjainak jellemzésével megtoldva. Sokkal figyelemre méltóbbak Buczy Emilnek az ugyancsak az *Erdélyi Múzeumban* megjelent tanulmányai. Az *Értekezés az elmének magas kifejlődése körül ez az ízlés munkájában* nagyszabású elmélkedés, amelyben szó esik a műveltség „tónusáról”, ami voltaképpen valami kor-meghatározta szellemi atmoszférát óhajt jelenteni, s így áttételesen a műalkotás és a társadalom kapcsolatából sejt meg valamit. Elgondolkozik Shakespeare-ről és koráról, sőt a magyar kulturális törekvések tónusát is igyekszik eltalálni (szó esik itt az ízlés, az esztétikai nevelés, a nemzeti nyelv hiányáról). A *görög genie okainak sajtítása* c. írásában a görög tragédia formáit Athén tónusából eredezteti. Az irodalomelmélet és esztétika néhány kérdése még egy humoros hangvételű didaktikus költeményben is hangot kap. Verseghy *Rikóti Mátyása* főként a klasszikus költészet szolgalelkű utánzása ellen irányul, s a „poeta nascitur” elvét támogatja. A költemény (egyébként humora és költői megformálása többet mond elméleti igazságainak irányzatosságánál) elítéli a nagy nevekkel való dobálózást, mondván, hogy a tekintélyi érvnek nincs tekintélye —, ami igaz is.

¹¹ HG. II, 743.

Persze éppen az esztétikai műveltség területén eléggé tartós a tekintélyek uralma. A többé-kevésbé sikerült adaptációk között igazán eredeti gondolatra ritkán találhatunk. E jelenség úgy is körülírható — amint erről már esett szó —, hogy a költői gyakorlatból fakadó érzékenység, árnyaltabb szemléletmód vezet a mi irodalmi körülményeink között az eleven esztétikai igazságokhoz a legközelebb. Kőlcsey szerepe is ezzel magyarázható. Kétségtelen azonban, hogy Kőlcsey életművének vannak más fontos mozzanatai, amelyek még inkább megvilágítják munkásságának elméleti jellegű érdemeit. Sokoldalú filozófiai, történelmi ismeretei mellett elegendő lényegre törő (bár tévedésektől sem mentes) kritikai kezdeményezéseire hivatkozni, továbbá a *Nemzeti hagyományok* c. történetfilozófiai megalapozottságú tanulmányra. A népi költészet beágyazása az irodalom fejlődésének herderi koncepciójába, a magyar irodalom jellegének vázlatos szintézis-kísérlete a népköltészetnek a nemzeti költészetben betöltött szerepét jelöli ki, körvonalazva a népi poézis politikai-esztétikai súlyát és funkcióját. Kőlcsey irodalomról alkotott felfogását változatos és jelentős közéleti tevékenysége is gazdagítja, világnézetileg és politikailag sok vonatkozásban a lényegre hatóan konkretizálja.

Kőlcsey folytatja és tovább fejleszti elődei hagyományait. Költői és kritikai tevékenysége eleinte Kazinczy nézeteihez kapcsolódik. A széphalmi mester, nem lévén teoretikus a szó szoros értelmében, inkább műveltségével és sajátos ízlésrendszerével inspirál. A tudatosan vallott ízlés kétségtelenül esztétikai ismereteken is alapul, ám sokkal szélesebb kategória annál, s egyúttal közvetlenebb jellegű is. Kazinczy irodalmi nézeteiről röviden aligha lehet többet mondani, mint amit Horváth János ír tömören: „Kazinczy neológiájá nemcsak nyelv-, hanem műveltségi- és irodalom-neológia is volt s eredeti munkái nagy része e neológ irodalom-fogalom szolgálatára íratott. *Széptudományi neológiának* mondhatnók a nyelvi mellett. Ebbeli munkássága nemcsak az irodalom addigi fogalmát alakította át (szépirodalom), hanem magát az irodalomtudományt, elannyira, hogy a modern magyar irodalomtudomány megalapítóját őbenne kell látnunk (nem pedig a különben nagy érdemű Toldyban). A Czwittinger nyomában felsorakozó tudós-lexikonok után Pápay Sámuel (és az egyetemen Révai) honosította meg a 'nemzeti irodalomtörténet' új típusát, mely magát a tulajdonképpeni irodalomtörténetet a nemzeti nyelvről szóló tudományok (a nyelv története, nyelvtana, stilisztikái jelleme) illeszti bele, nem külön szaktudományként, hanem azokkal együtt valamely teljesebb nyelvtudomány részeként... Kazinczy az, ki minden elődjénél világosabban érezte és tudta, hogy irodalom és irodalomtudomány nyelvi problémákkal vannak bensőleg átitatva, s hogy ennél fogva az „irodalmi nyelv” nagy kérdése nem a nyelv-, hanem az irodalomtudomány hatáskörébe tartozik.”¹² Persze Kazinczy ízlésrendszerének, esztétikai nézeteinek határozottabb körvonalait és forrásvidékét, valamint belső összefüggéseit csak akkor lehetne felkutatni, ha akadna vállalkozó, aki filológiai feldolgozná hatalmas levelezésének ilyen irányú utalásait. Ettől az óriási feladattól érthetően visszariad még a vállalkozó szellemű filológus is, akit az anyag feltárásában még az a gyanú is zavar, hogy igen sok érdekes, izgalmas problémára bukkanna ugyan, amelyektől sok kisebb, ám nem lényegtelen kérdés megvilágosodna, de a vizsgálatok summája nem lenne sokkal több, mint az elmondott és idézett megállapítások. Így tehát Kazinczy esztétikai nézeteiről nagy vonalakban találó, de részleteiben kidolgozatlan képünk van.

Kőlcsey esztétikai elvei azonban akkor kristályosodnak ki, amikor egyre inkább elfordul a széphalmi mestertől, amikor új utakat keres. Elsajátítja, de tagadva tovább fejleszti Kazinczy nézeteit, s klasszicizmussal birkózva a romantika felé közelít. Természetesen ez a küzdelem sokkal áttekinthetőbb, egyértelműbb a költészetben, mint elméleti tevékenységében, mert itt a hagyományos megfogalmazások sokkal makacsabban tartják magukat. Érdekes, hogy mint Csokonainak, úgy Kőlcseynek is van olyan kedvelt olvasmánya, amely

¹² Tanulmányok. 1956. 132.

esztétikai műveltségét magyar feldolgozásban gyarapítja. Azt a szerepet, amelyet Csokonainál a *Mindenes Gyűjtemény* játszott, Kölcseynél az *Erdélyi Múzeum* tölti be. Kölcsey esztétikai műveltségére igen nagy hatással volt Szemere Pál, aki ebben a tekintetben kora egyik legképzettebb elméje volt, s bár saját dolgozatai rendszertelenségük és zavarosságuk okán kevésbé jelentősek, körülbelül mindent tudott, amit honi viszonyaink között e korban tudni lehetett. Egyébként Kölcsey pályája elején a francia felvilágosodás, sőt az azt megelőző kor (Bayle) íróit olvassa, nyilván így jut el a már említett arisztotelianus szemléletű Batteux tanulmányozásához. Ezután, mondhatnók, törvényszerű következetességgel ismerkedik meg Eschenburg és Sulzer műveivel. Kölcsey azonban nemcsak tanulmányozza és alkalmazza az esztétikai irodalmat, hanem mint a magyar irodalmi kritika úttörője, egyúttal az önálló kritikai gyakorlat segítségével bekapcsolja azt az irodalmi vérkeringésbe. A Kölcsey esztétikai nézeteivel foglalkozó (nem túlságosan bőséges) tanulmányok, úgy hiszem, joggal jelölik meg kritikai elveinek forrásaiként Voltaire-t (*Le temple du goût*), Lessinget (*Hamburgi dramaturgia*) és Schillert (*Über Bürgers Gedichte*). Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy nem mechanikus átvételről van szó, hanem az európai műveltséghez való olyan felzárkózáshoz, amely egyszerűségi eredeti, a nemzeti irodalom lényeges összefüggéseit feltáró új gondolatokat, megfogalmazásokat eredményez.

Az eddig említett szerzők és művek még többé-kevésbé az akkori magyarországi esztétikai műveltség hagyományos keretébe sorolhatók. Az új, romantikus irányzat előhírnöke a teória területén Herder nagyhatású munkássága. Őt már Csokonai is ismerte, sőt ismertette, de Kölcsey az, aki az organikus fejlődésméleletet az irodalomra következetesen alkalmazta, illetőleg a magyar irodalom egyes nagy kérdéseit ebbe a koncepcióba illesztette bele. Az *Ideen zur Geschichte der Menschheit* fontos mű a magyar kulturális élet szemszögéből is, elsősorban felfogása miatt az (nem pedig az igen sokat emlegetett Herder-féle jóslat okából). Kölcsey filozófiai műveltsége és esztétikai érdeklődése új réteggel gyarapodik a Kant eszméit követő esztétika tanulmányozása nyomán. Kant műveit főleg Krug és Bouterweck népszerűsítik. A régi típusú tudományosság még akkor is élő hatásának eredményeként (s nyilván a megfelelő magyar nyelvű terminológia hiányából, illetőleg kezdetlegességéből kifolyólag) Krug művéből latin nyelvű fordítást készít Márton István: *Systema philosophiae criticae*, 1820. Krug eszméinek ismertetésével és bírálatával egyébként a húszas években a *Tudományos Gyűjtemény* is foglalkozik. Kölcsey ismeri és felhasználja, tovább fejleszti vagy polemizálva említi olyan valóban jeles elmék műveit (az említettekén kívül), mint Jean Paul, August Wilhelm Schlegel, Tieck.

Neveket szemelgetni lehetne tovább is, de szükségtelen, hiszen Kölcsey nagy és korszerű műveltsége nem szorul különösebb bizonyításra. Inkább az a meglepő és elgondolkasztató, hogy miként tudott a magyarországi tájékozódási lehetőségek között, az alkotói éveinek nagy részét eldugott faluban eltöltő író olyan pontosan és biztosan rátalálni a lényeges és fontos olvasmányokra. A kor valóban középponti jelentőségű elméleti kérdései felé nemcsak magas igénye és disztináló, mérlegelő képessége irányította, hanem saját művészi gyakorlata is. A Kazinczytól tárhozatot szentimentális színezetű német-görög klasszicizmus hidegen fennkölt régióból indulva jut el megtorpanásokon, válságokon, értelmi és érzelmi küzdésen át a nemzeti romantikáig mintegy végigélve és végigszenvedve a korszakváltás összes gyötrelmeit. Tudnivaló, hogy a tízes évek második felének s a húszas évek elejének ízlés- és stílusváltozásai mögött ott feszülnek a kor legégetőbb világnézeti és politikai problémái, egy újfajta progresszió van kialakulóban a feudális Magyarország sivár, nagyobbra törő lelkeket megalázó viszonyai között. Ezért hat megdöbbenő aktualitással, s a haladásért folytatott nehéz, sokszor csüggesztő küzdelem fájdalmaival telítetten a *Körner Zrínyijéről* szóló tanulmányának tragikum-meghatározása: „Ha a hős kezdettől fogva rezignálva van, akkor vége a tragikumnak; ha pedig küzd és szabadulni akar s ellátja végre, hogy reményei füstbe mennek: ime ez a tragikum.”

Kritikai munkásságának vezérlő elve a „poéta és versificator” közötti különbség hangsúlyozása. Ez voltaképpen a másodlagos tehetségű, dilettáns jellegű verselgetőkkel szemben a művészi igényű poézis mérceként való elismertetése. Szauder József gazdag anyagot rendszerező tanulmányában¹³ elemzi a gondolat történetét, s idézi Kármán véleményét A nemzet csinosodása c. írásából, amelynek „alkotó szubjektivitást követelő tanítása pontosan megegyezik Versey Mi a poézis és ki az igaz poéta című könyvének tételeivel.”¹⁴ Tanulmányunkban idéztük Csokonainak idevonatkozó megállapítását, amely az említett gondolatot az előbbieknél nem kisebb igazsággal hangsúlyozza. Kőlcsey meghatározása tehát („A poéta csak úgy poéta, ha azon tárgy, melyre figyelmességét függeszti, őt elevenen megilleti s egy magán kívüli való állapotba hozza . . .” stb.) a szó szoros értelmében véve a dolgot, nem mondható újnak, hanem nagyon is erősen kapcsolódik a legjobb hagyományokhoz. A különbség azonban mégsem csekély, hiszen e motívum már nemcsak általánosabb eszmefuttatásban vagy műhelytanulmányban, hanem a valódi kritika megteremtése körüli kísérletekben és átfogó, rendszerező eszmélkedésekben bukkan fel, egy új és végleges eredetiség-program termékeként. Kőlcsey útja a romantika felé — mint költő és gondolkodó — a társadalmi igényekre válaszoló szociális és patrióta eszméktől áthatott haladó irodalom gyakorlati és elméleti megteremtésének állomásain halad át. Kőlcsey nézetei már nem sorolhatók az előzmények, az igazságok zseniális felvillantásának korlátozottabb körébe, hanem már szerves és az irodalmi élettől egyre inkább elfogadott részei a reformkori, klasszikussá érlelődő írásművészetnek.

Így tehát a Kőlcsey dolgozataiban felfedezhető „hatások” is másként értékelendők. Itt már az európai kultúrában való tájékozottság mértékét jelzik inkább s nem pusztán átvett vagy mechanikus adaptációt. Azt persze nem nehéz kimutatni, hogy a komikumról szóló nézeteit, amelyeket Kisfaludy Károly Leányórzó c. vígjátékának bírálata ürügyén fejt ki — Bouterweck nyomán csoportosítja. Dehát mit jelent ez? Új csoportosítást feltalálni a szaktudományokban a művészethez hasonlítható eredetiség-követelmény híján olyan egyénieskedés lenne, amelyet aligha igazolhatna más, mint a „nemzeti filozófiához” mérhető „nemzeti esztétika” képtelensége. Miként a filozófiai kultúra, úgy az esztétikai is meghatározott társadalmi feltételek között fejlődhet, bontakozhat sokat ígérően, ám ez nem jelentheti azt, hogy tartalmában oly mértékben nemzetivé válhat, mint az irodalom. Ilyetén specifikus jellegének ellentmond tárgyának általánosságára. Az esztétikai műveltség a maga közvetlenségében a kritikai gyakorlaton és az irodalomtörténeti összefoglalásokon keresztül épül egy-egy ország irodalmi életébe. Következésképpen a terminusok és a meghatározások, a nemzeti sajátosságokon túli mivoltuknál fogva könnyen vándorolnak. A XVIII-XIX. századi német esztétika nyilván nem a német irodalomra kívánta érvényességét korlátozni, hatása a német filozófia fellendüléséből táplálkozott. S így nem kétséges az sem, hogy íróink ez esetben nemcsak az egyoldalú német tájékozódás sugallatára fordultak az említett szerzőkhöz, hanem azért, mert ott virágzott e tudomány. Az egyoldalú, csak a német kultúrára szorító érdeklődés különben a tárgyalt korszak íróira nem volt jellemző. Szükséges volt erről az egyébként nem túlságosan jelentős problémáról szót ejteni, mert a régóta divatozó állítások ellenhatásaként (melyeknek értelmében gondolkodó íróink, kisdíjakok módjára, egyszerűen megtanulták a német elméleteket), arra a felesleges mentegetésre voltunk hajlamosak, hogy nemcsak németekről beszélhetünk (ami persze igaz). Az eredetiség túlzott féltése viszont könnyen vezethet oda, hogy a hazai kezdeményezések palántáit dúsan burjánzó beltenyészetté nagyítsuk fel.

Az anyag bármilyen futólagos áttekintése is jogot ad arra a feltételezésre, hogy bár Magyarországon nem voltak meg a feltételei a tudományos esztétika rendszeres művelésének, a magyar esztétikai műveltség egy fél évszázadnyi idő alatt európai szintre emelkedett.

¹³ A magyar romantika kezdeteiről. Megjelent A romantika útján c. tanulmánykötetben, 1961.

¹⁴ I. m. 19.

Kölcsey elméleti dolgozatai azt bizonyítják, hogy nála már hatékony, az esztétika eredményeit önállóan alkalmazó és tovább építő, a magyar irodalom számára kamatoztatható tényezővé vált a széptani műveltség. Kölcsey esztétikai nézetei nem a különböző olvasmányok eredményeinek summájával jelölhetők, hanem olyan vélemények sorával, amelyek az alkotó töprengés termékeként eleven, szerves egységgé szilárdulnak. Persze nem rendszer, nem elmélet, nem tankönyv formájában. Amit tanulmányaiban olvashatunk, értékes része a magyar kultúrának, s gazdagítja a tudományt. Inspiráló erejével, problémaébresztő világosságával hat irodalmi életünkre. Kölcsey még ellenfeleit is tudós elmélkedésre serkenti: az ódázó Berzsenyi is megpróbál mérkőzni vele. Kevés sikerrel, mint ahogy nem sok eredménnyel kecsegtetnek a húszas-harmincas évek kompilált ismertetései sem. Termékenyebb gondolatok a Hegelt népszerűsítő korai kísérletekben, majd Henszlmannék és Bajzáék vitáiban villannak fel. A következő, új szakasz ígéretes nyitánya Erdélyi János *Egyéni és eszményi* c. tanulmánya, amely a művészi ábrázolás alapkérdéseit vizsgálja messzire ható ígérennyel. Hogy a folytatás miért nem válhatott széles ívű emelkedéssé, annak magyarázata a további kutatások feladata.

MEZEI JÓZSEF

A „KIEGYENLÍTŐDÉS” IRODALMI TENDENCIÁJA ÉS KORA

Aggudalom és pesszimizmus

A politikai kiegyezés után, a jogokat és alkotmányt a dó „szabadság” korában az irodalom első megnyilvánulása az aggudalom volt. Kihasználjuk-e majd a lehetőségeket, alkalmasak leszünk-e a polgári életre? Liberális gondok ezek, félelem és megtorpanás is. Művészi kifejezésül természetesen kínálkozik a nemzeti önszemlélet irodalma, amely az önkényuralom éveiben a *jellem* monumentális regényeit és tragédiáit teremti meg a reneszánsz-romantika bűnbodró, emberiesen élveteg szenvedély-fátumával szemben. Mindez most, a 70-es évek táján egy különös, „kettős kötöttségű” műfajban, a verses regényben jelenik meg.

A nemzeti jellem elemzése, a hibák leltára valamiféle realizmust feltételez, ha mégoly korlátozottat is. A verses regény realizmusa azonban mégiscsak a „reálpolitikai” ábrándok féltése, az 50-es évek dezilluzionista romantikájának „józan” mérlege. Túllépett a tanácsalanságon, de útkeresése már a megalkuvás józansága. Ennek a megoldásnak nem lehet művészete, a problémák valóban „művészetten kívüliek”, kisszerűek és érdektelenek — ahogyan Arany László vázolja világnézet és költészet újabb alakulását. Az ő dezilluzionizmusuk nemcsak eszmékkel számol le, hanem a művészzel is. Ez a fajta „gyakorlatiasság” szembe kerül a humanista eszményekkel, morálisan lesz képtelen bármiféle művészetre. A nemesi liberális magatartás utolsó „irodalmi tette” volt a kiegyezés utáni verses regény, dezilluzionizmus a búcsú az irodalomtól, elzárkózás a művészi tükrözéstől, amely a társadalom lelkiismerete vagy vádlója is lehet.

Az aggudalom illúziótlan költészetén *kívül* volt a lemondó és tisztuló pesszimizmus, amely illúziós és éppen ezért reménykedő próbált maradni. Vajda verses regényei ebben térnek el az Arany Lászlóéitól. Az ő kiábrándulásának indoka nem az „élet” felé fordulás, amely csak egy agrárkapitalista gyakorlatiasságot, praktikusságot fed, ellenkezőleg, az embernek, az életnek a reménytelenségét panaszolja. Az egzisztenciát féltő aggudalommal szemben az ő pesszimizmusa a világegyetem emberét fogja körül. Vajda foglalja össze az 50-es évek és a kiegyezés utáni évtized pesszimizmusát. A két kor félelme, egyedülvalósága, jövőtlensége természetesen hangzik egybe. Az önkényuralom évtizedeiben azonban a „reál” kerül a *lehetetlen* elé. A „nincsen tovább”-ot és céltalanságot valami hősies, elszánt akarat akarja semmisnek gondolni, és a végzetes emberi tettet görcsös egyensúlyba hozni az egyéni és társadalmi következményekkel. A kiegyezés után az egykori „ellenzék”, a hívő romantikusok, a nemzeti kultúra csakazértis folytatói, a történelmi sors vállalói, akiken át vezetett csak út a jövőbe, találkoztak a semmivel, a *lehetetlennel*. Ők optimisták voltak, amikor az „elmélkedők” már kételkedtek, és kételkedők, amikor a tettek, a polgárosodás gyakorlata szolgált már tanulsággul. Elméletet ehhez a csalódáshoz-zavarhoz a divatos és szkeptikus természettudománytól, filozófiától kaptak. Vajda a kozmoszt vallatta, Jókai az „aranyember” dilemmáján szomorodott el.

A 49-et követő romantikus ellenzék egy egész korszakot közvetített a 70-es évek irodalmához. Egyszerre emlékezett a dezilluzionizmus fatalista élet-káosz élményére, tépelődéseire, sőt, gondolatzenájára is, és a maga álmodó, látomásos hitére. Ez a hit, bizakodás érződik a kiegyezéskori irodalom jangongó pesszimizmusán és azok a bizonytalan és reménykedő kérdések a természettudományos reménytelenség bizonyosságaiban. A költőien érzékeny Kemény benuult „józsága” és a bölcselkedő Madách forró költészete ez együtt, vagy a borongó Tompáé és a kiábrándult Arany Jánosé. Azonban sem Vajda, sem Jókai nem tudták már korszerűvé fogalmazni, ami a múltból és a jelenből egybeszótt élményük volt a valóságról. Akadtak a fiatalok közül, akik erre is vállalkoztak, és nem követték Arany László útját, nem visszhangozták az ő feleleteit, amit az élet és irodalom kérdéseire adott. Reviczky nemcsak új értelmezését találja meg a romantikus ellenzékiségnek és életpártiságnak, de elindítója egy teljesen új irodalomnak, őse egy egészen más írói magatartásnak is.

Demokratizmus a századvégi irodalomban

A polgárosodás eszmei és érzelmi kísérője a demokratizmus, de nem jár feltétlenül együtt a polgári életforma kívánságával, feltétele a társadalom egyfajta átalakulása, de nincs okvetlenül a polgári elképzelésekhez kötve. Igaz, a század polgári jelszavaiban élt és eggyé vált azzal, amit a „szabadság” társadalmá jelent. Azonban sokkal több annál, az emberi viszonylatoknak olyan alapformája, melyet a romantika fejez ki leghívebben. Engels mondja, hogy a forradalomban az valósul meg, amit tulajdonképpen senki sem akart, illetve jóval túlmege azon, amit mindenki akart, vagy amit megvalósíthatónak hittek. A demokrácia ebben az értelemben más, mint osztályegyenlőség, mélyen és elsődlegesen emberi testvériség-érzés, a természeti azonosság tapasztalata és a sorstudat találkozása együtt. Mint ahogyan a humánus arisztokratizmus is csak szükséges „lelki” attitűd, emberi értékeket rendszerező, válogató és megtartó kapcsolat, ellensúlya a demokratizmus romantikus szabadosságainak. Természetesen a magatartás ilyen általános törvénye és funkciója csak addig érvényes, amíg nem kerül valamilyen osztályfelfogultság vonzásába. A fenti értelemben említett „arisztokratizmus” nem a demokrácia ellen jön létre, hanem a demokrácia konszolidálására. A nietzschei arisztokratizmus, optimista fikciója ellenére, tulajdonképpen a természettudomány pesszimizma fajkiválás-elméletére épül, éppen úgy, mint a romantikus demokrácia a természeti élet közösségének tudományos élményére. Mint eszme és izlés mindkettő messze túlmutat az osztályokon, amelyek egyedüli igényt formálnak rájuk. 1848 forradalmi demokratizmusa nem annyira polgári, inkább egy népi Magyarország óhajának felelt volna meg. Vagy Kemény, arisztokratikusságában is, nem kívánt-e a polgárosodásnál jobbat, mint nemzedéke, véglegesebb, összefoglalóbb megoldást? Az eredeti és tehetséges gondolat mindig kiemelkedik a maga korából, illetve éppen azzal fejezi ki a kor valódi törekvéseit, hogy a körülmények meghatározottságain kívül próbál eligazodni és eligazítani. Nem azt bizonyítja ez, hogy a haladás pusztán szellemi folyamat, hanem csak azt, hogy a történelmi osztályok haladása nagyon is relatív dolog.

A kiegyezéssel látszólag befejeződött a polgári átalakulás, mintha célt ért volna az eszmék körüli harc is. A változások azonban nem mutatkoztak megnyugtatóan. Amikor az osztrák burzsoázia egy csapásra megváltoztatta a gazdasági szituációt, a demokratizmusért küzdő magyar birtokos osztály rádöbben arra, hogy nem tudja vállalni a polgári rendet, legalábbis úgy nem, ahogyan azt a tőke érdeke, a szabadverseny megköveteli. Hol volt már a romantikus kor nagy áldozata, történelmi múltat, előjogokat, életformát odavető eszményi azonosulás a népi forradalommal! Az egyenlőség és szabadság nemcsak szándék kérdése. A rendi védettséghez szokott ember lába alatt megmozdult a föld, a „demokraták” hirtelen rájöttek arra, hogy elsősorban egymáshoz és nem mindenkire tartoznak. A polgári jogok újra előjogokká váltak, a feudális osztályok a maguk államának biztos védelme alatt álltak

a nagy bukások és meggazdagodások meg-megújuló csatáit. Csak az sodródott el, aki valamilyen képpen kimaradt ebből a gyámolításból. Igaz, nem kevesen.

A „nemesi polgárosodás” megtorpanásának, óvatos módosulásainak lehetett mentsége, ha nem is volt igaza. Hivatkozhatott az egyszeri s talán már megbánt jószándék hiábavalóságára 48-ban. S a bukás mindig rossz mementő. Az a tanulság, hogy tetteink következményei kiszámíthatatlanok, nem magyarázza azonban ezt az aktív opportunizmust, a „cselekvő” korrupciót, a fáradhatatlanságot, ahogyan részt vesz ebben az immoralis pénzhajszában. Mentsége lehet a nyugati kapitalista társadalmak kiábrándító példája, az osztrák tőke kíméletlen mohósága és általában a polgár társadalmi szándékainak és életmódjának tekinténkülisége, durvasága —, egyszóval mindaz, ami nagy átalakulások idején visszatetszést kelt, esetleg óvatosságra int, — mégsem tudja igazolni magatartását, mert nem emelkedett felül a „javítás” önző álláspontján. Bármilyen furcsa, az eszmények, a testvériesülés, a nagy társadalmi találkozások emberi élménye azoknál az „eszményteleneknél” és búcsúzóknál maradt csak töretlenül, akik megértették, hogy el kell temetkezniük, ha újjá akarnak születni, akik szenvedtek azért, mert feleslegessé váltak, s egy nagy „társadalmi lélekvandorlás” szomorúságát, gyászt hordozták magukban. Ők nem hazudtak önmaguknak sem, megadásuk és megalázkodásuk elveszejtett egy világot, egy meghatározott helyet a társadalomban, de lehetőséget engedett egy tágabb és melegebb emberi közösség befogadására.

Reviczky Gyula, a költő és a bölcsele, a „dzsentrí dekadencia” belső élményét fejezte ki. A harcos magatartást nemcsak a meglegedettség száműzte, mint időszerűtlent, hanem az osztály akaratával többé egyet nem értés is. A haragnak, a gyűlöletnek, az elkülönülés és szembenállás indulatainak a feloldása Reviczky humor-elmélete. Ebből indul ki a századvégi szép ideája, irodalomnak és művészetnek az a humánus hajlandósága, amit a megértés esztétikájának lehetne nevezni. És a szeretet-utópiákat szülő, új, ember-vallású morál is. A demokráciának másféle értelmezése már ez, a *testvérieségnek* keresztényies, mégis új fogalma jellemzi a polgári-liberális *egyenlőséggel* szemben. Módszere, stílusa a megértés és megbocsájtás, nem a gyűlölet és exkommunikáció. Kevesebb volna így talán, mint a liberalizmus harcos egyenlőség-programja? (Nálunk egyébként is valami *jogi* problémává kezdett leszűkülni, a középnemesség szabadságharca volt az arisztokrácia ellen.)

Reviczky testvériesége tágabb és általánosabb volt. Nem is a deklasszáltak, de az osztálytvesztettek közösség-nosztalgiaja. Ugyanakkor érzelmes és enervált, akarat és erő híján. Folytonos vezeklés az elmaradt tettekért, a volt-erő és volt-akarat bűneiért. Az önmagát vádló nemzedék „apai öröksége” a tehetetlenség, a kitörni-nemtudás az életképtelenség állapotából. Demokráciájuk szélesebb és mélyebb, de csak egy panaszos humanitású, elvont, lelki demokrácia. Innen érthető Reviczky elpártolása a „jellemtelenhez”, ahogyan megtagadja a hivságos és hiábavaló aggodalmakat, a liberális hitet a „nemes jellem” átváltozásaiban, jobbulásában. És egy kicsit ebből is, a századvég nietzschei, „arisztokratikus” türelmetlensége, erővágya, cselekvés-vallása, ahogyan elutasít minden „gyengeséget”, szeretetet, könnyet, — a századvégi demokráciát.

A társadalmi egyenlőség-gondolat tehát természetesen párosul az emberi tehetetlenség-érzéssel, amely ezt a gondolatot még egyáltalán őrzi. (Ez éppen olyan fatális érthetlensége a történelmi koroknak, mint a társadalmi mozgás dialektikájának spontaneitása és váratlansága, mindaddig, amíg az eszmék társadalmi meghatározottságait és a dolgok dialektikus természetét fel nem ismerik.) Így kapcsolódik valahogy ide a kor akarat-problémája és a determináció hiedelme. Az akarat, a romantika korában, az emberi szellem önbecsülése, lázadása a társadalom ellen. Amilyen nagyon lelkesedett azonban az általános szabadságért, ugyanolyan könnyen adta is meg magát a természet előtt. A nagy individuum törpe átlaggá zsugorodott. A tudomány rátelepedett a képzeletre, az ember elfelejtett repülni. A naturalista dokumentumok nemigen biztatták. Vigasztalan képet adtak önönmagáról, de elégedetlent is. Az akarat most már a tudomány szorításából igyekezett kitörni. Újra feléledtek a vele kap-

csolatos illúziók. Ha a „természeti” ember nem képes semmi jóra, szépre, akkor csak az érvelő akarat lehet az az erő, amely mégis teremthet valamit.

Íme, egy fél század történetében sűrítve jelentkezik az emberiség önszemléletének létformálta két véglete: a gögös magabiztonság és a rettegő kiszolgáltatottság érzése. A polgár elbizott diadalaiban az emberi akarat végtelen kiterjedése és mindenhatósága és a zavarban, ami a felborított renddel járt, a visszhangzó bizonytalanság, az ember-parány remegése, aki elvesztette uralmát a dolgok fölött. De nemcsak gyengeség, félelem, egy meghökkenő bátorság lehangoltsága ez. Az alázat meg a panasz ismerte az elégedetlenség erejét is, a keresés dinamikáját, az akarat hiányának nem stagnáló, hanem önmagát célzó mozgását. Hogy melyik állapot a kedvezőbb vagy az értékesebb, a polgári irodalomtörténet nem szokta kutatni, legfeljebb egy konkrét és a mi fogalmunkhoz mérve szűkebb értelemben, a forradalmi cselekvés szempontjából. Az egyértelmű felelet tetszik itt elvitathatatlan szilárdságúnak, pedig egyáltalán nem problémátlan és hozzáférhetetlen a kételkedés számára.

Minden határozottság, akár eszmei, akár cselekvésbeli kiállás, bizonyos kockázattal jár. Már a megfogalmazás is lemond a megfogalmazhatatlan nüanszairól, de a cselekvés másíthatatlan, téren és időn nyomot hagyó valósága, az, hogy „történet” lesz, amit lehetetlen meg nem történné tenni, nagy elszárást kíván és nagy felelősségtudatot. És ez a felelősség riadóztatja éber óvatosságra az ösztön homályos sejtéseit az értelem világos szándékai mellé. Az egyszerű és gyors megoldás lehet zseniálisan jó, de akaratlanul gyanús is, hogy vajon mindent tekintetbe vett-e, nem hamarkodta-e el, nem lehetett volna-e jobban és, mindenekelőtt, nem követett-e el valami jóvátehető és végzetes hibát? A tragikus végű forradalmak után ez volt egyik legnagyobb gondja, legizgalmasabb kérdése a cselekvő értelemnek. Az ön-elégült és bizakodó akarat tehát könnyen a problémátlanság, felületesség vagy lelkiismeretlenség útvesztőjébe tévedhetett. És az aggálytalan tettnek mindig is van valami aggasztó kórtünete, ha más nem, a könnyelműség vagy egyfajta primitív tudatlanság, amelyben a rossz kimenetel előérzete szorong. Az 1850-es évek skrupulusos töprengései még nem igazolják a XIX. sz.-i „akarat” szemben érzett fenntartásainkat, de annál inkább az a tett-kultusz, amely a nietszchei fantázia zűrzavarából bontakozik ki. Az ember jelentéktelenségének túlon túl megnövelésében viszont katasztrófális a tétlenség, a sok szükségtelen félelem és bánat, semmiségünk és elmúlásunk céltalan siratása. Ezt következetesen csak akkor valósíthatni meg ugyan, ha az alkotásról is lemondanak, mégis olyan mélyre húz, hogy fulladozva kell felmerülni onnét. Legtöbbször ezután, egy mohó, hedonikus élvágy rózsaszín ködébe zárva, de rátalálnak az élet szépségeire, az emberi teremtő erő „csodáira”. A gondolat elemzően kíséri ezeket a szélsőségeket, a konzekvenciák az ösztönös reakciók egyoldalúságai ellen szólnak, a kiegyenlítődés már nem kerülhető el. A magatartás ésszerű formáját, amit Kemény az egyensúlyban keresett, itt, most a teljességben vélük megtalálni. Az akarat új szerepe, hogy mélyen befelé néz, de a világra nyitott szemmel. Egy belülről jövő inspirációt egyeztet a külső szorításhoz, amely soha nem egy ezzel a személyes, szinte intim vággyal. A kapitalista társadalom részben magyarázza és igazolja ezt a bezártságot és megkötöttséget. De csak részben, mert az alapmagatartás nemcsak társadalmi, hanem általános, mert nagy hatással van rá a korabeli természettudomány, azt is lehetne mondani: filozófiai. Nem harc a természeti és társadalmi világ ellen, hanem hősi védekezés. Az ember és a világ kettészakadásának tragikus élménye. Mint látjuk, a századvég világnézeti szintézise nem annyira eszmei természetű, inkább magatartás-formák problematikus egyeztetése.

A polgári gondolat útján

Az előző fejezetben azt kellett kiemelnünk, hogy a magatartás kialakulása, tehát a demokratizmus sorsa a társadalmi eseményeknek és a gazdasági viszonyoknak a következménye. Vagyis nem egyéb, mint az ember történelmi tapasztalata. A szükségszerűség viszony-

lataiban azonban az ember nem passzív tényező, a magatartás keresése éppen a védekezést, a mind kevesebb ütközőfelületet hagyó elhelyezkedést célozza. Tehát a viszonylagos harmóniát a körülményekkel. A század eszméinek fejlődése nem éri el soha ezt a harmóniát. Az 50-es években találkoztunk már az „eszményi” óhajával, de nagyon is az eszméhez kötöttek, mint elméleti problémával, amely nem tudott reális konklúziókkal szolgálni a valóság számára, az élet számára. Az ideológiák nem ismerik azt az összetettséget, amit a századvég embere önmagában megvalósított. De, mert van már ilyen társadalmi magatartás, a teljesség-vágy teóriái sem késhetnek soká. A kor művészi és morális ízlése tulajdonképpen a polgári gondolat útját járta.

Ez a sokféle ellentmondás csak első pillanatra látszik túlbonyolítottnak. Kénytelen vagyok azonban igazodni a történelmi folyamat feltételezett és rekonstruált belső, eszmei és gyakorlati kérdéseire, hogy az ítélet ne legyen nagyon sommás vagy vulgáris, annál is inkább, mert mindkét probléma, a távlat általánosító szempontjain át nézve, sok gondot és nem kevésbé sok tévedést okoz. Élet és magatartás elkülönülése még megérthető a magatartás javára is, sőt, természetes ez az osztályviszonyok között. Bár, ha Keményék életéhez való alkalmazkodására gondolunk, akkor éppen egy ilyen, nem kívánatos társadalmi ételtől független, az ellen védekező magatartás kialakítására kapunk ellenpéldát. De az ember elhelyezkedése az életben és a világnézete közötti szakadás csak azzal magyarázható, hogy nagyfokú közönnyel vagy valami külső kényszerrel állunk szemben. S mert társadalmi jelenségről van szó, az okok is társadalmiak, az emberen kívülre szélesülnek és az idő mélységeibe nyúlnak. Más korokban inkább az a gyakoribb, hogy az eszmét nem tudja követni a tett, a 48-as forradalmak után a szellemi és gyakorlati cselekvés, a magatartás megfelelőbb válaszokat talál a kor kérdéseire, mint a csak korlátokat és zsákutcákat, meghatározott, „örökölt” eszmei rendszert, gondolatokat és fogalmakat tudó világnézet. Az önkényuralom éveinek „eszményítő”, inkább lelki, mint eszmei kitarítása többet jelentett minden gyakorlatiasságnál, — és mivel mégis a reális cselekvés lehetőségeit keresték, egy olyan magatartásformát alakítottak ki, amely társadalmi változások eszköze lehet. A kiegyezés körül már teljes a dezillúzió, kiábrándulás a habozó, tehetetlen eszmékből, kiábrándulás minden eszméből, amelyek a legjobb esetben is csak a tépelődés és aggályoskodás állapotához vezetnek. Az ezt követő szkepszis az eszmék irányába volt erősebb, az élet vonzása nagyobb annál, semhogy arra is kiterjedjen, bár szemben állt az életnek olyan értelmezésével is, amely valamelyik korabeli illúzióból, eszméből indult ki. Ez a 70-es évek pesszimizmusa, amely érveit azonban mégiscsak a polgári bölcsellettől, tudománytól nyerte. A „gyakorlatias”, kiábrándult magatartás tehát, bárinnenyre eszme ellenes, nem a valósághoz igazodott, hanem a polgári gondolat koncepcióját teljesíti ki. Ugyanakkor mégsem „irreális”, mert passzivitásában is a valódi korszerűséget érezni az étellel szemben, a kor véletlen vagy ferde valóságával szemben.

A „történelmi idők” tragikus zárószakasza, az önkényuralom évtizedei a történelmi gondolkodás forradalmát hozták meg. A múlt egyre inkább tanulság lesz és nem példa. Növekszik az angol és a francia történelmi esszé népszerűsége. Macaulay és Carlyle, Planché és Taine művei és módszere rendkívül rövid időn belül elterjednek nálunk is. Macaulay, az események és sorsok sokrétű és józan felkutatásával az okosságban és körültekintésben való bizalom reményét adta a tanácsalanoznak, Carlyle és Planché a munkás jelent ajánlották a múlt nagyszerű vagy kiábrándító emlék-kísértetei ellen. Dolgozni és nem álmodni! — ez a liberális történetírók jelszava. De milyen fantasztikus volt még a józanságuk is. Nem véletlen, hogy nagy hatással lehettek majd a századvég misztikus bölcselőire, különösen Carlyle, és hogy Schopenhauer kezdődő népszerűségének korában alkottak. A romantikából való kijózanodás romantikusai a megfigyelés és megismerés szívós-szenvedélyes vágyában is a „hallhatatlan meghallására” és a „láthatatlan meglátására” törekedtek. A világfájdalom s a lelki zaklatottság betegségével szemben valami megfoghatatlan lelki nyugalom, béke egészsége után áhítoztak, természetesen a nagy egyéniségek csodákra képes közreműködésével. Még a forradalmak utáni „józan keserű-

ség” vizsgalódhatott Carlyle rezignált okoskodásában, amely szerint csak a maguk megváltása lehet cél, nem a világé, de már a századvégnek, egy tudományos korszakra reagáló pesszimizmusnak szólnak az alábbi gondolatok: a szenvedés — a nemesség mértéke; az igazi humor a szívből származik és a szeretet a belső lényege; vagy: nem tudok fenségesebb dolgot a világon, mint egy paraszt szentet...

Az angol tudományos analízis konklúziója az, hogy az embernek hinnie kell a maga erejében, csak rajta múlik, hogy elkerülje a katasztrófákat. A romantika misztifikációja ez az emberi akaratról és az emberi erényekről. A francia gondolkodás a történelmi és szellemi misztériumokban ismeri meg az esetlen emberit, a hibásat, a tökéletlent, a természeti törvényektől és szükségszerűségektől függőt. Az esztétika is eszerint válik kétfelé. Az egyik eszménye a romantikus és újhegeliánus hagyományokat magába foglaló, klasszicista tökéletességre törekvő, úgynevezett „angol realizmus”, a másiké a miliőirodalom, amelynek elméletét Taine alakította ki. Taine pozitívizmusa azonban már modernebb az angoloknál, még akkor is, ha a néhány évtized múlva bekövetkező érzelmes és misztikus visszahatás újra divatba hozza Thackeray-t és Dickenst.

A francia gondolkodás eretnek szellemének XIX. sz.-i megújítója, Renan elég hamar ismertté vált nálunk is. Elsősorban a teológusok, mégpedig a bátrabb és mozgékonyabb protestáns teológusok érdeklődnek iránta és vitatkoznak művével, a *Jézus életével*, amely címét tekintve vallásos műnek tetszhetett. Csak bele kellett pillantani a könyvbe, hogy észrevegyék: Renannak nincs igazi hite. „Jézusa olyan, mintha Napóleont hálóingben festenek.” A mi liberális közvéleményünk az isteni eszme tagadását is összhangban látta az általános kiábrándulással, amelyet az eszmék megvalósíthatatlansága okozott. A materializmust is az istenség elrendeléséből fogadták be, Feuerbachra hivatkozva, aki szerint olyan tökéletesek vagyunk Istentől, hogy magunk teremtjük Istentől való képzetünket. A valóságellenes magatartás tehát a polgári gondolat szükségszerű torzulásaiban kapaszkodhatott meg. Korszerű volt a tudományos világképen alapuló ember- és társadalomlátás, egy új realitás igénye, de ez csak a polgári gondolat viszonylagos korszerűségéhez kapcsolta, nem az igazi koreszméhez, amely a szocializmus tudományos elmélete volt. Nem csoda, ha Darwin riadalmat keltett a „fajok harcával” és általában lehangelőnek látták a tudomány felfedezéseit. Különösen a természeti törvények uralmát az ember szándékai fölött, a kor társadalmi tehetetlenség-érzésével értelmezték a természet-tudomány determinizmus fogalmát. Hiszen az akarat a cselekvő és egyéniségre törekvő század tudatában az életet jelentette. Most már három meghatározását ismerjük: az akarat, mint jellem problémája, mint természeti, biológiai következmény, és mint társadalmi erőlkiszolgálója. A három egyre jobban egyégyé kezd válni, közös vonása így is, hogy az embertől független, szinte misztikussá mélyülő, befolyásolhatatlan oka van.

Ezt a leverő és kilátástalan determinizmust sajátos módon igyekezett megkerülni a kor dilettáns, költői fantáziájú filozófusa, Schopenhauer. Ha az ember nem is felelhet tetteiért, sőt nincs is birtokában a cselekvő akaratnak és saját jövője tőle függetlenül alakul, mégsem „akaratlan” lény, sőt, az objektív akaratnak, az egyedül létező, fontos életre-való-akaratnak a központja. A világ csak az ő analógiájára és az ő révén lesz teli akaratall és képzelettel, vagyis — étellel. „Először én vagyok, csak aztán a világ. Ezt jól szemünk előtt kellene tartanunk — antidotónként a halálnak a megsemmisüléssel való felcserélése ellen.” A kanti ismeretelmélet tehát csak a halál tudományos lidércével szemben kell neki, lélektani bizonyosságul az ember határtalan teremtő erejéről és örök életéről szóló álmiaihoz. Reviczky és Vajda pesszimizmusa nem tud megállapodni Schopenhauer-nál. Számukra csak a minden mindenben visszatükröződik és minden mindenben visszhangzik panteisztikus költői élményét jelentette ez a filozófia. Az élet és a halál azonosításába nem tudtak belenyugodni, az ő korukban ez már egyfajta cinizmust feltételezett. És elfogadhatta-e az individuális Vajda ama felfogást, amely szerint az egyéniség nem egyéb korlátoltságánál? Schopenhauer sajátos vigasza nagyon kiábrándítóan hangzott. A passzív élettől a halálsóvárgásáig, amikor folytatódik születése előtti igazi létünk

és akaratunk fölszabadul képzeink alól, a schopenhaueri gondolatrendszer legfeljebb arra volt alkalmas, hogy meggondolkoztasson és megtisztítson, hogy segítsen megszabadulni az élet önzésétől és igazságtalanságaitól, csakhogy az élet árán, az ember önbecsülése árán, az életcélok hiábavalóságát adva cserébe. Ez a költői ábrándozás csak a maga világával számol. Nem törekszik a dolgok és összefüggések lehetséges magyarázatára, nem álmodja meg az ember győzelmét. Az élet — álmom, vízió, de nem abban az értelemben, hogy a szűkös valósággal igyekezne szembe szállni. Tulajdonképpen nem is álmodik igazán, mert éppen elzárkózik álmaitól, lenézi azt, amit álmainak, „képzeinek” nevez, a világot. A gyötrő, nagy kérdésekre az emberi bölcsesség teljességét, végleges válaszokat ígérő filozófus nem ismerte az ember természetét, annak ellenére, hogy számtalan aforizmát tudott róla elmondani. Híres elmélete az életre való akaratról annyira objektív, hogy bármilyen erős tagadással sem lehet megsemmisíteni. A század Schopenhauer utolsó olvasó, passzív pesszimistái lázas munkára, alkotásra vágyakoztak.

Amíg Schopenhauerben a polgári tehetlenség, a magyar társadalmi akarat zsákutcája talált átmenetileg igazolást, Nietzsche a cselekvés-vágy hulláma hozta divatba. Ismerték nevét már a 70-es években is, de olvasottabb csak a halála után lett, a XX. sz. első évtizedében. Az érzelmes és megértő századvég nem tudott mit kezdeni gögös arisztokratizmusával. Ady és Babits nemzedékének is csak múló izgalmat jelentett, a közönnnyel szembeni harag és keserűség ömlött ki belőlük Nietzsche apropójából. Ennek a modern Zarathustrának a gyűlöletében és erő-kultuszában a XIX. sz. minden zavara, lemondása és elszántsága, fejvesztett kapkodása és szárnalmas félelme ott kavarog. A fajok kiválásának romantikus átértelmezése, amely a szubjektív akaratból teszi függővé, hogy az erősek, az életrevalóak leszünk-e mi vagy a gyengék, a demokrácia polgári formáinak elégtelensége, amit különös „radikalizmussal” cserél fel az übermensch individualis szabadságával. Egy elboruló agy égető, fájdalmas, néha látványosan sziporkázó szikrái ezek. Olyan tüzet gyújtott, amely önmagát is felperzselő, váratlan és tragikus alkonyi tűzvészé vált.

Pedig az erő és a tett szelleme a kor akaratában is benne volt. A természettel és a társadalom titokzatos erőivel szemben támadt újra, a kiszolgáltatottság elleni tiltakozásként született, kétségbeesett, de bizó óhaját reméltek vele elérni, a változást, a jövőt, ha egyáltalán létezik. A *ha* azonban csak a polgári perspektívából látszott, a munka edzette reális, birtokolt erő, a munkásmozgalom ereje biztos célra tört. A szociáldemokrácia hatalmas kalapácsos embere a szimbólumok világának fantomalakjai közé emelkedik az emberiséget jelképező ellenfélként. Az emberi erőről azonban bizonyosodott, hogy csak akkor ér valamit, ha tömeggé reprodukálja önmagát, a fizikai és szellemi egészség illuzórikus programjai is így alakulnak társadalmi utópiákká.

A gondolat útja a meghatározottság és a teremtő akarat, a kollektivitás élménye és az individuum, tudomány és hit, természet és ember, az emberiség és a nemzet tájain kanyarog. A valóság merő megalkuvás, a gondolat csupa teljesség-vágy, amely programjaiban rejti a különböző és mégis egy magatartás-variánsok értelmét: opozíciót és várakozást, többnyire a lemondás és pesszimizmus álarcában. A „teljesség” igénye tulajdonképpen valami kiegyenlítődséféle volt, ha megközelítette is olykor a valódi szintézist. Fokozatai és értékrendje mégis csak azon mérhető, hogy ez a megközelítés mennyire sikerült.

A filozófia a materializmus és idealizmus ellentéteinek a kiküszöbölésére mindig produkált összebékítő rendszereket is. Ezek a spekulatív elméletek jórészt hatástalanok maradtak, az egyértelműség a társadalmi mozgás alapvető irányának jellemzője, lehetséges kísérője és kifejezője. A századvég mozdulatlanságát, melyet a félelem és idegesség, az osztályok öntudatlan és perspektívájának kialakulatlansága okozott, a többoldalú próbálkozás, a sokféle lehetőség feltételezése igyekezett kikezdeni. Mindenekelőtt a romantikus dezillúziót és a tudomány nihil kellett romjaikból feltámoogatni, legalább valamelyest visszaadni önbizalmukat. A két „bevégzett” irány újra megkísérelhetette az összegezést, most már közösen és óvatosan. A polgári gondolat illúziós önmentése volt ez a kiegyenlítődség, a társadalmi cselekvés szándé-

kának menedéke, nem pedig — mint az önkényuralom idején, egyeseknél — egy opportunistá magatartás eklektikus ideológiája.

A legnépszerűbb megoldásra a kissé talán vulgáris Herbert Spencer utalt, aki a tudományt és a vallást próbálta egyeztetni. Naiv okfejtése úgy jött az agnosztikus értelemnek, mint szalmaszál a vízbe fúlónak. Nem a probléma lezárása volt ez, nem meggyőződés, hanem csak hit a kibontakozásban, abban, hogy a dilemmát nem kell okvetlenül vagy-vaggyal eldönteni. Furcsa sikere annak is tulajdonítható, hogy a szellem már megtanult kételkedni, inkább eltúrta a logikátlan teóriákat, mint a makulátlan logikával felépített, de ellenőrizhetetlen és kockázatos végletek teóriáját. A megismerés két területe Spencernél, a tapasztalatinak és a tapasztalaton túlinak az elválasztása, éppen megfelelt a gondolkozás akkori állapotának és képességének. A rosszul értett és félresiklott materializmussal szemben, íme, kárpótlást kapott az ember „isteni” lényege is, az anyagon győzedelmeskedő szelleme. A spenceri filozófia azonban a tapasztalaton túli világot csak a tapasztalati „tartalékának”, felfedező területének, még berajzolando fehér foltnak látja. Tehát ideiglenesen létezőnek, amely előbb-utóbb érzékeinknek és tudatunknak is felfoghatóvá válik. A századvégembere viszont nem akar lemondani a misztikáról, a sejtelem és látomás borzongásairól, amellyel a maga titokzatosságának, felfoghatatlanságának és „valóságfölöttiségének” hódol. A tudomány is biztatja erre, amely az ösztön misztikus rejtelmeivel ajándékozta meg. De legelhatározóbban a társadalmi értelmetlenségek, „titkok”, sorsszerű szándékok és események játszottak szerepet ebben. A megérzésre szorítkozik minden tudás, az „intuíció” talán teljesebb képet ad a dolgokról, mint az annyiszor csalatkozó érzékeink, vagy a dolgoknak érzékeinket is megcsaló ellepleződése, számunkra törvényszerűtlenül, szeszélyesen változó, alakuló formája, a tárgyias világ különös-kusza bújócskázása, színjátéka — káosza.

A szót, a fogalmat, szinte csak a századvégi intellektuel értelmi igényeinek a kielégítésére, Henry Bergson alkotta meg. A századvég művelt értelmisége, sőt a XX. sz. eleji is, csaknem valamennyi bergsonista. Pedig a bergsoni filozófiából nem ismernek mindent, éppen ezért követni sem tudják a divatos francia teoretikust. Nem mond semmivel sem többet, mint ami a kor gondolatárában vagy érzéseiben már megtalálható, csupán ügyes, eleven összefoglalását kísérel meg annak, amit a századvégi intellektus meghatározhatatlannak tartott. Bergson a „megnevezhetetlent” nevezte meg a gondolkodás rendszerének fejlődésében, a kifejezhetetlen filozófiáját alkotta meg. Ezért lehetséges az, hogy tézisei, nem tézisekként ugyan, hanem mint a kor tudatának jelentős tényezői, a korszerű művészetben és irodalomban is szerepelnek, anélkül, hogy a kapcsolatot bizonyítottanak vehetnének a bergsonizmussal. Sőt, az irány megszületése előtt már jellemzője volt a századvégi irodalomnak ez a fajta valóságélmény.

Az irodalmat, egyelőre, az ösztönfoglalomból származó intuíció (megérzés) elvének ismeretelméleti szerepe érdekli. Ezzel akarja felfogni a meglepetésként ható változásokat, a mozgást, a folyamatot, amelynek csak statikus „idejét” ismerheti, a megszakított s ezzel megsemmisített folyamat álló pillanatait. Misztifikálja a változást, amelynek társadalmi vonatkozásban és az ember szempontjából nem volna egyébként ígérete, tehát nem volna a művészet szerint értelme sem. A bergsonizmus szabadságfogalma, a szabad tett és a spontán mozgás aktivista hitvallása itt aligha található meg. A századforduló a cselekvést még nagyon is a viszonyokhoz méri, nemcsak kényszerből, hanem közös érdekből is. Az összetartozás természeti és társadalmi élménye majdhogynem prakticista módon van jelen, és az individuális önállóság, az „élvező”, játékos, művészkedő egyéniség tartózkodóan vonul el álmaiba. Az egyéni szabadságnak ez az izgalma majd csak az egzisztencialista filozófiában és irodalomban jelenik meg újra.

Bergson ezért válhatott divatossá, mert megérezte az „életlendület” egyetemes vágyát, a lélektani forradalmat, amely a cselekvésben, mozgásban, az alkotó erőben hisz újra, sőt, csak egyedül abban. A mozgás, maga az élet, a „teremtő idő”, amely a *mért idő* és a *valóságos*

idő között van. Lelki idő ez, a *tartam*, amit nem lehet kifejezni, csak átélni. Persze, az irodalomban mindebből csak az idő problémája maradt meg. Nem a filozófiai idő, hanem a „közön-séges”, köznapian elvont időfogalom, a múlt, jelen és jövő, a perc és a század összefüggésének élménye. A nagy társadalmi változások, osztályok hanyatlása és születése, múltja és jelene, örökké ideiglenes helyzete a filozófia nélkül is az időre irányította a figyelmet. Mikszáth fél-múltja és a múltat élő jelene nem a történelem kavargása-e az időben? Úgy az, mint ahogy Ambrus vagy Krudy álmai és meséi is az idő végtelenjébe nyitnak ablakot. Ez a fajta „idő-föltöltiség” tulajdonképpen társadalmi időszerűtlenségek és időszerűségek egymásbafonódásából származik, annak a megfelelője, azt tükrözi, az „elemzés” önyugtató módszereinek a formájához folyamodva. Olyan elemzés ez, amelynek nincs konklúziója, illetve konklúziója maga a jelenség.

A századvég tehát nem hitt a gazdasági felszabadulás világot formáló csodájában. A polgári társadalmat, egyenlőséget és szabadságot a legvégső lehetőségnek tartotta. A marxizmusra valami ijedt idegenkedéssel tekintettek, mint a saját végrendeletükre. De, egy, a megnevezhető világos sejtélemmel is. Igyekeztek más kiutat keresni. Újrarendelték mindent, „tudományos alapon”, hogy azután mégiscsak eljussanak, jó kerülővel és zavart védekezéssel a társadalmi cselekvés szükségességének gondolatához. A magatartás tehát a polgári gondolat „oldalazó” mozgásához igazodott, de benne volt a kor követelése is, a változásnak, a másnak az igénye.

A megértés esztétikája

Miképpen a gondolkodás tartalmának és módjának, egyéniség és világ viszonyának századvégisége Reviczkyvel kezdődik, ugyanúgy tőle indul ki az új esztétikai ízlés, program, amely a megértésre tanít. A világ megértésére, az emberi sorsok megértésére. A forradalom utáni tragikus életérzésnek lélektani hajlandósága, hogy sorsélménnyé szélesüljön, hogy képesnek tartsa magát az egész világ bajainak befogadására, hogy a részvét, amit önmagában fel tud kelteni, megbocsájtássá váljon. A dezillúzió józansága így vezet el egy extatikus érzelmi kollektívizmus századvégiségéhez, Carlyle Ruskinhoz, Kemény és Madách Reviczkyhez és Péterfyhez, a magyar századvéghez. Ahogyan a pesszimizmus „filozófiája” vagy művészi álláspontja egy feltételes helyzetből, egy valóság fölötti magatartásból született, a keresés és a bölcselkedés nyugtalan és merengő állapotában, úgy alakult ki a megértés és a részvét önszuggesztíójából az a szemlélet és hangnem, amit Reviczky a „humor elméletében” próbál meghatározni. A tragikum élményi uralma nemcsak a bűnhődést láttatja természetesnek, tehát magát a tragédiát, hanem az elbukott, megbűnhődött, szenvedő ember bűnbocsánatát is. A bukás után a felemelkedést. Ha nem a viszonyok engedelmeivel, akkor a viszonyok ellen, esetleg lelki, vallásos erőfeszítésből. A megértés és megbocsájtás így telítődik valami vallásérkölcsei tartalommal. Irodalmunk ezért tudja egyszerre visszhangozni a kedélyes és szentimentális Dickenst és a misztikus, keresztényi testvériséget és könyörületet sóvárgó Dosztojevszkijt, az angol „nevetésben” és az orosz „szeretetben” rejülő meg-váltás utópiáit.

A „megértéshez” azonban nemcsak érzelmi indokok vezetnek. Egyre nagyobb szerepe lesz annak a határtalan tudásszomjnak, amely a természettudomány fejlődését kíséri. A kor szelleme volt a mindent megismerés, utat készített tudatunk számára élő és élettelen dolgok felé. A megismerés tehát a megértéssel volt azonos, ami a módszeres és tudatos megismerés tulajdonképpeni célja is. A tárgyak és az élet tárgyasodott jelenségei csak bizonyos vonatkozásokban érdeklik a kor emberét, ezek pedig a maga viszonyainak és belső, élettani titkainak a vonatkozásai. A tapasztalati megismerésben inkább dominált a racionális elvontság és a fogalom emocionális módozata — a megértés. A XIX. sz.-i „tudományosság” éppen ezért van valami dilettáns jellege. A tudósok költöket megszágyenítő fantasztikus és költői

rendszereket alkotnak, még a legkomolyabb és egzaktabb Darwin sem kivétel, a költők pedig valamennyien bölcselők, sőt polihisztorok. Innen kezdve az irodalom már nemcsak terméke az emberiség szellemének, hanem a leghivatottabb kommentátora is. És ezek a kommentárok egyre izgalmasabbak lesznek az idők során, az érdeklődő intellektuel valóságos csemegéi. Az a mohóság, ahogyan a jelenségeket boncolgatják és magyarázzák, nem kerülheti el a szubjektivizmus gyanúját, már csak azért sem, mert majdnem annyi féle az eredmény, ahány elme az elemzést elvégezte. Érthető, ha a kifejezésbeli tárgyilagosság mintegy formai kritériuma lesz a művészi igényű gondolatnak is. A jelenségek „megértésének”, tehát a „tudományos” megismerés művészetének elmélete Taine pozitivistá esztétikája.

A taineizmus nagy sikerének a titka, hogy valóban a kor művészi törekvéseit és irányának meghatározottságait fogalmazta meg imponáló rendszerességgel. Nálunk a 80-as években volt különösen népszerű, de a korszerű tudománytól való fogantatása miatt irodalmunk már előbb követhette azt az ízlést, amit csak később tudott összekötni Taine nevével. Éppen, mint a Freud teóriáiban csak a háború után rendszereződő mélylélektaniség élménye, már jellemzője a századforduló irodalmának is. A művészet érzékenyebb és gyorsabb, és nem is mindig felületesebb, mint a tudomány. De nem szűnt meg Taine hatása a naturalizmussal sem, mint ahogy a naturalizmus se egészen, és mert a taineizmus nem egyszerűen csak a naturalizmus esztétikája. Miliő-elmélete máig is nehezen határolódik el a marxizmustól, a társadalmi determinizmus tudományos mankójára támaszkodó szellemtörténet pedig a szellem igazi történetétől. A miliő-elmélet azonban csak összefoglalása, egésszé költése az esztétikai alapnak, amely a dolgok *összefüggésének* megvilágosodó élménye. A taineizmus elsősorban az összefüggés esztétikája és nem a determinizmusé, a dialektikáé és nem a mechanizmusé. A determinizmus tudata az ő rendszerében nem zárja ki az erkölcsi felelősséget, hanem feltételezi, sőt, megköveteli azt. Esztétikájától joggal remélték a várt szintézist, hiszen Hegelt és a materializmust egyaránt felfedezhették benne. Nem véletlen mégis, hogy az elismerés főképpen a módszert illette. A XIX. sz. tudományos szenzációja a „tisza Ész kritikája” után az értelem funkcionális felhasználása, az Ész, a megismerés céljából a megismerés eszközzé válik. A tárgyak, jelenségek érzékelése és szerepe csupa esetleges eredményt ad, titkuk feltárulása a megközelítés *módszerétől* függ. És sorra születnek csalhatatlan receptek a megismerés legheylesebb módszerére vonatkozólag. Hegel a tudomány fejlődés-konceptiójához jutott csak el, az ember és az abszolút szellem szuverenitását megőrizendő, a materializmus módszerül az oksági elvet eleventette föl, ami Taine-nél az összefüggés, illetve hatás mechanikus törvénye lett. Amikor a jellemről mint társadalmi produktumról beszél, vagy a lelki világot átváltozott érzetnek tartja csak, ez a mechanizmus érvényesül nála. A fejlődés-gondolattal szemben azonban már több a fenntartása. A fejlődés inkább változás a taineizmusban, és nem a tökéletesedés felé tartó változás. Ez az, ami leginkább találkozott a determinizmushoz fűződő peszsimista magyarázatokkal, a „tudományos” pánikba esett századvégi irodalom „dekadenciájával”. Pedig Taine alapjában optimista. A művészet alapjainak keresésében a tudománnyal igyekszik rokonságba kerülni, távlatainak meghatározásakor azonban a morállal érez rokonságot. Esztétikájának nem konvencionális sallangja, hanem természete a morál, és komolyan lehet venni azt a prédikátori gondolatot, amely szerint minél deterministább valaki, annál szigorúbb erkölcsű.

Taine magyarországi sikerének is egyik oka, hogy magába olvasztva győzte le a romantikát. A romantika utáni kor eszmei tanácstalanságát és érzelmi kettősségét vallotta, nem zárva ki a mi viszonyaink között különösen népszerű hagyomány folytatását sem. Taine úgy semmisítette meg a romantika kategóriáit, hogy újrafogalmazta azokat, értékeit pedig e kategóriák szerint rendezte át. „Objektív” eredményei tehát nem az anyag tárgyilagos szemléletéből, elemzéséből születtek, hanem nagyon is előítéletesen, a maga szubjektív szempontjainak a mindenároni érvényesítése által. Igaz, hogy ezek a szempontok a valóság számos összefüggésére kiterjedtek, és ennyiben megközelítően tudományosak, objektívek is.

A romantikát a kor szóhasználatában idealizmusnak is nevezik, nem a világnézetre célozva elsősorban, hanem egy lelki attitűdre, arra az ideákkal és álmokkal, valóságról való képzelgésekkel és mesékkel telítettségére, ami a romantikát jellemzi. Az „eszmények” irodalma, morális megfogalmazásban a vigasztalás irodalma ez. És, bár az eszmények világa összetört a kiméletlen valóság zátonyain, a csalódott és „kijózanodott” ember sem akart lemondani az álmodozás vigaszáról, vagyis inkább vigasztalódást keresve kívánta újra az eszményt és hitet az eszményben. A dezilluzionista kor illúzió-szomja volt ez. Taine-nek ugyanúgy szükségére volt a „tárgy eszményítésére az eszme által”, akár a romantikának, kétféle látásmód feszült egymásnak és bennük csak az egyéni látás erős óhaja volt azonos. A romantika eszménye *ideákban nyilvánul meg, a naturalizmusé a törvényben.*

A „történelmi században” nem lehetett lemondani a történetiségről sem, csak hogy ez is „átment” a módszerbe. A történelem nem múlt vagy tanulság többé, hanem a szemlélet igazolása. Taine módszerének egyik erőssége a történeti szempont. Sajnos, csak a szempont maga, és nem a forma, ahogyan ez a műhelyelméletben megvalósult. A történetiség elválaszthatatlan a fejlődés-gondolattól, Taine azonban jobban szerette az állandóságot, mert alkalmasabb volt a huzamosabb és alapos vizsgálódásra. Nem mintha tagadta volna a változásokat, csak a folytonos mozgás jellegtelenné, elfolyó és mindent szétmosó alkalmiságától tartózkodott, az állandóság pillanatait tolta ki idő és térhatárig, a világ életet formáló tényezőinek leíró leltárához kellett ezek a statikus korszépek. Mikroszkóp elé merevített állapotban vonultatta fel a valóságot, anélkül, hogy a folytonos mozgás áramába tartozandóságát egy pillanatra is feledtetné. Néhány évtized múlva Bergson már a mozgás folyamatát próbálja mikroszkóp alá venni, teljesen reménytelenül. Csak a megérzés tudott számára ebből valamit megrögzíteni, a mozgás kizárólag intuíción sejtelmében létezett. Milyen hiábavaló és tragikus erőfeszítés mindez a dialektikus materializmus korában. Taine „megállított ideje”, a pillanatba fogott miliő nem is volt olyan megbotránkozható eretnység vagy lélegzetelállító újdonság. Kritikánk a 60-as évek táján gyakran fordította és idézte Montegut drámai szemléit, aki a klímaelmélettel csinált divatot. De sokkal fontosabb a romantika néprajzi-faji hagyománya, még akkor is, ha a couleur locale mozdulatlansága szemlélet, a miliő állandósága pedig csak módszer.

A történetiséget tehát a taineizmus módszere csak hatásában ismeri, egy oksági kapcsolatra redukálja, jelenségek magyarázatára használja fel, de valóságos jelentőségét és természetét nem érti. Sokkal inkább élettani állomásnak, mozzanatnak szeretné látni, mint sokrétféle anyagi és szellemi korszerűségnek. Itt vagyunk tehát a híres műhelyelméletnél, amelynek az irodalomra jóval nagyobb a hatása, mint az irodalomelméletre. A századvég romantikus társadalmi regényét, a régi műfajokat, a nevelési, karrier- vagy szalonregény műfajait egyre jobban komponálja naturalisztikussá a miliő determinista felfogása. Taine maga egyengeti az átalakulást, amikor úgy fogalmazza meg az élet két főirányát, hogy az egyik a megismerés, ez a kor élményeiben a tudományos pesszimizmus folytonos és elkerülhetetlen forrása, tehetetlenség és szorongás bénító bekövetkezése és kívánása; a másik a cselekvés, a soha-meg-nem-adás, a harc minden lidérc és rémület ellen, a tespedés ellen, a haladás vágya, romantikája és hitvallása. És az ember kétféle fő tehetségűl is az ész és a szeretetet jelöli meg, a század kibékíthetetlen ellentéteit békíti össze, utat nyit a naturalizmusnak a morális megváltás felé.

A romantikus jellem sorsszerű fatalizmusa helyébe a jellem rejtelseinek tudományos megfejtését is várták a pozitívista esztétikától. A taineizmus sorsa azon dőlt el, hogy választ tudott-e adni az ember természetének és tetteinek a kérdőjeleire. Mint minden elmélet, egy elvont minőségből indult ki, a feltételezett esztétikai típusból, ami különbözik a romantikus típustól, de attól is, ami a realista elméletekben szerepel. Ez a fogalom az összefüggés elvén alapszik és azt jelenti, hogy az egész benne van az egyesben, amint hogy az egyes is az egész része. Nincs szó még „sűrítésről” vagy minőségi gyarapodásról, az egész csak részese az egyéninek,

esetleg meg is határozza, de nem a konkretizálódott, megszemélyesült lényeg. A pozitivizmus jellemteóriája sokban emlékeztet a klasszicizmuséra és a romantikáéra. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen a klasszikus ember minden tulajdonsága egy fő jellemvonás körül csoportosul, a lényegre épül, a romantikus alak pedig éppen egy tulajdonság vagy szenvedély szélsőes eltúlzásával bontja meg a klasszikus harmóniát. A jellem tehát mindig determinált, szilárd alapon nyugszik, az alak szabadságáért művészi alaktalanságot kockáztat, azzal fizet, hogy szétfolyik, jellegtelené válik, hitelteleníti önmagát. Taine, a *tipus* „életrajzának” tanúsításaképp, de a természettudomány ösztönzésére is, egy uralkodó tehetség, jellemvonás köré mintázza meg alakjait, így disztigvál fajok és népek között, melyek regények vagy tanulmányok főhősét adják. A típusalkotó erők sokaságából a legjelentősebbeket emeli ki. Ezek: a race, a faj, az a nemzeti közösség, amelyből az egyén származik; a közvetlen környezet; és az időpont. Együttes közreműködésük eredménye az uralkodó jellemvonás. Taine nagy gondot fordít a jellemvonások értékkülönbségére. Számára a természettudomány fedezte fel az egymás alá rendelés elvét, ezért ragaszkodik annyira a tudományos igazolás módszereihez is. Az értékek rendjét azonban nemcsak a *fő* tulajdonság szabja meg, hanem a *kiváló* is. A taineizmus erkölcsi érzékenysége helyettesíti a természetileg kiemelkedőt az erkölcsi kiválóval. Tétélesen, mint esztétikai követelmény, már így hangzik: a remekmű célja egy kiváló jellemvonást uralkodóvá tenni. Nem véletlen, hogy éppen az erkölcsi szempont közelíti ezen a ponton is a klasszicizmushoz. Taine erkölcsideálja szerint a legfontosabb jellemvonás az, ami a legállandóbb is. A változókon a legtünékenyebb is, ez a felszínen van, az állandó a legmélyebben helyezkedik el, a faj, a nemzet múltjába nyúlik. A mélységgel tulajdonképpen komolyságot, történelmi felelősséget, egészségesen konzerváló, megtartó helyzetű és szerepű tulajdonságot jelöl. Nem divat, hanem belső meghatározottság, az élet szükségszerűségei jellemnek egy-egy népet. Az állandó vonások ugyanakkor a legáltalánosabb vonások is, ezért csak forradalom semmisítheti meg őket. Íme, Taine konzervativizmusa — a forradalom törvényét igazolja. Ezekkel a megrázkódtatásokkal együtt változnak az ember tulajdonságai is, mint ahogyan a környezet sem másképp, amelytől erednek ezek a tulajdonságok. A fejlődés gondolata nála már nem emlékszik dialektikus múltjára, a korabeli materializmus metafizikusságában osztozik.

A tainei módszeren kívül, hogy a szemléletet az összefüggések vizsgálatára, a társadalom és a természet kapcsolatainak a megfigyelésére kellett beállítani, aligha hathatott valami jobban a mi gondolkozásunkra és művészetünkre az uralkodó tehetség vagy jellemvonás elméleténél. Arany János, Gyulai klasszicista ideáljának immanens útja is beletorkolhatott a pozitivizmus telejesség-nosztalgijába, de sokkal közvetlenebb a kapcsolat a nemzeti önismeret forradalom utáni felvetésével. Kemény, Vajda és Arany László kimutatásai a nemzeti hibákról, bár uralkodó jellemvonásként tragédiákat idéző morális bűnöket jelölnek meg, nem titkolják azt sem, hogy a magyar faj (legalábbis a nemesség) természetében is rejlenek ezek a tulajdonságok, amelyeket csak szilárd erkölcsi akarattal lehet leküzdeni.

A miliőelmélet sokszor kifogásolt determinizmusa tulajdonképpen nagyon háttérbe szorul. A moralista Taine éppúgy uralja ezt a természettudományos konstrukciót, mint Zola frói humanizmusa a naturalista „kannibalizmus” művészi koncepcióját. Még aggasztóan mechanikus sommázásaiban is egy majdani intelem vagy biztatás készülődik. A faj és a környezet összefüggésében például már nem a meghatározottság hangsúlyozódik, hanem az alkalmazkodás, mégpedig nem a tudomány elvont, *ösztönös* értelmében. Az alkalmazkodást aktív folyamatnak tünteti föl, értelem és cselekvés tudatos céljának. A körülmények így új szokások rendjét idézik elő, illetve alkalmat adnak ezeknek a szokásoknak a kifejlődésére. A szokások összessége jelenné válik, a huzamos jelen pedig jövővé, azaz öröklődik majd. A környezet így hat vissza a fajra, ami tulajdonképpen mindvégig alakító szerepet játszik ebben a „kölcsonosságban”. Taine „miliő”-jét tehát romantikus szándékok feszítik, tudományra

hivatkozásában csak egy pesszimista kortudatot ellensúlyoz, nem lehangol és lemondásra biztat, mint Schopenhauer, hanem a cselekvésre, munkára, amely egyedül hordozza magában a változás ígérését. Az alkalmazkodásnak ez a tainei értelmezése távol áll mindenfajta társadalmi opportunizmus bátorításától — a kiegyezés hívei kapva-kaptak volna rajta nálunk is, de nem így volt —, a tehetetlenséget oldotta föl, a lebéklyózott erőket szabadította rá a látszatiadatokon növekedő természetre. Taine itt is a naturalizmuson túlra mutat, a századvég lelki föltápászkodásához nyújt elméleti-esztétikai fogódzót.

A taineizmus történetiségének igazolására a *miliő* harmadik komponensét, az *időpontot* szokták felhozni. Pedig ez nem a tág értelmezésű kort jelenti. Nem a társadalom anyagi és szellemi konstrukciójának bizonyos szakaszát, mindenben nyomot hagyó bélyegét, nem azt a bonyolult hatásszövevényt, amely alól nem tudja kivonni magát a társadalmi mozgás és az emberi életfunkció egyetlen megnyilvánulása sem. Igazán nem ismeri a pozitívizmus a történelmi fejlődést, mert a történelmi időt sem. A korszak összetett jelenkomplexuma ebben a rendszerben biológiai jelen csak. A darwini evolúció sémája. Az időpont tehát nem egyéb, mint a faj fejlődésének stádiuma. A szellemtörténet kedvelt tézise lesz majd a nemzeti szellem, kultúra fejlődésére átfordítva, de visszamehetett érte a romantikához is, amely a népek gyerekkorára ismert a forró égöv egzotikus színei alatt az európai „felnőttkor” és „öregkor” távlatából. Az időpont jelentősége csak a folytonos jelen realitásában van, és abban, hogy a történetiség szemléleti módszerének kialakulását ez az elégtelen időpontfelfogás is sürgeti, illetve időszerűsíti.

Amikor Taine saját módszere segítségével irodalomtörténetet ír vagy az irodalmi folyamatokat próbálja nyomon követni, már messze meghaladja esztétikáját. A jellemformáló tényezőknél — amit oly nagy gonddal dolgozott ki — is fontosabbnak tartja az *összpontosítást*, nem a leíró-festő ábrázolást, az utánzást, hanem az alak alkotó újjáteremtését. Mintha valóban a tipizálást kerülgetné, pedig csak a deromantizálódás klasszicista eszménye ez. Az *összpontosítás* azonban több, mint szándék kérdése. Nem sikerülhet mindig teljesen, különböző fokozatai vannak. A legsikerültebb egyes irodalmi korszakok közepén. A tökéletességnek ezek a véletlenei viszont nem folytathatók és nem ismételtetők meg, mert a természet sokféle formában önti alkotásait és a külső formának mindig követnie kell a belső lényegét. Mi más volna Taine elképzelése a periodikus *összpontosítás*ról, ha nem a század eszmei folyamatainak a tanulsága, amely a szellem fejlődését romantika és klasszicizmus kiegyenlítő váltakozásának látta. A hősné, talán egy kicsit a romantika hiperbolikus hősnének is azért ad előnyt, a polgári irodalom virágzásának hős-eszményére emlékezve, amikor, szerinte, érdeklődést tudtak kelteni a hatalmas és szenvedő (drámai) alakok a jelen hanyatló irodalmának „realisztikus” bohócaival szemben, humoros és komikus, önző és közönséges figuráival szemben. A nagy művészetben a reális figurák mellékalakok vagy szárnalmasak, akik részvétet érdemelnek. Molière-t ilyen értelemben állítja szembe, mint realistát Shakespeare-rel és Balzac-kal. Ezek után már természetes nálunk is Molière népszerűtlensége, még azok között is, akik a taineizmust nem ismerhették, így például a 60-as évek ellenzéki kritikusánál, Zilahy Károlynál. De nem kevésbé természetes Taine „angolsága” is, hogy az angol társadalom eszménye mellett az angol irodalom is mintaképe lesz: A humoros, derű és részvét irodalma a „realisztikus” mellékalakok bőségével. És persze, a görögség, a világosság a tiszta vonalak, határozott formák művészeté. E kétféle ízlés közeledése, ugyanaz a vonzódás világossághoz és homályhoz, vonalhoz és színhez éppen a szép angol megújítóját, a művészetbölcsező Ruskint jutattja eszünkbe. A pozitívizmus a környezet tanulmányozását nem választja el a formáknak, a szépeknek a kultuszától. A naturalista Zola „következetlenségein” tehát oktan lenne csodálkoznunk. Alig kell bizonygatni, hogy Taine antik eszménye és rokonszenve minden iránt, ami angol, nem volt idegen a magyar liberális ízlés számára. Már a századközép európaias műveltségű értelmiségi elitjének a „modernség” és korszerűség a kortárs angol életet és irodalmat jelentette és mellette az abszolút mintát, a tökéletességet pedig a klasszikus ókor. A századvég viszont a görögségben nem annyira

a teljeset látja — mint Taine —, hanem életérzések eredetét, magatartásformák bölcsőjét, a dionüoszsi vagy apollói életfilozófia, az érzésekben és a szépségben való feloldódás klasszikus ideálját. Az antik szellem a válságos utakat kerülgető polgári világ eszménye lett.

A századvég esztétikájától azt váránk, hogy a romantikus — klasszikus „körforgás”, tainei ritmusából kitörve, egy nagy erőfeszítéssel a bergsoni „korszerűség” mellé szökkenjen. Taine „állandósága”, statikus módszere után kidolgozza a „változékonyságnak”, a folyamatos mozgás esztétikumának az elméletét és módszerét. Itt derül ki azonban, hogy az esztétikai állandóság és teljesség polgári igénye a maradandó értékeket, a korok fölötti „örököt” egyáltalán nem, vagy csak hátrálva, visszafelé képes „megvalósítani”. Az értelem befelé hallgat, érzések és sejtések, álmok és víziók kavargására figyel. A hang és a szín beszél, egyre kevésbé a szó. Még a szépirodalom sem gondolatokat közöl, elsősorban nem is képeket tükröz, hanem a valóságnak színeit és hangjait igyekszik szavakkal reprodukálni. Nem irracionális és formalista dekadencia jele ez okvetlenül. Csak éppen a polgári gondolat művészi konzekvenciája. A világ megismerésének önáltató receptjeit a humanizmus már-már „vallásos” eszméje, célja teszi komollyá. Az ész csupán pszichológiai funkciót tölt be, igazolnia kell, hogy a világ lényege a szépség, a szeretet és a jóság. A művészet itt lesz igazán „egyenértékűvé” a tudománnyal, nem a naturalizmusban, megismerései jelentik az ember számára az abszolút igazat. Talán ez az oka, hogy az „utánzó művészetek”, a festészet, képzőművészetek most a legmozgékonyabbak. A gondolat reflexiói nem elégitik ki a kort, közvetlen, előítéletektől nem befolyásolt élményeket keres. Még a zene is a megfigyelés szolgálatába igyekszik állítani a dallamot, a zenei fantázia szimbólumokban fogalmazódik. Talán az sem véletlen, hogy az esztétika a „színek és hangok” elméletét fejleszti tovább. Ruskin a képzőművészetből indulva ki, Wagner a zenéből vallja, hogy az ember számára a világból a művészet a leglényegesebb. A mindenség lényegült szép teoretikusai ők. De egyáltalán nem voltak a pozitívizmus reakciói, ha akképpen is jöttek divatba. Elég az impresszionizmus és a szimbolizmus naturalizmussal való kapcsolatára gondolnunk, hogy elméleteinkben is lehetségesnek tartsuk az összefüggést. Vagy, közelebről: például már Taine is az utánzó művészetek közé sorolja a zenét, mintegy regisztrálva és előkészítve a programzenét.

Az irodalmi kritika a legnagyobb zavarban volt. A művészeti ág, amellyel foglalkozott, átlépte területi határait, szeszélyesen váltogatta tematikai anyagát, — egyszóval fölborította a hagyományos irodalomfogalmat, amelyre a kritika szempontjai mind ez ideig épültek. Az lát-szott még a legésszerűbbnek, ha csak figyeli az irodalmat és esetleg ivateosan kommentálja. A „műélvező” kritika tehát nemcsak program, hanem kényszerűség is. A hagyományos kritériumokat megtagadó irodalom egyetlen ismérve már-már a „szépirás” volt. Az esszé módszereinek felhasználásával szinte „önellátó” lett, önértő és önmagyarázó. Minden író írt ragyogó esszéket is, és a kritikusok egy idő után, amikor úgy érezték, hogy az irodalom összefoglaló kísérletei kielégületlenül hagyták őket, regényírással próbálkoztak. Nem volt nehéz az átváltás, értekező témájuk is megfelelt a korabeli társadalmi regénynek, csak más hősökkel kellett helyettesíteni az írókat „szépirásaikban”. Mert a kritika már régen elérte vagy meghaladta a szépirodalom szintjét. Amiért Babitsék annyira tisztelték Walter Patert, egy ideig hódoltak a divatos Brandes-nak és vonzódtak a szellemes Lemaître-hez, az irodalom művészi rekonstrukciója, a korban általános követelmény. Az igazi mesterek ebben nem a századvégiek voltak, hanem Flaubert és Zola, nehezen utánozható műhely-írásaikkal.

A kritika nem tudott iskolát teremteni, az esztétikai izlés bő lehetőséget adott az egyénieskedésnek. Érdeklődést csak különösen érdekes egyéniségek és vélemények kelthettek. A szubjektívizmusnak voltak erényei is, ha nem távolodott el könnyelműen az irodalmi anyagtól. A megérzésekből született alkotásokat csak alkotói tehetséggel bíró kritikusok képesek megérteni és „lefordítani” a nagyközönség számára. Az impresszionista kritika legjobb művelőinél csak művészet és tudomány egyszersmind. Egy-egy szellemes megállapítás vagy kombináció újszerűen láttatott régebbi formai problémákat, irodalmi jelenségeket is. Irodalomról való

ismereteink ezekkel a nagyszerű, „tudománytalan” (legalábbis a hagyományos tudományos-ságtól elszakadt) megérzésekkel gyarapodtak legtöbbit. A modern esszé az impresszionista kritika nélkül, nagy írók ihletszerű megállapításai és vallomásai nélkül aligha jutott volna el XX. sz.-i csúcscsúcsaira. A századvég „megértésre” törekvő fiataljai Lemaitre csevegéseit olvasták szívesen, szemben az elvekhez, szabályokhoz ragaszkodó, „akadémista” Brunetiére-rel. Valójában nem Brunetiére volt az ellenfél, hanem akivel az akadémizmus védekezett, az eszményeket a maga korában szigorúan érvényesítő Saint-Beuve. Még az új század első évtizedeiben is, az „avantgard” idején, körülbelül a világháborúig háborogtak az indulatok ellene. Lemaitre neve szinte csak szimbólum, egy egész nemzedék tudta és vallotta, amit ő, de tragikus jelkép is, mert a mindent-megértés szándéka a semmit-nem-tudás szkepszisébe fulladt. Az összefüggés” számukra már nem volt megnyugtató, az önállóságot és egyéniséget féltették ettől. És, bár izgalmas, ahogyan jelenségek folytonosságát, tulajdonságok egymásba játszását érzékeltetik káprázatos könnyedséggel, mégis, valami nyomasztó elégtelenség uralkodik ezeken a megállapításokon. Például, az egyes korok irányainak megfelelő regényfajták kapcsolódása nem a folytonosság törvényszerűségeit, a változások kiszámíthatóságát fogja jelenteni nálunk, hanem a kategóriák bizonytalanságát, a dolgok körülhatárolásának a lehetetlenségét, egyfajta csalódottság érzést, amelynek forrása az a látszat, hogy semmi sem az, aminek hisszük. De van-e egyáltalán „magábanvaló” meghatározható? Érdemes-e nagy fáradtsággal az irodalmi jelenségek tulajdonságait összehordani, hogy ezzel elkülönítsük őket egymástól? Az impresszionista kritikában és esztétikában az a „tragikus” vonás, hogy szemléleti beskatulyázást, korlátozottságot és előítéleteket elvetettek a világ kendőzetlen megismerése kedvéért, még a megérzést is kibékíteni törekedtek az értelemmel, amely rendezni tudja benyomások és gondolatok együtthatását, hogy azután eljussanak a pozitívizmushoz, amely mégiscsak zavartan áll meg a dolgok természete előtt, a polgári ráció végső konzekvenciájához, amely szerint minden kiismerhetetlen és értelmetlen, minden erre való igyekezetünk hiábavaló és semmi sem fontos, mindegy, hogy milyen, létezésének valamennyi jelenség csak önmaga tudja okát, jelentőségét.

Ez a kételkedés tehát a polgári racionalizmusból fakadt, eredete nem a tagadás, hanem a közöny. Viszont a kételkedésnek van egy olyan válfaja is, amely elsősorban az „emberi világ”, a társadalom tagadásából származik. Az úgynevezett századvégi szkepszis tehát nem értelmezhető egyféleképpen. Az egyik oldalról tehetetlen toporgás, a másik oldalról protestálás, vád minden „végleges” és haszontalan, „komoly” és divatos igazság ellen. Ez a szkepszis már a polgári észre és logikájára is vonatkozott. A racionalizmus csődjéből tudott még következtetni valamilyen megoldásra, jövőre, de megrekedt a polgárin túli, „társadalomfölötti” magatartás intellektuális bezárkózottságában. A legrokonszenvesebb, mert legkiegyensúlyozottabb a századforduló gondolkodói és művészei előtt ez az intellektualizmus volt, a polgári kultúra legvégső, még erőteljes, fűrge szellemű, nemes értékekkel is bíró jelensége. Ezért idézte előszeretettel még a Nyugat nemzedéke is a concordi bölcselőt, az „amerikai Weimár” nagy öregjét, Ralph Waldo Emerson-t.

A XIX. sz. második felében Gyulai neve félmjelzi a magyar kritikát. Körülötte találjuk a konzervatív hagyományt. Szigorú és igényes esztétikai ízlésének vonzásába kerülnek a magyar liberális irodalom szeniorjai, de nemzedékének, a 48-as nemzedéknek több kiemelkedő alakja is. Mert hivatalossá desztillált egy korábban uralkodó és népszerű irányt, a népiességet, az újat akarók, a kísérletezők és kitörni készülő ellenzékének elsősorban ő volt a céltáblája. Gyulai nem csak iskolát teremtett, hanem gondoskodott is erről az iskoláról. Múlthoz és jövőhöz kapcsolta, történelmi jogokat keresett és talált igazolására. Azok a portrék, monográfiák, amelyeket, a reformkori irodalomból írt, bármennyire is aláhúzzák a hagyományoknál megrekedő kritikai nézeteit, nem jutnak absztrakt elméleti általánosításokra. Ezt majd Péterfy Jenő végzi el, Gyulai iskolájának tanítványa és később renegátja, aki egyszersemind az újat is megfogalmazza.

Péterfy egész egyénisége ellenkezik a merev dogmatizmussal, amelyre a kritikai iskola csábítaná. Szereti a zenét, először zenei kritikákat is ír. Műkritikái, színházi bírálatai, görög irodalmi, drámatörténeti tanulmányai tele vannak körültekintő elemzéseken alapuló mély reflexiókkal. Gyulai túlságosan „gyakorlati” módszerével szemben Péterfy inkább elmélkedő, az irodalompolitikai szempontú, dilettáns esztétikával szemben színvonalasan tudományos. Világirodalmi érdeklődése sem korlátozódott a liberális ízléssel válogatott nevekre, polgáribb és szociálisabb, tehát haladóbb tendenciájú ez a műveltség-eszmény. Úgy olvasott, ahogy Gyulai nem: minden érzékével, eszével, szívével. Érteni akart és megérteni. Elvek által csak feltételesen vezettette magát, s ha kitérni kényszerült, nem tétovázott elismerni az újat. Stílusa is, ez a gazdag, érzékletes, szinte modern esszéstílus a minden idegszálával figyelő, rejtett tartalmakat is felfogó műélvezőt mutatja.

Az erkölcsi renddel, a világgal és sorssal szembeszegülő hősöket szerette. Irodalmi kedvencei között volt Faust és Hamlet, de Gottfried Keller Zöld Henrikje is. Az indulásnál természetesen ott találjuk a hegeli filozófiát, de Wagner zenéjét is. A logika mellett már legális helyet kap az intuíció, és az érzelem, a tudás és sejtelmek olvadnak össze benne. A színek, szagok, a látomások és hallucinációk költészete még csak véletlen nyomokat hagy a magyar irodalomban, de Péterfy kritikái már fölhasználják az impresszionista kifejezés minden erényét a tudományos igazság erősítésére.

A magyar regény fejlődésvonalát Eötvös, Jókai és Kemény nevével jelzi. Szempontjai inkább lélektaniak, ezért Keményt érti meg legjobban. A pszichológiai igazságot az ember-ábrázolás hitelessége miatt követeli. A gyakorlatban ez nem csupán immanens alaki, műformai igény, hanem erkölcsi is, ugyanakkor a romantika általánosításaival szemben a pozitívizmus „összpontosításának” az igénye. Így jut el a pozitívista filozófia és esztétika vonalán Taine-hoz, a század nagy esztétikus újtíójához. Hume és Condillac empirista, tapasztalati módszerét kereste a Saint-Beuve-t csodáló és a felvilágosodás racionalizmusát világnézetének valló Péterfy. Felismeri Taine jelentőségét a „spiritualistákkal” szemben, de túlzásait is látja és kételkedik benne. A történelemre és társadalomra, vagy a logikára és kapcsolataira szigorúan alkalmazni a természettudományos analízist — képtelenségnek tartja. Nem is annyira Taine filozófiája, hanem elemző, lélektani módszere érdekli. Aránytalanul sokat foglalkozik a módszer kérdésével. Mesterének pszichológiai általánosításokra jutó, fajok, nemzetek lélektanát megteremtő módszerét méri össze csábító tekintélyekkel és hagyományokkal, Macaulay tényeket közlő festőiségével, Ranke és Carlyle moralizmusával.

Nemcsak a költött alakok lélektanát vizsgálja, hanem az íróét, és az írói alkotás lélektanát is. A társadalmi élményből, az ember és a téma problémáiból vezet le a művészi megformálás módját, innen tekintve át, találkozik annak nehézségeivel. És valóban elhagyja ezzel Taine sarkos, zárt rendszerét, szempontjai látszólag visszatérnek valami pontatlan, megfoghatatlan általánosságához, pedig Péterfy „izlés-szabálya” a szépnek és a jónak, igaz csak tehetőséggel érzékelhető, de szigorúan felfogott határtalanságára és tágasságára utal. Az esszé nála irodalmi becsű művé emelkedik, csaknem egyenértékű magyarázója az ismertett műnek. Akik elolvasták egyszer Aranynak vagy Jókainak írói jellemzőiről, alkotásuk folyamatáról írt elemzését, azoknak ez örök élményük marad. Mi sem bizonyítja jobban a népiesség sokat hangzotott válságát, formai, kifejezésbeli problémáit, mint Arany vívódásai, amíg epozsi töredékeiből egységes, befejezett egész lett, a Buda halála. Jókai romantikus eszmevilágának, emberi, alkati és történelmi analíziséhez ma sem tehet sokat a tudomány. Észreveszi ennek a romantikának politikai jelentőségét és a népiességgel való kapcsolatát. Szigorúan és igazságosan ítél, amikor Jókaiiban a romantikus túlzásokat bírálja, és helyesen, amikor irodalomtörténeti fontosságát a népi-nemzeti sajtóságok felmutatásában jelöli meg.

Még Taine-től tanulja az angol irodalmat szeretni, de ez a rokonszenve nem akadályozza abban, hogy a francia irodalomban is ugyanazt a tendenciát lássa. A komolyodás, a lélektani elmélyülés tendenciáját, amit Péterfy is realizmusnak nevez. Magát a tendenciát kételkedéssel és

bizalmatlanul szemléli, félti irodalmunkat az alantas vágyak és torz jellemek kultuszától, a romantika jzléstelenebb újjászületésétől tart. Ezért keresi a szépen a morált, a művészetben a humort, ezért kedveli inkább az angol realizmust és tiltakozik Zola naturalizmusa ellen. A naturalizmus magyar követői sem várhatnak tőle elismerést. Nemcsak Bródy, de Petelei is csak ellenszenvét nyerheti meg. Ugyanakkor előnézőbb Baksayval vagy Herczeggel szemben, mert több morált, illetve kevesebb „rútat”, gyűlöletet lát bennük. Komoly tévedéseit csak igényessége és elméleti igaza menti. Nem idillekre sóvárog, hanem a benne egyre mélyülő és komoruló tragikus sorsérzés kifejezéseit keresi, amivel nem ellentétes az elesettségek, emberi tehetetlenség szomorkás humora. Ezért tudja becsülni Mikszáthot és a tragédiának csupán a nyomai miatt is túlbecsülni Csikyt.

Péterfy személyes világa a tragédiáé. Kicsit Nietzschéhez hasonlít ebben, a „vidám tudomány” hedonikus prófétájához, de mégis inkább lemondó és szenvedő ellentéte. Az élet bajait óriásokká, szinte szimbólumokká növeli, látni csak a szüntelen tragédia-várás félelmén át képes. Az ember a nagy világegyetemmel áll szemben, a lelki ember, aki maga is egy-egy világ. Kozmikus harc ez, fenséges, de kilátástalan, akár a görög tragédiák olümposzi küzdelmei. Komjáthy lázas képzeletével egytestvér ez a mindenséggel perlekedő, sebzett intellektus. Péterfy tragikus érzése nem privát dolog, amellett, hogy társadalmilag nem indokolatlan, találkozik a gondolat és művészet korszerű reflexióival, amely a tudományos világkép „után” alakul ki. De nincs köze a természettudomány gyors sikerét követő gyors lehangolódáshoz, kétségbeeséshez. Az ő kora a bizakodás kora, az ember ki akar mászni a veremből, ahova a természettel való szembenézés ijedelmében esett, lehetőséget keres a cselekvésre és hinni akar abban, hogy érdemes is cselekednie. Péterfy a determinizmusból egészen másfajta következtetést vont le, mint a belenyugvás vagy a kapkodás. Az ő tragédia-hőse, vagyis az ember, nem lázadó és oktanul, hibája vagy szenvedélye miatt elbukó, hanem vádoló-védekező és bukásában is mártír-, áldozathős. Ha az ember bűnei társadalmi produktumok, ha maga az ember is csak a világegyetemtől függ, akaratát nem maga irányítja, akkor nem is felelős, vagy legalább nem egyedül ő a felelős tetteiért, erényeiért és hibáiért. Nincs tehát tragédia, illetve a valóságban minden emberi élet tragikus. Nincs katarzis, feloldódás, csak tragikus érzés van.

Péterfy úgy veszi ezt tudomásul, mint a világ természetét, ami nem ok arra, hogy pánikba essünk, és senkit sem jogosít fel arra — éppen azért, mert rajtunk kívül álló, nem befolyásolható —, hogy pánikot keltsen. Emersont például, akinek az intellektualizmusához pedig a legközelebb áll, azért utasítja el, mert túl pesszimistának, sőt cinikusnak érzi. De érdekli Ruskin és Tolsztoj társadalmi tanai iránt, a szépség és szeretet megváltó utópiáival ismerkedik bennük. Nem ismeri el a tudomány és a lélek vágyainak ellentétét. Az „örök” harmóniátlanság rendjét megérteni jelenti az intellektuális nyugalom harmóniáját. A dolgok kiegyenlítődnének, s ha nem, az emberi élnivágyás és értelem kiegyenlíti azokat. Taine-ben az értelem és a belátás összekapcsolódása fogja meg, a görögységben a tragikus készenlét mellett is állandó intellektuális fölény és a szenvedélytelen vagy inkább hisztériátlan tárgyilagosság, komolyság, az impassibilité, Ibsen tragédiáiban a „lélektani darwinizmus”, faji átöröklésnek és lelki ellenállásának tudatos szemlélése, tragikus érzése, — csupa-csupa olyan „dualizmusok”, amelyek nemcsak egymáshoz tartoznak, hanem egymás felé is törekzenek. Egyénisége a tragikus hangnem, műfaj és életérzés felé sodorja, az intellektualizmus pedig fölényében többnyire ironikus, a „megértés” összefoglaló távolságában azonban mégiscsak a századvégi intellektuális művészet esztétikusa.

A pozitívizmust tehát a mi esztétikánk „kihagyta” fejlődésének történetéből. Mint ahogy minden szellemi és irodalmi mozgalommal is gyanakvó oppozícióban ismerkedett, végre már nem a megkésetttség állapotában, hanem bukások és kétséges haladások tanulságainak a birtokában, úgy fogadta kritikával és kifogásokkal a miliő-elméletet. Természetesen volt ebben az óvatosságban az újtól való óvakodás is, és a bizalmatlanságban egy olyan társadalmi féltetlenség, lefekettség, amely azt a térbeli távolságot, amely Budapest és az európai fővárosok

között volt, „időben” is érzékeltette. Mindenesetre, szellemi világunk „földrajzi” helyzete sokkal inkább vált javunkra, mint kárunkra. Egyetlen előnytől és érdemtől fosztattunk csak meg, és ez a kezdeményezés érdeme, ha nem nevezhető annak az a rugalmasság és józanság, ahogyan mi mindig hamarabb túlléptünk ezeken a kezdeményeken. A magyar irodalom az orosz és skandináv irodalommal egyidőben kezdte kiépíteni modern nemzeti szintézisét, erő, hagyomány és korszerűség harmóniáját keresve a nyugati szélsőséges kísérletekkel szemben, amiért Vogüé annyira irigyelte az oroszokat. A mi Adyunkkal bátran kezdhetnénk az európai szimbolizmus új fejezetét. De elégedettek lehetünk a századvég „eredetiségével” is, nem a korlátoltság értelmében, ahogyan Péterfy használja e fogalmat, hanem a szellemi tartás. Izlésbeli arisztokratizmus értelmében, amivel el tudták kerülni a nem kis veszélyt jelentő epigonságot.

Péterfynél arra kellett figyelniünk, hogy egy új aktivitást, morális cselekvés-kultuszt bontakoztat ki, megcsömörlötten a tudományosságtól — de nem a tudománytól —, „módszer-telenül” és doktriner módon, a köznapi felfogásra és nem a tudományok logikára hivatkozva. A filozófiai mámor azonban nem kerülte el teljesen a magyar kritikát. Mint ahogyan voltak gyenge Nietzsche-utánzók és filozófiai újítók, a kritikában is jelentkeztek a „súlyosabb” esztétikai gondolatok közvetítői. Zavarosságában és meghökkentő fogalomkeverésében is figyelemre méltó közülük *Bodnár Zsigmond*. Hegeliánusnak mondhatnánk, ha csak eszmei fejlődés-konceptiója alapján ítélnénk meg. Idealista beállítottságát viszont jótékonyan befolyásolja és különös módon kíséri csak a természettudományos világkép emléke. Ő is, akárcsak műkedvelő-filozófus kortársa, Schmitt Jenő, túlságos önbizalmával, naiv dicsekvésével, elméleti „felfedezéseinek” hangsúlyozásával nagyon sokat vét a jó ízlés ellen és gondolataival szemben gyanakvást, bizalmatlanságot támaszt. Pedig ezek a problémák valóban korszerűek, egzakt igényük dacára a kor subjektív reflexióit fejezik ki. Morális, mint a kora általában. Természetesen, a morált fölébe helyezi a természettörvényeknek. A történelmet az erkölcs törvényei, nem pedig a természeti törvények irányítják. A szellem változásainak is erkölcsi oka és tartalma van. Az erkölcsi tudomány korát reáltudomány követte a század közepétől, ezt megszakította a reál-ideál, a nemzeti képmutatás iránya, a realizmust a századvégen ismét az idealizmus váltotta fel. A fejlődésre irányuló mozgás tehát hullámos vonalú, de megtartja a ritmikus „visszatérés” körforgásra emlékeztető periódusait. A jelenségek, amiket ezekhez az eszmei fejlődés-kategóriákhoz kapcsol, mutatják azt a pozitivistá „árnyat”, amely spekulatív fejtegetéseit úgy-ahogy valószínűbbé teszi. Marxot és Engelist szerinte a realizmus szelleme hozta például divatba, de időszerűtlenek is lesznek már az eljövendő idealizmus korában. Macaulay és Renan szintén korszerűtlenek, mert más korok emberei és taineizmus fejlődéseméletét Bodnár ilyen vulgárisan értelmezi. Annál is inkább furcsa ez, mert hiszen a kor összefoglaló feladatát ő sem tagadja. Mintha csak eldicsekedne ezekkel a nevekkel anélkül, hogy jelentőségüket, sőt talán műveiket is ismerné. Kortársainak legalább megvolt az a mentsége, hogy nem tudtak a marxizmusról, vagy nem tudtak róla mindent helyesen, de nem zárták el hatásának útját holmi elméleti konstrukciókkal.

Bodnár védelmére kel a tudománynak egy Brunetiére-hez címzett nyílt levélben, aki a francia akadémián a tudomány bukásáról beszélt. Ez „realista” felfogás, — állítja, és pesszimizmus, nihil jár a nyomában. Egy fajta tudományszemlélet bukott csak meg tehát, a tudomány maga nem, átváltozott, „ideálisabb”, optimistább lett. A realizmus, Bodnár fogalma szerint, a hanyatlás, a kétségbeesés, a kiúttalanság világnézete, és ebben osztozik kora csaknem valamennyi gondolkodójával. A realizmusban a tehetetlenség egyfelől a szeretetet fejleszti ki, másfelől a gyűlöletet. Inkább elkülönít, részekre tagol, mint összefoglal. Általában gyengeség, panasz, ezért igazat ad Nietzschének, amiért az a „realizmus” puhaságát elutasítja. Ennyi elég is Bodnár fogalom-használatának megvilágítására. Ha realizmuson naturalizmust ért, nem világos, hogy miért híve mégis a fejlődés faj-biológiai teóriáinak. Az a kombináció már inkább szóbajöhet, hogy Nietzsche a demokráciában a realizmust-naturalizmust is megtagadhatta. És — ha Bodnár nem is így gondolta — a morális érzékenység, a szeretet sem olyan távoli a natu-

ralizmustól, valamint a miszticizmus sem, amit ő a realizmussal kapcsol össze érdekesen, a determinizmusnak egy „nem gondolkodni” konzekvenciájával. Ugyancsak érdekes és ösztönösen igaz, ahogyan az idealizmust, tehát a realizmust tagadó századvégi szemléletet a racionalizmust, a polgári és idealista spekulációival hozza összefüggésbe. Egy-egy kort valamilyen uralkodó eszme, vagy — Bodnárt jól értelmezve — uralkodó szemlélet jellemez. A fajokat, ehhez hasonlóan — taine-i tétel —, egy uralkodó tehetség, amely a nép gondolkozásmódját, szemléletét is meghatározza. A „faj” vagy nemzet akkor virágzik, ha jellemének megfelel a kor uralkodó eszméje. Ilyen szempontból a legideálisabb az angol nemzet és kultúra (megint Taine!), mely a realista kor mintája volt, s mely túl is éli a realizmust éppen „idealizmusa” és humora, erkölcsi egészsége révén. Míg az írek vagy a franciák, olaszok általában a latin fajok, az „idealista” nemzetek belebetegsznek a realizmus eszméibe, dekadensekké válnak, pusztulnak. A jövő útja a nemzetitől és az egoizmustól, tehát a résztől az egyetemes egész felé fog vinni. Az oroszoké, a legközösségibb népe lesz ez a jövő. Bodnár prófeciája nem alapult komoly tudományos érveken, a fejlődés nem ezt az ötletet vagy sejtést igazolta, hanem a századforduló várakozását, amely az ismert és fáradt világot és kultúrákon kívül keresett megoldást, abban reménykedett már csak, vagy attól félt. (Herceg Ferenc Nyugat—Kelet-komplexumában a turanizmus mellett ez a félelem élt tovább.) Bodnár az egyes nemzetek megmenekülésére a fajkeveredést ajánlja. Szerinte ez teszi „legideálisabbá” a nemzetet. A pozitívizmus biológikus fantáziáját alkalmazta az eszmétől határolt nemzeti jellem megváltoztatására. Az irodalomban nálunk Justhnál, ennél a misztikus-utópista naturalistánál tűnik fel ugyanez az ötlet. Hogy Bodnár nemcsak látszat-összefoglalásra, valamiféle eklektikára törekedett, azt éppen az bizonyítja, hogy meghaladni igyekezett, amit összefoglalt. Megértette, hogy az új nem ismételt, amikor magába olvaszt minden eddigit. Az „izmusokat” nem ízlésromlásnak látta, hanem az ébredő „idealizmus” vágyának.

A századvég legkorszerűbb esztétikája és kritikája ezekben a szubjektív véleményekben nyilvánult meg, de hatásuk alig mutatkozott. Péterfy imponáló műveltsége, stílusa mégis láthatatlan „iskolát” teremtett. Modern írók igényes epikus kísérletei, irodalmi jegyzetei emlékeztetnek az ő tömör és lírai szépségű esszéire, intenzív szellemi közösséget, megértést feltételező jelzések „közvetítéseire”, elhallgatásaira, — egyszóval, az intellektuális stílusra, ami majd magatartássá, iránnyá szélesedik. Természetesen ez az ízlés vagy modor nem mindig Péterfytől ered, de tudva vagy tudatlanul hozzá kapcsolódik. Azok az írók, akik a francia irodalomtól, esetleg együttvéve, az európai kultúrától tanulták intellektuális fölényüket, tulajdonképpen Péterfy útját járják. A legnagyobb tiszteletet Ambrus Zoltán vívta ki közülük, de itt említetjük még Salgó Ernőt és felsorolhatnánk többeket, akik majd a Nyugatban lesznek igazán ismert kritikusok. A Hétből kinövő Ignotusnak szintén a XX. sz. irodalmi életében van jelentősebb szerepe. Riedl Frigyes pedig hatásában tartozik a Nyugat korához, vele kezdődik el egy sajátos magyar szellemtörténetiség, ami miatt még Babitséknak is imponál, s amit majd Horváth János és iskolája visz tovább. Az újízlésnek a Hétben kívül néhány rövid életű lapja van. A legszínvonalasabb ezek közül az Ambrus szerkesztette Új Magyar Szemle, de figyelmet érdemel Benedek Elek Magyar Kritikája is. A konzervatív kritika változatlanul a Budapesti Szemle körül csoportosult (Herceg Új Időkéje inkább irodalmi közlöny volt), és ott is izmosodott meg. Valljuk be rangos és állandóan rangos konzervatívizmus volt ez. A Budapesti Szemle ugyanakkor nem feledkezett meg haladó liberális múltjáról sem. Ezt elsősorban igényességével, tudományosságával őrizte. A korszerűség követelménye „kiegyenlítő” szerepet kényszerített az akadémiára is. Péterfy ide írta kritikáinak jó részét és felhasználta a lap tekintélyét, amikor alkalma volt rá, az új irodalom szinte valamennyi neves alakja. A hajdani harcossal liberális a maga ártalmatlan népnemzetijével ekkorra már „okos”, taktikázó konzervatívizmussá alakult át. Az örökösen békétlen öreg Gyulai helyett a hajlékony és ravasz Beöthy Zsolt irányít. Nem volt rejtve előtte semmi modern törekvés, nemcsak az értékét, de a jelentőségét, szerepét is felismerte — és, persze nem helyeselte. A maradiság most lett igazán tudatos és

cinikus. Beöthy az esztétika Kozma Andora és Vargha Gyulája. A magatartás tudatosságában, elszántságában azonosak. Herczeg azért lehetett a modern konzervatív irodalom vezető alakja, mert tehetségének természete és morálja egyezett meg ezzel a céllal. Az újhoz igazodással a konzervativizmus egyelőre csak a szótartalmat erősítette, nem neki volt az alkalmazkodásból haszna.

A „tudományos művészet” és az élmény-irodalom

Az új korszakot irodalomban és művészetben a „tudományos” módszeresség és komolyság jellemzi. Vágyak és képzelgések önkritikája, lelkiismerete ez. A tudomány lelkes tisztelete és a művészet önbecsülése is egyben. Megtanulja, hogy mindenkelőtt a tényekkel kell számolni, hogy a történelemnek, az emberi sorsnak mélyebb mozgatói és összefüggései is vannak, mint a szándékok és véletlenek, de nem hiszi még, hogy többre képes, mint a tudomány, hogy a valóság teljes megismerésére egyedül a művészet hivatott. A megismeréstől vagy megértéstől a katasztrófák elkerülését remélte, a természeti folyamatokban emberi titkokra ismert és a társadalom életének, változásainak természetére következtetett. A „tudományos művészet” helyreállítani vélte a romantikus egyoldalúságokat és ez a szándéka nagyon is egyoldalúan sikerült. A naturalizmus „forradalma” idején, kezdő szakaszában élte klasszikus korát, Zola örökléstani regényeiben és a Goncourt testvérek írásainak néhány részletében. Ekkor felelt meg leginkább programjának, de szellemének, amely az „összehatást” kutatja, majd csak később, amikor önbizalma csökken, amikor megtanul kételkedni, amikor túl van már a kezdés gögös túlzásain.

A tudományosság tehát a kor bélyege, és nemcsak a naturalizmusra jellemző, de az irodalmi megformálás sajátos módszerei, eszközei járnak vele együtt, ezért mindig kapcsolatban van valamiképpen az ezt legteljesebben megvalósító naturalizmussal. A kor uralkodó iránya lett a naturalizmus, akarva-nemakarva az irodalom kénytelen hozzá alkalmazkodni, hogy korszerű és közérthető legyen. Különösen ott feltűnő ez, ahol egy másfajta felfogás és ízlés keveredik vele. Az egyik oldalon Flaubert és Maupassant „tisztá”, „l'art pour l'art” jellem-regényeiben, sőt Dickens vagy Daudet romantikájában, a másik oldalon Bourget és Huysmans miszticizmusában. A különböző beállítottságú kézikönyvek megegyeznek abban, hogy az élet tükrözése tekintetében nehéz volna lényeges különbséget tenni a XIX. sz. francia prózaírói között, akikről a naturalizmus tulajdonképpen származik. Zola maga az irány kezdeményezőit Victor Hugótól tartja nyilván, a naturalizmusról szóló esszégyűjtemények, monográfiák pedig még nagyvonalúbbak, ide sorolják a század csaknem valamennyi jelentősebb íróját. Ha nem is Zolához vezet és Zolától indul ki minden szál, ha technikája különbözik is a balzaci vagy a flaubert-i technikától és nem akad egyetlen hűséges követője sem az európai nagy irodalmakban, a naturalista kortársakban, a tudományos igényességben találkozik vele az egész századvégi világirodalom.

A századvégi irodalom törekvése, „kísérletező” kedve, lendülete romantikus ívelésű ugyan, de már nincs köze a romantikához. Legalábbis nincs olyan értelemben, hogy a romantika végletessége, elrettentő szélsősége volna, mint ez nem ritkán szerepel a róla szóló teóriákban. A naturalizmus maga is az ellentét hangsúlyozását érzi fontosnak. Tehát nemcsak tagadja és konzerválja, hanem kiteljesíti és megsemmisíti a romantikát. Emlékezzünk csak arra, hogy a romantika is hiányból származó elégtelenséget fejezett ki, tökéletesnek hitt és megszokott egyoldalúságot akart jóvátenni, amikor jogosan szervezkedett a merevedő és szürkülő klasszicizmus ellen. Még akkor is az árnyalás, az egész és az egyéniség vágya volt ez, ha világnézetére gondolunk, a félnék majd féktelen tiltakozására az Ész vélt közönyössége ellen, amely tagadta az érzelmeket, az ember kapcsolatait múlttal és jellel. Nem is ellenállás mindenütt a romantika, hanem óvatosság és bizalmatlanság az emberrel nem számoló eszmékkel szemben. Az ész elvont világából leszállította az egyenlőséget az egyenlőségbe és alkalmassá tette az élet szá-

mára. A romantikus eszmékben a felvilágosodás „nevelés”-programja egyre inkább a társadalmi átalakítás forradalmi programjává válik. A polgárosodást a romantika illeszti a nemzeti sajátosságokhoz és szükségszerűségekhez. Liberalizmus a francia forradalomhoz képest, de több, mint a klasszikus polgári forradalmat előkészítő utópiák, és az a liberalizmus is forradalmat készít elő. Sodró, magával ragadó természete eszméiből és anyagából való, nem más, mint az életgazdagság és fantázia sodrása. A világ új enciklopédiája, amit az érzelem és a képzelet hozott létre, ugyanolyan morális felelősséggel terhelte meg a romantikát, mint a XVIII. sz.-i értelemé a felvilágosodást. A nyugtalanság, alkotás, teremtésvágy tulajdonságokból funkcióvá léptek elő, és ennek a funkciónak a terhe miatt volt elérhetetlen a romantika számára a harmonikus teljesség, a ki-kibillenő egyensúly helyreállása, ami ott lappangott forradalmának indító okaiban. Pedig többször is próbálkozott az egyensúly megteremtésével, a harmóniátlan társadalmi valóság azonban csak a népiességben, irodalom és valóság új lehetőségeinek a kibontakozásakor engedte meg ezt egy rövid időre. Az 50-es években csupán a dezilluzionizmuson „belül” volt kiegyensúlyozott, de nem a valósággal szemben. A romantikus összefoglalás túlságosan eszményítő volt és mindvégig adós maradt a „hitellel”. A romantikát hovatovább a „kiegészítés” jellemezte s eltűnt belőle az, amit kiegészíteni kívánt. Az okok teljességét, a kapcsolatok sokféleségét és a hitelességet majd csak a naturalizmus reméli megvalósítani, és éppen ezzel az igénnyel különül el leginkább a romantikától. Az ember erkölcsi életének titkai a lélek és az ösztön mélységei felé mutatnak. Amikor Taine összevonásról beszél, jellemvonások együvértartozásáról és környezetéről, tulajdonképpen az aránytalanul megnövekedett „rész” szeszélyes uralmát tagadja, de nem zárja ki a részt az egészből. Ez a taine-i ellenpont még a romantika és klasszicizmus „önszabályozásának” emléke, az egyetlen formális elméleti kapocs romantika és naturalizmus között.

A naturalizmus „megismerési” programja is elsősorban az emberre irányul. Az emberi dokumentumok érdeklik, mint az előző korok hiedelmeinek megfejtése és cáfolata és mint a társadalmi bűnök cselekvő részecskének titkai, tehát mint a társadalom sorsának, jövőjének tényezői. A naturalizmus kérdésfeltevésében a romantikus „titok” megoldásának vágya árulkodik, de az irány moralista eredete és célja is. Ha Taine nem is szögezné le olyan világosan, hogy a determinizmus tana szigorúbb erkölcsű embereket követel, Zola morális patoszából, elemzéseinek kétségséget szigorúságából, az „érzékletlen tragikusság” megrázó feloldatlanságából félreérthetetlenül kiderül ez.

A romantika önmagát felszámolni akaró „realizmusa” erőteljes, érzelmegazdag, sőt, kicsit hisztériás művészetet hozott létre. A dezilluzionista kérdésekre a jellem regényei már nemcsak a fantázia válaszai voltak, hanem élményekből és érzésekből leszűrt válaszok, melyeket viszont még a romantikus képzelet színezett ki. A jellem világa mesterséges világ. Nem a valósággal, hanem rögeszmékkel és lelki víziókkal van szorosabb kapcsolatban. A romantika rejtélyessége mélyült csak jobban az illúziók összeomlásával. A bűntudat terhét vette le az emberről a tudományos képzelet a titok megfejtésével, az önálló, akarattól befolyásolhatatlan ösztön-fogalommal. A cselekvés kiszámíthatatlanságának helyébe az ösztönélet kiszámíthatatlansága lépett, a tragikus következmények éppoly értelmetlenek és elkerülhetetlenek, csak most már megnevezni képes az értelem, tudja, mi ellen védekezzenek. A naturalizmus yédekező „szemléje”, leltározása is még a dezilluzionizmus élményéből fakad. A tudomány tehát meghódította a művészi fantáziát, de nem örülhetett pirruszi győzelmének. Azontúl maga sem tudott kilábolni a fantasztikumából.

Az ember helye a világban minden új művészi szemlélet alapja. Legjobban a módszer árulkodik erről, az a felfogás, ahogyan bemutatja és szerepelteti az embert. A szimbólumot, amit az ember-fogalom takar, már a klasszicizmus is típusokra kénytelen felosztani, hogy jelölni tudja a valóság sokféleségét. Ez a „jelölés” azt is mutatja, hogy a *típus* megszületésének idején nem a valóság másolata, hanem absztrakciója a valóságnak, a róla való vélekedés. A típus tehát valamilyen eszmei fogalom, eszmét hordoz. A romantika végtelenül kiszélesíti a típuso-

kat, az esetlegesre egyénít, megteremti az „emberi alakok” világát, de nem függetleníti ezeket az „eszméktől”. Csakhogy az „eszmei típusok” itt köznapibbakká válnak, az életet összetartó állandó tapasztalássá, morállá. Ugyanakkor, semmiben sem akar lemaradni a klasszikus hősöktől, már csak azért sem, mert igazi társadalmi célok és küzdelmek lelki tükre, és óriásokká növeli a nem földöntúli, de emberi viszonylatokban, az erkölcs világában mozgó, romantikus hősöket. A romantika a típust és az alakot próbálja egyeztetni, az eszméket és az „életet” kifejezni egyszerre. A kettő sohasem találkozhatott az áradás sodrásában és a lendület túlzásában, ezért volt vissza-visszatérő és elérhetetlen vágya a klasszikus egység, amely a romantikus irodalmakban csak egy-egy szerencsés véletlenként valósulhatott meg. Az epikában általában különvált eszme és élet, kinyilatkoztatás és ábrázolás. Az eszme a gondolkozásba vagy az erkölcsi tanulságba szorult, az élet pedig eleven, színes képekbe, ami mesélő epikus tehetséget és izes nyelvet kíván. Nem hazudott ez az életet csodáló romantika, a valósággal összevetve, eszméivel is számolni kell, mert azok is a valósághoz tartoznak. A sokféleség élménye az ember és a népek érdekességei, különösségei felé irányították.

A típust és az alakot talán a jellem-regények egyesítették először, a lélektani elemzés módszerével. Az eszme sorsszerű determinizmusának megfelelt valamilyen lelki egyéniség, sőt különtség. Az előnyös vagy torz külső itt már végzetesen tapadt a lelki emberhez. A pszichológiától nem is volt olyan távoli jelenség a pszichopatológia. Így, visszagondolva, különösnek tűnik, hogy a naturalizmussal kapcsolatban hangzott el többnyire ez a vélemény. Jellemezték és vádolták vele, mintha a naturalizmus a betegesnek, a nem-természetesnek a kultuszát hozta volna, pedig a primitív természetes csodálata, a leegyszerűsítve elképzelt ösztön hatalmának és erejének nyomozása, egy mérhetetlen egészség-tiszteletből és nosztalgiából fakadt. Alapjában egészségesekek ezek az ösztönörök, mint ahogyan a természeti erők általában áldásosak, csak a hirtelen és megmagyarázhatatlannak tűnő defekt téríti el útjukból. A naturalizmus megnevezi a jellem-tragikum „megnevezhetetlenjét”. A szenvedélyeket az ösztönre vezeti vissza, az ösztön tévedéseit, kisiklásait pedig az átöröklésre. Nemcsak a környezet hatásában, hanem az átöröklésben is a morális vádak a hangsúlyosak, az emberi cselekvés nemzedékekre kiható felelőssége. A naturalizmus most már véglegesen az „emberire”, az *alakokra* koncentrált, a kismembert választotta hőséül, aki a romantikus ábrázolásban is a legemberibbnek, legéletszerűbbnek bizonyult. És természetesen a legegényibbnek is, mert a naturalizmust a konkrét esetek, sorsok számolhatatlan mennyisége érdekli. De a naturalizmus nem marad meg az egyéni-furcsának, a különnek az elszigetelésénél, egy „természeti” sorsközösségbe vonja, megalapítja a különök társadalmát, ahol minden ember egy külön világ, de ösztön-emberségében mégis csak a közösség általános tulajdonságai jellemzik. Taine az ideális hősöket a népköltészetben találta meg. Az ember fogalmának rég megbomlott, szimbolikus értelmét keresi, mint majd a naturalizmus utáni szimbolizmus, amelynek több reménye van már az *eszményt* visszaállítani, hogy ilyen egységben és tiltakozó jelként állítsa szembe a társadalommal. A naturalizmus nem folytatta a romantika eszmét hordozó típus-ábrázolását, melyet nálunk a nemesi liberalizmus esztétikája az 50–60-as években törvénné szabályozott, ezért is érhetne némileg jogosan az eszménytelenség vádja. De eszménytelen volt-e, amikor az ember életani és morális problémáinak rendezését többre tartotta az általános eszméknél, amikor nem torpant meg az ösztálykérdésnél, a szociális nyomor kérdésénél, és kérlelhetetlen „cikkelyekbe” szedte a társadalom bűneit? Más kérdés azután, hogy bűnök és konfliktusok indoklása csakolyan misztikus, irreális, mint például az „eszmei” romantikus irodalomban.

A kor „nemzeti” központúsága is érdekesen alakul a naturalizmusban. Most nem is beszélve a romantika nemzetijének nemesi, sőt még a népiességben is feudális színezetéről, a nemzeti, az irodalomban liberális program volt, politikai szükségszerűség. Ugyanolyan fátumszerű antagonizmussal társult hozzá az európai és a haladás, mint ahogyan az egyén és a köz minden kérdését így fogalmaztatta meg a kor dezilluzionizmusa. A naturalizmusnak

nincsenek ilyen dilemmái. Nagy fordulattal az „emberiségtől” indul el, a közös, általános problémákat keresi és mégis a legkisebbre, a legkronkrétabbra figyel, az emberre. Az emberiség és az ember, a világegyetem és a nemzet már koncepciójában is együtt van. Mert az ember először valamilyen fajhoz, nemzethez tartozik, ennek a hatása éri közvetlenül, természetesen a nemzetivel foglalkozik többet. Úgy látszik, mintha csak folytatná és szélsőségesen eltúlozná a romantika nemzeti eszméjét, amikor ezt tudományosan igazolja, sőt fajivá alakítja át. De a naturalizmus a nemzetet nem látja ellentétben az általános emberivel, azért választ népeket, népcsoportokat, foglalkozási ágakat „hőszül”, mert ezek az ember cselekedeteinek az értelmezői, a társadalmi mozgások okai. A *tömeg* ugyanolyan organizmus, mint az egyes ember, élettani működése és sajátos, külön lélektana van. A biológiai ember csak ezekben a biologikus tulajdonságú társadalmi csoportokban létezhet. A nemzet tehát, a biológiai életjelenségek önálló szervezettel bíró egysége, a legkisebb ilyen egység a család. A szellemtörténet a naturalizmusban csak végtelen osztódást lát, a romantika kuriózumainak a kiteljesedését, mely a mind kisebb rész felé törekszik. Nem veszi észre, hogy amikor ez az irodalom a nemzeti-egyedire, vagy valamelyik társadalmi osztály egyedeire bontja föl az ember amúgy is egyre szűkülő és konkretizálódó fogalmát, ugyanakkor integrál is. Éppen a „nemzetire” és „társadalmira” integrál. Ez a széles és összetett téma aligha fért volna bele egyetlen regénybe. Óriási regényfolyamokba, nehezen tagolható ciklusokba próbálták beleszorítani ösztönök és sorsok történetét. A mammut-műfajok mellett ugyanakkor a kis miniatűrök virágoztak. A regény sem volt egyéb tulajdonképpen, mint sok-sok apró novella, rajz, adalék laza kapcsolata. A naturalista nemzeti epika nem más, mint egy új történelmi eposz: a fajnak, a társadalmi ösztönnek az életét mondja el nemzedékek jelenén keresztül, tehát egykorú szereplők társadalmi kapcsolatait elemelve. Az idő, folytonos jelen, és csak egy rögeszme — az átöröklés — egészíti ki múlttal és jövővel. A naturalizmus „történelme” nem társadalmi folyamat valójában, hanem ösztönös cselekvések és pillanatok összessége.

Az irány bomlását a miszticizmustól, tehát a „tudománytalanságtól” szokták számitani. A misztikus áramlatok erősödése az irodalomban, különösen vallásos formájában, a tudományosság reakciója is, de nemcsak az. Az emberi alkotóvágy szabályozni, uralni akarja az ösztönember vakon megnyilatkozó erejét, a determinizmus megkötöttségeiből, passzivitásából és pesszimizmusából igyekszik szabadulni, egyelőre a pusztá hit, bizakodás valami természetén kívüli segítségével. De nem tartozik-e a naturalizmushoz is egyfajta misztika? Az ösztön csupa sejtelmesség, titkokat hallgat el, a természet törvényei megbízhatatlanok, szeszélyes fantomoknak tűnnek, mert még nem eléggé ismertek és befolyásolhatatlannak látszanak. És ilyen „titokzatos” maga a társadalom is, melyet nem sikerült megfejteni a természettudomány módszereivel. A századvég miszticizmusára ez a társadalom-misztika a legjellemzőbb, és ebben érezhető leginkább kételkedés is a pozitívizmussal szemben. Az újat általában az impresszionizmussal jelölik, mint ami irracionális irány, érzéki benyomásokon alapul. Ennél a kategóriánál nemcsak a festészetből átvett fejlődésvonal vitatható, amely a naturalizmus utánra teszi az impresszionizmust, hanem maga az a tény, hogy mint művészi megismerést szembeállították a pozitívizmus megismerésével. Zola azt mondja az impresszionizmusról, hogy vele kezdődik a naturalizmus, az impassibilis modoron kívül, ez a tulajdonképpeni stílusideálja, a „benyomásoknak” nemcsak hangulati, hanem érzéki-tapasztalati értelmet ad. A késői impresszionizmus (nem a költőkre értve) csak halvány utójátéka a zolainak és a goncourtinak. Igaz viszont, hogy a szimbolizmus, a századvég aktív, lírai összefoglalása, az impresszionizmustól kapja eszközeit. Mindkettőben közös vonás, hogy a naturalizmus „rejtett misztikus-ságából” tudott csaknem folytatásképpen kibontakozni. A szimbolizmus azonban már a megismerés új módját tükrözi.

A naturalizmus „kiegyenlítő” szerepének betöltésére nem a miszticizmus volt alkalmas, hanem az intellektualizmus, amely ezt a szerepet kicsit a naturalizmus ellen is vállalta. Hatása, fölényéből és iróniájából következően, inkább a humoros irodalmon érződik. Ez a humor már a

naturalizmus, illetve a „tudományos pesszimizmus” iskoláját járva változott intellektuális szkepszissé. A romantika torzító tükre kicsinyesnek és vigasztalannak, változtathatatlanak mutatta a világot, a századvégi „humor” a naturalizmus társadalmi tanulmányainak konklúzióit vonja le. Amikor tagadja a naturalizmust, megfejtí annak igazi természetét is, leveti impassibilis álarcát. Hogyan a romantika reakcióiban csak az irány lehetőségei, természetes hajlamai teljessétek ki, úgy a naturalizmus „Jegyőzői” sem voltak mások, mint a program alól felszabadult művészi indulatok: a természetörvény ellen szegülő „lelki ember” és az ősz-
tön fölé magasodó humanista értelem művészet.

A szépség egyszerre az egész emberiséget szeretné hívei közé fogadni. Szemben a naturalizmus mindjobban szűkülő közösségeivel, a nemzetivel, sőt családival, a legtagabbat teremti meg. A vallások naivitásával testvériesíti a világot, Wagner éppúgy, mint Ruskin vagy Taine. És az individualizmus robbantását mégsem a nietzschei elragadtatás idézte elő, aligha lett volna korszakos életű, mint ahogy ez a tragikus örület sem volt az. A pozitivismusra való visszahatásnak is csak akkor fogadható el, ha megvannak ennek okai és nyomai a tudat alakulásában. Az ember önbizalmának erősítését, az egyéniség szerepének ártértékelését nyilvánvalóan sürgették a társadalmi kérdések is, amelyek csak a cselekvéstől várhattak megoldást. Az individuum élménye azonban benne van már a kollektívumében. A taineizmusban csak úgy kifejlődhet, mint Wagner és Ruskin művészet-közösségében. A pozitivistá esztétika fajhoz, környezethez köti a hőseit, csupa olyan tényezőhöz, amelyben a közös dominál, de amikor ezek konkrétságából, a — ha csak árnyalattal is eltérő — sokféleségből megalkotja az embert, kiderül, hogy minden egyes „társadalmi produktum” külön világ, s csak nagy általánosságban tartozik a „típushoz”. A naturalizmus eltűlései vajon nem rokonok-e a romantika különöségeivel? Másrészt, a művészet „lehetőségei”, társadalmi utópiává, eszmévé való előlépése a művészi egyéniség jelentőségét is megnöveli. Márpedig ki nem művész a dilettantizmus felfogása szerint? Az uralkodó esztétikai program egyébként is műértővé, alkotóvá akar kiképezni minden embert. És, ha a világ értelme és formája valóban a szép, az ember aktív viszonya hozzá pedig a művészet, — a szép reprodukálásának a folyamata vagy természeté nem olyan-e, hogy az *egyéni* hajlamok, különleges képességek és megérzések tág zárlatainak kell megnyílnia? Az individualizálódás tendenciája így következik egy tudományos azonosság-élményből és egy utópisztikus testvérieség-érzésből, amely az emberi értékeket és titkokat lenyűgöző mennyiségben produkálta. Természetesen torzulása is van ennek, nemcsak „örülete”. Wagner például a forradalmi kollektívizmusból különös logikával jutott el a nemzeti-egyedüig, népek mítoszaitól a germán faj mitizálásáig. A nemzet egyéniségének, a sajátosságoknak a felkutatása nálunk védekező magatartás elsősorban. Nincs még egy olyan nemzet, ahol a legtermészettudományosabb fajteóriák is annyira elvesztették volna szem elől az egyetemes humanizmus mércéjét, mint a német. Pedig olyan nagy nemzeti kultúrák és mítoszok áramlottak bele a világkultúrába és versengtek a „kiválásért”, mint az orosz és a francia.

A mi századvégi modern „nemzeti” irodalmunkat inkább kozmopolitának bélyegezték és nemcsak a szűk látókörű, konzervatív nacionalizmus hívei. A mi „nyugatosaink” az angol és a francia irodalmat tanulmányozták szívesen, Zolát már a 80-as évektől fordítanak, újra meg újra kiadták Flaubert-t és Daudet-t (Ambrus Zoltán Egyetemes Regénytára), az oroszok közül Turgenyev mellett Tolsztojt és Dosztojevszkijt. (Szabó Endre a legelkesebb tolmácsolójuk.) A skandináv és a német naturalista dráma sem maradt ismeretlen a magyar közönség előtt. A magyar századvég „kiegyenlítette” ezeket a hatásokat is. Nem zárta el a hagyományt és nincs „hagyománykövető”, tehetséges író kívül a koron. Ambrust, Thuryt vagy Papp Dánielt nem lehet szembeállítani Mikszáthtal. És ki mondhatná a századvég népiességét, ezt a tipikus Mikszáth-iskolát, amelyben naturalizmus és egy misztikus-modern primitívség keveredik, konzervatívnak?

A magyar századvég gyanakvó és mérlegelő, ugyanakkor kielégíthetetlenül érdeklődő és újító. Az állandó változás és önkorrekción művészeté ez, nehéz lesz majd szintetizálni.

MERÉNYI OSZKÁR:

BERZSENYI-PROBLÉMÁK*

I. Berzsenyi költészetének néhány sajátos vonása

Berzsenyi megértése szempontjából döntő a költő és kora kapcsolatainak megvilágítása. A feudális és nem feudális elemek, a reakció és a haladás viszonya, egymás közti ellentéte és összefüggésük kutatása egyik legnehezebb Berzsenyi-problémánk. Annál inkább, mert a költő „átmeneti” korban élt. Olyan korban, amelyre ráillik a goethei mondás, hogy jelentősége csak következményeiben válik előttünk világossá: „S az az idő, amelyet a mag a föld alatt tölt, szintén hozzátartozik a növény életéhez.”¹

Ez az „átmenetiség” megnyilatkozik költészetének egész szellemében, klasszikus és romantikus vonásaiban is. Így Berzsenyi ebből a szempontból nemcsak a hazai, hanem az európai költészetnek is egyik jellemző alakja, hasonló „sorstársaihoz”, pl. Hölderlinhez és Chénier-hez.

A költészetben gyakran használatos a kép a nyugodtnak látszó tenger felszíne alatt hőmpölygő áramlatokról, amelyek távolról jönnek és messzire mennek, s amelyek medre maga a tenger. Ez a kép alkalmazható a XVIII. sz. végének és a XIX. sz. első évtizedeinek irodalomtörténetére is. A felszíni nyugalom alatt rejtett áramlatok sodrása érzik. Hatások és ellenhatások, múlt, jelen és jövő harca élezi ki a kor belső mondanivalóit, sejteti a változásokat és a változások irányának alakulását.

Lényegében a még meglévő feudális világ eseményei ütköznek össze egy születő, polgári átalakulást sürgető kor kezdeményezéseivel. A feudális világ nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megálljon, megmaradjon. Ragaszkodik életformájához, életberendezéséhez, ideológiájához, s ellenáll annak, hogy minden megváltozzék, vagy legalábbis arra törekszik, hogy a változások minél kisebb mérvűek legyenek. De az erők látszólagos egyensúlyának állapota soká fenn nem maradhat. A gazdaság, a társadalom, a történelem mozgásának, fejlődésének törvényszerűsége változásokat kíván, amelyek a külső felszín alatt készülődnek, eleinte nem látszanak, de idővel mindinkább láthatókká lesznek, és céljaik felé törnek.

Mindez szorosan összefügg a kor gazdasági helyzetével. Ha ezt vizsgáljuk a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben, amikor Berzsenyi pályafutása kezdődik, elszomorító képet találunk hazánkban. A mezőgazdaság elmaradottságának időszakos éhínség a következménye. Az ipar és kereskedelem még fejletlenebb. Az ország gyarmati helyzetét céltudatos intézkedésekkel egyre inkább súlyosbítják, amivel a dolgozó rétegek kettős kizsákmányolása (a külső gyarmatosítók és a belső elnyomók részéről) egyre fokozódik. A bécsi udvar feudális abszolutizmusa egybefor az osztrák kereskedelmi és uzsoratóke érdekeivel, és a század vége felé egyre készségesebb szövetségesre talál a magyar uralkodó osztályokban. A magyar kereskedelem és gyár-

* Részletek egy készülő Berzsenyi-monográfiából.

¹ Erläuterungen zur klassischen deutschen Literatur. Berlin, 1960. 43. l.

ipar még meglévő csiráiban is egyre inkább sorvad. Az udvar kísérletet tesz ugyan a jobbágy-rendszer bizonyos reformjával a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, mert az érdekében áll, de a nemesi közigazgatás nem tesz eleget a rendeleteknek. A nemesség egyedüli célja kiváltságainak fenntartása, s ebben természetesen nem zavarja az, hogy a Habsburgok nagyhatalmi politikája, a francia forradalmi seregekkel, később a Napóleonnal szemben viselt háborúk újabb és újabb terheket róttak a magyar jobbágyásra, amely mindezért súlyos vér- és pénz-áldozatokkal fizetett. Így Berzsényi pályájának első évtizedeire a rendiség uralma nyomja rá bélyegét a legszűkkeblűbb állapotában, az ország fejlődését megakasztó előjogokkal. — A rendiség végig megmarad Berzsényi költészetének, világnézetének korlátozó tényezője, de nem végleges meghatározó mozzanata. Ezen belül is „kiéli” költői életének nagy megrendüléseit, kifejezi álmait, megálmodja hősi, humanista eszményeit, amelyek gyakran túlmutatnak a rendi korlátokon.

Azért is így történt, mert tagadhatatlan, hogy e korban a rendiségen és intézményein, ideológiáján kívül más erők is működésben voltak, a körülmények szerint, többé vagy kevésbé aktív módon. Ezeknek az erőknek kibontakozása, visszaszorítása és később új formában való újjáéledése hozzátartozik a kor szellemi arculatához. Mindenekelőtt a felvilágosodás eszméi éreztetik hatásukat. Különösen II. József korában igyekeznek a Habsburg állam létfeltételeit az adó, a közigazgatás, az egyházi viszonyok terén, bizonyos szociális kérdések felvetésével, a jobbágyosság helyzetének rendiségellenes (de udvarhű) kritikájával, az oktatásnak az egyház monopóliuma alóli felszabadításával biztosítani. Ezek az intézkedések egész sor új eszme felvetésével járnak. Mindez, persze, nem elég ahhoz, hogy a közteherviselés, az elavult „nemesi felkelés”, a birtokviszonyok reformja irányában bármiféle változtatást hozzon létre, de a felvilágosodás kritikai eszméi a jövő szempontjából sok irányban termékenyítőleg hatottak, s kedvezőbb körülmények között feléledve fogékonyságot keltettek a gazdasági-társadalmi változások iránt. Így a felvilágosodás főbb eszméi: az értelem hatalmának dicsőítése, a tökéletesedés gondolata, a szabadság, egyenlőség és a többi „természeti ősjog” eszméinek hirdetése, az alkotmány és a közigazgatás reformjának követelése nem maradt hatás nélkül a mi közéletünkre sem. II. József rendszere megbukott mint egész, de uralkodása alatt — a sajtószabadság által meg nem akadályozott felvilágosodott munkák segítségével — lökést kapott szellemi életünk, amelynek hatása elég sokrétű és sokoldalú. Berzsényi ifjúkorának műveltség-kultusza és hazafias szelleme lojális és korlátolt felfogású tankönyveiből nem magyarázható meg, bár ezekben is voltak a felvilágosodásnak bizonyos vonásai. A felvilágosodás eljutott az iskolákba is, bizonyos határokig és bizonyos korlátok között. Bár Berzsényi idejében már (soproni időzése korában) részben háttérbe szorultak ezek a „felvilágosodott” eszmék, de nem aludhatott ki a felvilágosodás lángja olyan nagyhírű soproni nevelők lelkében, mint Vietorisz vagy Mesterházy Nagy. Sok, a felvilágosodással kapcsolatos mű volt a Soproni Magyar Társaság Könyvtárában, és élt a felvilágosodottság gondolata a művelt rokon Thulmon családban is, amelynek körében az ifjú Berzsényi szívesen tartózkodott, s amelynek könyvtárában megvoltak a külföldi és magyar felvilágosodás íróinak munkái is. A közboldogság eszméinek hirdetése, az érzelmeknek a szentimentalizmusban való felszabadítása, a közösséget élete áldozatával szolgáló hősi ember eszménye Berzsényi értelmezésében kétségtelen kapcsolatot mutatnak a felvilágosodással. Bizonyos udvarhű szellem és a rendi nacionalizmus mellett Berzsényi hazafogalmában megtalálható a felvilágosodás műveltség-kultusza is. A görög, antik erényekkel való érvelés szintén a felvilágosodás fegyvertárából való. Így Berzsényi nemzeti érzésébe már korán vegyülnek éppen a műveltség, az erkölcs kultuszán keresztül a felvilágosodás bizonyos motívumai is.²

² A részletes bibliográfiát a monográfia tartalmazza. Itt elég utalnunk Mód Aladár lent idézett könyvére és Waldapfel József *A felvilágosodás irodalma* c. munkájára.

De a reakció hatása egyre erősebb lesz. A francia forradalom eseményeinek a rendiséget fenyegető fejlődése, a Martinovics-mozgalom ellenhatása erősíti a reakció felülkerekedését. A magyar birtokososztály és az osztrák érdekeltségek közötti gazdasági érdekellentétek hátterbe szorulnak, politikailag a rendelkez a francia forradalomtól való félelem, gazdaságilag a háborús gabonakonjunktúra következtében. Ez a felfogás érzeteti hatását Berzsenyi költészetében is. De elhibázott dolog lenne, ha Berzsenyi költészetének jellemző jegeit pusztán a feudális reakció és a felvilágosodás ellentétében látnánk. Életírói egy része számára 1817-ben voltaképp lezárul Berzsenyi költészetének, munkásságának lényege. Pedig van egy reformkori Berzsenyi is, akinek költészetében és munkásságában tovább folytatódik a korszak ellentéteinek, előrevivő és visszahúzó erőinek küzdelme. Enélkül nem érthetjük meg az egész Berzsenyit. A valóság ugyanis az, hogy 1817 után is tovább fokozódnak a kor ellentétei, s ezzel új feszültségek kezdődnek a kor irodalmában, így Berzsenyi műveinek világában is.

Mindezek a törekvések és események tükröződnek Berzsenyi költészetében is. A felvilágosodás eszméi és rendi nacionalizmus, udvarhú szellem és nemzetféltő hazafiság, a múlt ragyogásának visszaidézése és a jelen éles kritikája, a katonai, művelődési és erkölcsi hősiség kultusza és a mindennapi élet kereteibe való (látszólagos) beletörődés, áhagyományozott eszmék és formák átvétele és magasrendű formai és tartalmi igény, fel-feltörő lendület és lapos érzelgősség, indokolatlan nagyítás és szigorú morális mérték, hősi helytállás és siránkozó könnyezés, patópálos Gvadányi-kultusz és ragyogó reneszánsz-álmok megelevenítése (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás): mindezek a motívumok és tényezők már jelentkeznek Berzsenyi költészetének első korszakában is — többé-kevésbé tökéletes és jellemző formában —, s ezzel is a kornak és Berzsenyi egyéniségének belső ellentétei jutnak kifejezésre.

Ez ellentétek küzdelme és feszültsége nemcsak a tartalomban, de a formában és a műfajban is változást és megújulást kívánt. Berzsenyi költészete — mint látni fogjuk — kettős értelemben is hősi szellemű: a rendi formáknak valódi hősi tartalommal való telítésére való törekvésében és később — mind láthatóbb mértékben — a változások előkészítésére irányuló erőfeszítésben (episztolák), amelynek nehézségeit magányos, elszigetelt helyzete is fokozta. Ez az ódai és episztolai (sőt az elégiai és epigrammai) műfajnak is új, fenséges elemekkel való gazdagodását idézte elő, s ez a műfaji sajátosság Berzsenyinek korához való viszonyából és lelkületéből fakad. Ezzel a maga körében legmagasabbra emelte a kor elszigetelt törekvéseit, amelyek a korabeli óda mesterkéltt és más műfajjal vegyülő vagy egyébként is ellassodó, bizonyos formája helyett ezt a műfajt hősi érzelmek méltó kifejezésévé teszik. Így az elégia holdvilágos hangulata nála az eddiginél jóval mélyebben gyökerezik: az élet és halál szenvedélyesebb átérzésének mélységeiben. Az episztola leveti társasköri, kedélyesen és kisorsúen barátkozó hétköznapiaságát, és nagy tárgyakhoz, egyetemes gondolatokhoz emelkedik. Az epigramma is megtelik a nagy történelmi és közéleti problémák heroikus tartalmával.

Berzsenyi költészetében és egész munkásságában érezhető a kor belső ellentéteinek hatása. Így a korfordulóban született vagy keletkezésben levő irodalmi ízlés voltaképpen a társadalom belső ellentmondásainak terméke. Egy előremutató — bár részben még a réginek hatalmával küszködő — társadalmi réteg magasabb igényét jelenti az élethez, a szépséghez és az igazsághoz. Ehhez az út nehéz és problematikus. Berzsenyi útja azért tanulságos, mert magányában és elszigeteltségében sok küzdelmen és belső harcon keresztül jut el oly eszméi magaslatokra, amelyekre szerencsésebb körülmények között élő külföldi kortársai vagy honfitársai talán részben hamarabb és kevesebb fáradsággal értek el.

Költőnk élete külső eseményekben szegény, de sajátos élményvilága szinte egyedülálló költőink között. Magánya, elvonultsága és nagyfokú érzékenysége, hajlama érzelmeinek elmélyítésére különösen alkalmassá tette maradandó élmények átérzésére és megőrzésére. Élményeire tehát általában a maradandóság jellemző, aminek oka ez élmények mélységében és kevés változatosságában keresendő.

Mi maradt számára, a magányos, elszigetelt költő számára költői élményanyagul? Személyisége belső problémáinak világa, egyesülve azzal a vágygal, hogy a klasszikus hősi eszményeknek megfelelően formálja saját költői énjét is. A magyar élet történetisége, amelynek fordulataiba szeretett elmélyedni, bár sokáig feudális szemlélettel, később a reformkort antipáló rátalálásokkal. Szerelmi vágyak és csalódások, amelyekben boldogság-ideáljának megvalósulását kereste. A vele együtt lehellő, mosolygó, bánkódó táj, amelyet halhatatlanított, keresve a változóban az állandót, az enyészetben az el nem múltót. A magányos lélek kapcsolatai a végtelennel, a kozmikus arányok megismerésével, a gondolatok fenséges világával.

Ebben az élményvilágban voltak viharos megrázkódtatások és megvolt a visszatérő élmények egyhangúsága, voltak a környezettől elkülönítő mozzanatok, megvolt benne az ellenállás élménye a külső behatásokkal szemben, voltak hátráltató és kényszerélmények, nagy szerepet játszott bennük az idő múlása, az életkor változásával kapcsolatos élményanyag, voltak művelődési élményei, amelyek részben könyvek forgatása közben lepték meg, részben egy oly nagyszerű baráttal, mint Kazinczyval való levélbeli társalgás közben hatottak rá. Voltak imaginatív élményei is, amelyekre magányában „szorult rá”, s amelyekben életpótlékot keresett a maga és költészete számára. Személyiségével kapcsolatban különösen jellemzőek rá a sorstudat élményei, amelyek elsősorban elégiáiban jutottak kifejezésre.

A Kölcsény-kritika hatását sem érthetjük meg soha, ha nem vesszük tekintetbe a költő élményeinek maradandóságát, egész lényét megrázkódtató hatását. Mint nagy költő, először egész lényét megindító élmény kifejezésével kezdi ódái pályafutását. És egy nagy, megrázó élmény némítja el, összetörve benne azt a képességet, hogy ezt az élményt epizódyszerűen felfogva költészetté alakítsa át, mint ez néhány évvel azelőtt vele kapcsolatban a nyelvújítással összefüggésben írt kritikával történt.

Mint minden nagy költőhöz, Berzsenyihöz is a lírai realizmus bizonyos fokú szemléletével és igényével kell közelednünk. Berzsenyi költészetében a lírai realizmus egészen sajátos természetű. Feudális korlátai mellett is nála ez a belső művészi tendencia: lényeglátó lírai realizmus, amely a nemesi osztály hanyatlásérzésének (A magyarokhoz I.), a külső ellenséggel szemben az erők összefogása követelményének (optimista ódák), a haladó nemesség élet-eszményeiben bekövetkező, történetileg szükségszerű változásnak (episztolák), az új korszak hajnalán az alkotóerő dicsőítésének (Himnusz Keszthely isteneihez) kifejezése. Ennek a lírai realizmusnak, e tendencia kibontakozásának sokféle akadálya, korlátja, színeződése van nála. De mindenkor a nagyvonalúság, a lényegretörés tendenciája jellemzi, már költészete természetének megfelelően is. A néhány „kiszrealista” beütést ő maga érezte stílusalannak, s — részben külső kritikát is elfogadva — maga távolította el annak maradványait.

Mindez eszmélkedő magányával is összefügg, és tudatos, magasrendű stílkeresésében is megnyilatkozik. Lírai stílje világképének változásait is tükrözi. Az érzelmesség az énközpontú lélek szókincsét és stílsajátságait fejezi ki. A hősi ideálokkal küzdő költő nyelvben egyesül a múltat őrző feudális pompa új utakat kereső, romantikus nyelvújító tendenciákkal. Az elégiák újra földközelségbe hozzák az illúziókban csalódott költő szóképeit, nyelvi hangulat-közegét. Az episztolákban a gondolati elem, a költői felvilágosodás ragyogó tendenciájának megfelelően, a szókincset is intellektualizálja. A utolsó korszak romantizáló útkeresése ismét kitágítja a költő nyelvihletének határait.

Berzsenyi ihletét erősen korlátozta az a rajta mindinkább eluralkodó sajátság, hogy voltaképp menekült a külső világból ráható élményektől, és mind kedvezőtlenebb körülmények közé jutva, lendülete és ellenállása gyöngült. Így költészetének tematikája az „elméleti”, képzeleti síkra tevődött át és meg volt fosztva attól a lehetőségtől, hogy sokoldalúan ragadja meg a kor nagy kérdéseit, mint Csokonai vagy Batsányi. Mind nagyobb mértékben vált alapvető művészi problémájává, hogy az „élni és halni tudás” művészetét hirdesse, s ennek megfelelően alakítsa művészi, lírai egyéniségét is. Így formálta belső valóját szép, művészi szoborrá, amely azonban a valóság első durva érintésére összeomlott.

Pedig e belső formáló tendencia volt számára a külső akadályoktól és zavaró tényezők-től való szabadulás kulcsa. Ezért válik mind ellenőrizhetetlenebbé nála képzelet és valóság egybeolvadása. Korát is csak úgy tudta átélni, hogy képzeletben átformálta a benne eluralkodó magasabb tendenciáknak megfelelően.

Költészete hűtlenség a szokványos nemesi életforma ellen, de annak tükrözése is. Elsősorban önmagát formáló én-költőről van szó, aki csak akkor és úgy tudott a külvilággal összeköttetésbe lépni, amikor és ahogy az ideáljainak megfelelt, később pedig akkor, amikor és ahogy azokkal ellenkezett. Nem a Magyarokhoz bíráló akarattól átlelekesített tendenciájáról van szó, hanem a képzelet átalakította valóság dicsőítéséről, vagy az avval kapcsolatban szőtt művészi álmokról és látomásokról. Az így megtalált művészi anyag motívumai kivirulnak, kölcsönösen áthatják egymást, akadálytalan együttműködés, tartós maradandóság jellemzi őket, de éppen ez vezet azután bizonyos egyhangúsághoz minden művészi lelemény ellenére is. Mint introvertált egyéniség sok mindent felszínre hoz ugyan, de alapjában mindig belső, művészi, lírai egyéniségét fejezi ki.

Költőnk belső világa figyelemre méltó sajátosságokat mutat. Berzsenyi olyan költő példaképe, akinek minden gondja, hogy valamiképp belső életét, sajátos egyéniségét juttassa kifejezésre, néha a látszólag legidegenebb anyagban is. E mély lelki élet előlegezi a költő számára a jövő szomorúságát és titkos sejtelméit a sors változásával kapcsolatban. A mulandóság, a változás motívuma belső integráció eredménye, amely nem a maga erőinek derűs szétszóródásával akar érvényesülni, hanem összpontosítással, s így mindenütt korlátokat teremt, amelyek világát bezárják. Költészete már az élet friss tavaszán is néha az elmúlás hangulatát érezteti.

Berzsenyi minden törekvése az volt, hogy a létrehozott alkotásban még érezhető legyen a belső megindulás épsége s igazsága. Élményeit sohasem fejezte ki másképp, csak úgy, hogy gondolkozott rajtuk, értelmezte őket élete egyéni helyzetének megfelelően, s abból a gondolat- és érzelmkörből felfogva, amely akkor sajátja volt. Berzsenyi élményei sohasem jelentkeznek tisztán, hanem úgy, hogy már látszik rajtuk a költői alakítás munkája. Semmit sem ismételni szolgáiban, semmit sem úgy felfogni, hogy gondolatunk mintegy „végső betetőzés” legyen, hanem mindent csak a „saját körében kimeríteni”: ez volt az ő alkotói tevékenysége. A legjobbhiszeműség vezette, amikor számára idegen alakoknak leglényegesebb vonásait akarta feltárni. Ekkor sem tehetett mást, mint azt, hogy önmagát fejezte ki a belső életet élő ember hajlamainak, álmainak, törekvéseinek tragikus egyoldalúságával. Nem volt utánzó, hanem magát az idegen anyagtól fokozatosan megszabadító alkotó. Költészetének élő valósága akkor lett számára kérdésessé, amikor már önáltatásnak tűnt fel előtte a hit, és káprázatnak a szépség.

Berzsenyi nyelvére az intenzitás a jellemző, nem a színes sokoldalúság. Szavainak, mondatainak nagyságot ad a képzetek, a képek fensége és nagysága, amely hozzájuk fűződik. Az erő a szavakat egymáshoz sodró dinamikában és az elragadó ritmusban van, amelyben mintegy új életre kelnek. Tartalom és forma élő egysége létesül így, amelyben a forma nagysága a tartalom nagyságával, a tartalom nagysága a formáéval kerül kölcsönös függésbe.

Képekben kristályosodnak ki a költő érzelmi és gondolatai, amelyekben én és világ harmóniában olvadnak össze. A költő „kedvenceiben”, sajátos szólamaiban, fordulataiban lelkének jelképei, világképeinek részei, költői és emberi tapasztalatainak tanulságai jutnak kifejezésre. Ezért szavaiban a költő lelki világa él, az az élethelyzet, amely szólásra bírta, az a felindulás, amely alkotásra ösztönözte. Mitológiai képeiben sokkal többet kell látnunk, mint költői tanultságának eredményeit. Belső életének megnyilvánulása, az erő, a nagyság, a fenség mitológiája ez, amely gyakran a költői lélek jelképévé emelkedik, s amelyben a költőt magát találjuk meg, sajátos képzeletvilágával, személyiségével, emberségével, élete lényegének, alap-tendenciáinak megnyilvánulásaival. Így nála sokszor egy-egy szó vagy kifejezés a világ és élet, idő és mulandóság, halál, sors, lélek és természet kapcsolatában válik érthetővé.

Berzsenyi költészetének egész hitelét az az alaptendencia élteti, hogy egyéniségét nemesíteni és legfőbb emberségre fejleszteni legfontosabb kötelességének tartotta. Hogy a tökéletes költőnek mindent ki kell fejeznie, ami az ember legfőbb értéke és problémája, az nála természetesen a rendi korlátok akadályaiába ütközött. Ez akadályozza meg, hogy lelke megnyíljon minden emberi dolog számára. De nem lett a dolgok szolgája és a körülmények rabja sem. Költészete egyetlen tárgya az ember, de abban az értelemben, ahogy Arany akarta: Ember lenni minden körülményben — amennyiben ezt a kor korlátai engedték.

Az alkotó ember egyik legmélyebb vallomása Berzsenyinéél, amikor azt mondja, hogy a költő „élve meghal”. Költészetében éppen ez a döntés jutott érvényre, hogy feladta reális életét, hogy a költőt élje s életét áldozatnak tekintette, amelyet költészetének hozott. Így költői élete legfeljebb szimbóluma lett reális életének, s a klasszikus világnézetnek megfelelően csak érintkezett azzal, határaik mintegy érintették egymást.

A lírai alkotás folyamatának célja költőnké: hangulatkeltés nyelvi kifejezési eszközök által. A költő érzéseinek őszinteségéről és igazságáról akar bennünket meggyőzni. Ennek szolgálatában áll költeményeinek változtatása, belső elmélyítése és külső növelése vagy rövidítése is. Berzsenyinéél a nyelvi kifejezésnek mindenkor van belső célzata, amely megszabja a nyelvi terjedelmet, válogatást a szófajok közt és a szavak között, s amely befolyásolja a mondatbeli elrendezést is. A tartalom lényege, a költő életével és korával való összefüggése szabja meg a feldolgozás mikéntjét. Megtalálható költőnké a belső lírai „cselekmény” sajátos kettőssége, amely a lírai tárgy és a lírai én kettős kibontakoztatásával kapcsolatos, úgyhogy a kettő sajátos egyensúlyba kerül egymással. E „belső cselekmény” kettősségére jellemző, hogy az egyik inkább „felszíni”, a másik rejtetten belső jellegű. Minden Berzsenyi-versben voltaképp kettős folyamat játszódik le: az egyik a lírai tárgy formálásában, a másik a lírai téma belső színhelyének, a költői ének lírai terében játszódik le. Berzsenyi lírája így a „tisztá líra” oly sajátos megnyilvánulása, amelyben a lélek összes lírai erői mozgásban vannak: a szív finom megrezdüléseitől az erős és fékezhetetlennek látszó szenvedély kitöréséig. A versek mondanivalóját nemcsak a lírai „cselekményben”, hanem a ritmus, szó, versfelépítés, az összes formai elemek belső összhangjában s a lírai tárggyal való megegyezésében kell keresnünk. E lírai alkotások elemeinek sajátos összeszővődése a lírai célzat szolgálatában bontakozik ki, amelynek új és új lehetőségeit és megnyilvánulásait láthatjuk költeményeinek változó szövegében is.

Berzsenyi költészetének célja — s ebben rokon Kazinczy és társai legjobb törekvéseivel — hősiesség közszellem fölkelése, a nemzetnek, a vezető osztályoknak nemzeti öntudatra ébresztése. A Franciaországból kiinduló változásoktól való félelem elnyomta a századvégnek úgyszólván minden pozitív haladó törekvését: a felvilágosodás eszmemozgalmit, a kultúra iránt való érdeklődést, a megindult akadémiai törekvéseket, a főrangúak ébredező kötelességtudatát (Festetics, Széchenyi), a hazai nyelv iránti lelkesedést, s nem volt senki, aki kezében tartotta volna a haladó mozgalmak megmaradt szálait. Az európai változások arra figyelmeztették a gondolkodó főket, hogy Magyarország is változások előtt állhat. A társadalmi rend változásai mellett a területi határok változása is szemmel látható volt. A gondolat és szólás szabadságát bilincsbe verték, a sötétség uralma ránehezedik a nemzetre. Késérű érzésekkel és fokozott reménytelenséggel vonul vissza mindenki a küzdelemtől.

A nemzet életterében való kételkedés és a mindennapi élet kereteibe való prózai, de a szűk látókörűek előtt biztonságosnak látszó belenyugvás jellemzi ezt az időszakot. A nemesebb lelkekben a fájdalomnak, a kétségbeesésnek és a lemondásnak legkülönbözőbb jelei mutatkoznak. Még kétségbeejtőbbnek látszhatott a helyzet annak a számára, aki, mint költőnk, magas történelmi és erkölcsi ideálokhoz mérte az akkori helyzetet, aki a látszat mögé nézett, s észrevette a belső korhadást a fényes külső mögött is. Berzsenyi a nemzeti önismeretben mélyebbre hatolt, mint feudális ódái költőelődei közül bárki más, amikor a romlás okait tárta fel. Általában az jellemzi költőnket, hogy a nemzeti közéletnek csakis leg-

lényegesebb, legfontosabbnak látszó eseményei ihletik s ódai lényeglátásának ezt a vonását mindvégig megőrizte. Úgyhogy ódáinak s részben elégiáinak témái és dátumai a költő világnézeti fejlődésének s a közélet eseményeinek és fordulatainak fontos tükrözései. E tekintetben mind megszólalása, mind hallgatása jellemző rá. Mint Dante művében a csend szünetei sokszor ékesszólóbbak a terzinák szívbemarkoló zenéjénél, úgy Berzsenyiné is a hallgatás néha kifejezőbb a legzengőbb szavú ódánál is, mint pl. az 1809-es, a feudalizmusra tragikus években, amikor pedig eleinte az ország hangos volt a szájhősök frázisaitól.

Mindezek megértetik Berzsenyi szavainak különös hangsúlyát s magányos küzdelmeinek, reményeinek, fájdalmanak hősiességét.

Egyszerűség és bonyolultság sajátosan hatja át egymást Berzsenyi verseiben. Az egyszerűség is sokszor a fenség hatását teszi ránk, de a bonyolultság szintén ily hatással van, mert a szépség még így, bonyolult alakjában is kész egész hatását kelti. A látszat az, mintha az ötlet mámorához, az alkotás gyönyöréhez nem járulna a kivitelezés mélységes küzdelme és sokszoros nehézsége. Mindez jobban érezhető Vörösmarty ódáiban. Ez azonban csak látszat. A költő maga mondja, hogy a művész munkája örökös teremtés és rombolás. A teremtségek és rombolások ez örökös változatos mozzanataiból tevődnek össze a Berzsenyi-versek is, amelyek csak kész alakjukban ismeretesekek előttünk. De a költemény „születésének kínjai” tekintetében ne vezessenek bennünket félre a költemények márványsima formái. Gondoljunk csak a Berzsenyi-ódák szerkezetének lényeges mozzanataira. A költő rendszerint egy fontos történelmi helyzetből indul ki, amely lelkében a múlt, a jelen és a jövő sejtelmeinek drámai asszociációit kelti. Az alapvető mondanivaló már a verskezdet hangütésében, sőt első szavaiban is kifejezésre jut, s innen árad át a következő versszakokra töretlen lendületben. A nagy belső izgalom, mint a vulkán a látáv, hatalmas képeket vet fel. Ebben a nagy, belső izzásban a mitológiai kép is valóságos képpé válik, mint minden, amit a fenségre törő költő képzelete megragad. Így vetíti elénk az egyéni ódák egy-egy versszakában a megénekelte hős ideális képét is. Ezt a költő asszociációk gazdagságával veszi körül. Az egyéniről gyorsan emelkedik az általános szférájába, ami fenséges szentenciáiban is kifejezésre jut. E márványszerű mondások azt a látszatot keltik, mintha külön életük lenne az egyes költemények éleletszövedékében, holott összefüggnek a költemény általános tartalmával: bennük a költő hősi világnézetének mozzanatai jutnak kifejezésre, amelyek ez ódák voltaképpeni költői tartalmát foglalják magukba. Berzsenyi szentenciáinak tehát nem különálló, hanem szintetizáló, összegező jellegük van, amelyek éppen ezért nem választhatók el azoktól a költeményektől, amelyekben előfordulnak. Valóság és eszmény, egyéni és általános, véges és végtelen így hatják át egymást ezekben a Berzsenyi-ódákban, amelyekben az egyszerű bonyolulttá lesz, ha összefüggésében nézzük, a bonyolult pedig egyszerűvé válik, ha összegezését megtaláljuk a költő művészetében, alapvető mondanivalójában.

Berzsenyi nemcsak a múlt hagyományainak képviselője, hanem bizonyos mértékig előre is mutat munkásságával. Egy valóban nemzetietlen, reakciós korban nemzeti törekvéseket képvisel a hazaszeretet tüzét éleszti, a kultúra emelését célozza, a kornak azon nagyjait ünnepli, akik akkor a hazaszeretet, az áldozatkészség példái, a nemzeti kultúra fejlesztői voltak és bizonyos mértékig a nemzet jogait képviselik az idegen elnyomó törekvésekkel szemben. Nemcsak hírnöke egy későbbi, öntudatra ébredt nemzedéknek, hanem a maga módján előkészítője is a jobb kornak, amely fordulatot jelent a nemzet életében.

Költészetének és egyéniségének legkiemelkedőbb vonása a hazaszeretet. Ősei a török elleni harcokban küzdöttek, vagy azokban a nemesi felkelésekben vettek részt, amelyekben még kifejezésre jutottak a magyarság katonai erényei. (Pl. az 1741–42-es háborúban, amelyek a poroszok ellen küzdő magyaroknak dicsőséget szereztek.) Az apa elbeszéléseiből és olvasmányjaiból az őskövek ezt a hősi szellemét szívta magába legmélyebben. Hazaszeretetét a németekkel szembeni idegenkedés is elég feltűnően jellemzi, még ha a német kultúrától sokat tanult is. Sajátosan vegyül lelkében a családi cimereben megtalálható két szimbólum megnyilatkozása:

az oroszán indulatossága, haragja, fensége a griffmadárnak a mesék, csodák, a képzelet vilá-
gára utaló jelképével. Jellemében is Homérosz bajnokaira emlékeztet, s lelkileg inkább illett
volna hősi vállalkozások korába, amelyek megreszkettették, vagy ámulatba ejtették a vilá-
got, mint a nemzeti elnyomatás idejébe, ahol a nemzeti erők sorvadtak részben az elpuhultság,
erkölcsi hanyatlás és szolgálai megalkuvás miatt, amely az uralkodó osztályokat jellemezte,
részben a hosszú idegen és hazai elnyomatás miatt, amely gúzsba kötötte a kizsákmányolt
nép erejét.

Berzsenyinek is mintája, példája az antikvitás, és költészetének klasszicizmusának korának
általános szellemi áramlataihoz hasonlóan. Van kapcsolata a klasszicizmus formalista, arisztokra-
tikus és konzervatív törekvéseivel is. Választékos kifejezések, humanizmus, a költészet
kultusza, klasszikus íz és bizonyos mértékig az antik imitációja jellemzik Berzsenyi verseit is.
Versformái is hibátlanul követik az antik mintát. Szókincse tele van antikizáló elemekkel.
Költészete gondolatvilágában is van antik érintkezés. Megvan benne az antik költészetten
szerinti „művesség”: verseinek tökéletes vagy tökéletesre törekvő megmunkáltsága.
Klasszicizáló ízlése kereste a tipikust, az állandót, s a valóságot eszerint stilizálta. Kom-
pozíciójában is érezhető az antik architektónikus arány és rend. Mindez azonban
Berzsenyinéél személyes tartalommal telik meg, s mindent egyéniségének, költői énjének
sajátossága hat át.

Ugyanakkor egész költészetében jelen van — éppen szellemének gazdagságra, telje-
ségre törekvése folytán is — a romantikus változékonyságra, a határtalanságra vágyakozás
(Proteus-szimbólum), a valóság és képzelet ellentéteinek hatása. Ihlete romantikus mélységek-
ből fakad („határtalan” magyarság). S e romantikus elemeket is élményeinek személyes jellege
jellemzi. E romantikus költői attitűd nemcsak melankóliájában, rezignációjában, hasztalan
vágyainak kifejezésében van meg, hanem költészetének „hősi” elemeiben is kifejezésre jut,
amelyekben szintén a végtelenséget, a határtalanságot keresi, el nem érhető eszményeket
dicsőít, szentesíti a költői látszatot, a képzelő erő látomásait s a diszharmónia mélységeiből
küzd fel magát az élet magaslatai, csúcsai felé. Berzsenyi egész költészete harc a hanyatlás,
az enyészet, a mulandóság, a halál ellen. Nem volt neki szüksége a kor divatos preromantikus
áramlataira, hogy kifejezést adjon a mulandóság hangulatának. Bár kétségtelen, hogy ezek
az áramlatok erősítették benne ezt a hangulatot. Látszólagos megnyugvása: romantikus
megnyugvás. Tele van vággyal és fájdalommal. E mulandóság-hangulat mélyén a költőnek
az a törekvése rejlik, hogy megformálja a megformálhatatlant, életet öntsön az enyészetbe,
megmérhetővé tegye a mérhetetlent, a szétfolyót, a bizonytalan végtelenséget. A mulandóság-
hangulat maradandósága, amelynek a Mulandóság-korszak csupán egyik megnyilvánulása,
azt is jelenti, hogy nemcsak általános, hanem személyes viszonyba kerül a történeti és anyagi
világ végtelenségével, túl a mindennapok vonatkozásain, s rádöbben — mintegy az elégiák
előjeleként — törekvéseinek, kísérleteinek nehézségeire, látszat szerinti hiábavalóságára.
E hangulat az egyedülálló költő rádöbbenése saját világának korlátozottságára, s annak a
megsejtése, hogy az egész múlt alámerül, visszavonhatatlanul, minden tényével, emberével,
ideáljaival együtt. Idővel már nem szegezi szembe a jelennel a múlt dicsőségét. Elsiratja,
illendően, mint egy szép halottat, életjelenségeivel: a vitézséggel, a hősi kalandokkal, nagyszerű
és visszatérni nem tudó jeleneteivel együtt. A múlt története éppoly mulékonyan bizonyul,
mint a személyi élet a tér és idő végtelenségének távlatában. És ennek fájdalmas
átérzése annál meggyőzőbb, minél kevesebb a költő ragaszkodása az eleven világhoz,
a jelenhez, amelyből való menekülést, a lét magasabb fokát jelentette eddig számára
a múlt.

Berzsenyi nyelvének értékelése elválaszthatatlan költői hivatásának felfogásától és
megértésétől. A költő — szerinte — az emberiség tanítója, s ez a legfőbb cél lebeg előtte. De a
tanítás nála nem oly értelemben veendő, mint ahogy a mindennapi életben értékeljük. Úgy
tanít, hogy gondolatokat és érzéseket sugároz ki, s így élete hatóerővé válik. Azáltal tanít

hogy kérdéseket tesz fel és felel rájuk, feszült ségeket hoz létre, érzéseket kelt, amelyek összefüggésekre döbbsentenek bennünket a történelem jelentős eseményei között s az embernek és sorsának mélységeit idézik fel.

Mindezen hatás fő eszköze a költő nyelve. Berzsenyinéél a költői nyelv mindig megújuló életet rejt magában. Megformált élet, amely a szavak érzéketlen frissességén, ritmusán, képein, hangulatain alapul. A szavak sajátos életet élnek nála mondatbeli helyük, ritmusuk, hangsúlyuk és értelmük által.

E sajátos eredetiség nyilvánul meg „mintáihoz” való viszonyában is.

Ha Berzsenyi és Horatius viszonyát helyesen akarjuk látni, gondolnunk kell arra, hogy egy önálló költői egyéniség találkozott itt horatiusi hatásokkal. Horatius eszköz volt ahhoz, hogy Berzsenyi megtalálja önmagát. A Berzsenyi-versekben nem Horatius tekintetével találkozunk, hanem Berzsenyivel. Horatius gondolkozása magyar észjárásá alakul át: amelyben a nemesi, rendi szemlélet nézőpontja érvényesül, s a nemesi felvilágosultság fényei jelentkeznek. A horatiusi motívumok véghatása berzsenyies. A költő a horatiusi elemeket úgy egyesíti, rendezi, csoportosítja, hogy saját világának építőelemei lesznek. A költői lángész teremtő szabadságával használja fel az antik elemeket. Antik mitológiai képei is mintegy lelkének mélyéből merülnek fel. Horatius és Berzsenyi művészetének lényegében van a rokonság: a tömörítő erőben, a tökéletesség kultuszában, a márványszerű forma varázsában. Mely nagy költőnek nem tetszett Horatius tiszta emberisége, szenvedélyes nyugalma, formáinak csodálatos tisztasága, öntudatos művészete? Kit nem ragadott meg a költő és az ember, a hazafi és a bölcselkedő harmóniája és titkos, mély ellentéte? De Berzsenyi mint költő, mint hazafi és mint bölcselkedő is megőrizte eredetiségét Horatiussal szemben. Hiszen nagy egyéniség és egy egész más kor gyermeke volt.

Matthisson kétségkívül szebb verseket írt, mint a legtöbb hangsúlyos vers Berzsenyije. A szerelmi motívumok vagy a mulandóság versei: a Matthisson-féle Elysium, Abend, Mitgefühl szebb, mint Az estve. Az Elegie értékesebb, mint a Mulandóság. A Trost an Elisa jobb, mint a Vigasztalás, a Laura's Quelle, mint a Fannim emléke, az An den Tod, mint a Halál. Matthisson ilyenmű versei művészbbe, tökéletesebbek, egyénibbek, meghatóbbak. A német költő természeti képei érzésben olvadnak fel, míg Berzsenyinéél inkább elmélkedés fűződik hozzájuk. Berzsenyi ez ifjúkori verseinek képeiben nincs ekkor még semmi természeti szín, igazi frissesség. Képhalmozás, nehézkes körmondat, a kifejezés közvetettsége: gyengeségei Berzsenyi legtöbb hangsúlyos versének. Tetőzi e gyengeségeket a hangsúlyos versek művészetének kezdetlegessége, amely a hosszasan elnyújtott előadásból, a még megmaradt „létániás” modorból, a gyenge rímekből tevődik össze. És mégis rendkívüli jelentősége van e matthissoni versek ismeretének. Mert e matthissoni hatás csak kiindulópont, de szükséges kiindulópont volt költőnk számára. Elsősorban felszabadította érzelmeit a költői kifejezés számára. A szerelmi motívumokat eszmei magaslathoz kifejezése felé növteti. Berzsenyi az érzelmi mélység hajlamában találkozott Matthissonnal, de az onnan vett elemeket is eredeti egységben olvasztotta össze. Egészben az „érzelmek iskolájának” oly lehetőségét adta meg Berzsenyi számára Matthisson költészetének ismerete, amelyet a „klasszikai iskola” többi költőjénél hiába keresünk. De Matthisson ismerete költőnkél a gondolati fenség iránti értéket is erősítette.

Berzsenyi költészete ellentmond az időnek, szembeáll az idővel, azért nehéz versei keletkezésére vonatkozólag — ifjúkori verseiről van szó — biztos véleményt formálni. Ellentmond ez a költészet az időnek tartalmilag, mert nem pillanatnyi benyomások hatása alatt azonnomban keletkezett alkalmi költészetéről van szó, hanem többnyire mély, tartós benyomások alatt lassan, fokozatosan érlelődő vagy ugyanazon tárgyra vonatkozó élmények felhalmozódása nyomán kitörő költői megindulás és képzelet alkotásairól. Formailag is ellentmond ez a költészet az időnek. Mert a költő formai törekvéseit a tökéletesség eszménye szabja meg: ez szinte határtalan és végtelen lehetőséget ad a formai változtatásnak, fejlesztésnek és tökéletesítésnek, aminek számos példáját láthatjuk költőnkél.

Ennek ellenére az időbeli problémák megoldásához segít bennünket az a körülmény, hogy Berzsenyi költészetében határozott rétegződés észlelhető. Nagyjában és lényegében ez a rétegződés — hosszabb távlatokban — világnézeti vonatkozású is. Finom tartalmi megkülönböztetéssel Barta János kutatta eddig legmélyebben ezt a rétegződést.^{2a} Németh László költői érzékkel, esztétikai és bizonyos hangulati közös vonások figyelembevételével tett érdekes csoportosításokat.^{2b}

A rétegződés megállapításánál azonban az a veszély fenyeget, hogy azt statikusan fogjuk fel és sematikus válaszfalakat emelünk. Holott a fejlődés törvényét itt is keresnünk kell. Vagyis azt a feladatot kell megoldanunk, hogy keressük a változás rendjét, tehát a változást a fejlődés szemszögéből nézzük. Nem vállalkozhatunk arra, hogy megvalósítsuk azt, ami a költői rétegződés kutatásának eddig legnagyobb tette irodalomtörténetünkben, s amit Horváth János valósított meg Petőfi-könyvében. Az ő munkája Petőfire vonatkozó rengeteg biztos adatra támaszkodhatott.

Mi a lírai hős fogalmának beiktatásával igyekszünk megközelíteni e rétegződés problémáját. Ennek, nézetünk szerint, nagy jelentősége van Berzsenyi ifjúkori költészetének megítélésében. E rétegződésben ugyanis megkülönböztethető felsőbb- és alsóbbrendű mozzanatok kialakulása is. Alsóbbrendű lírai hős általában nem előzheti meg egy magasabbrendűnek kifejlődését. Merev időelhatárolással nem lehet élni, tekintetbe véve Berzsenyi életkörülményeit és az adatok hiányát. De azért a fejlődés törvénye erre a költészetre is áll. Költészetének belső változásai ellentmondásból adódnak, amelyre a költő valamilyen megoldást akar találni, ha költészete életjogát biztosítani akarja. A nehézséget fokozza, hogy a költőknél jelentkező lírai hősök kifejlődési, tökéletességi foka különböző, s ehhez képest jelentőségük sem egyforma. S azonkívül a fejlődés egyik fázisa belejátszik a másikba. A változás megállapítása egy ily „benső ökonómia” költőnél nehéz feladat, ezért a megoldás is csak megközelítő lehet. Klasszicista költőnél a valóság „lefáradása” is érvényesül, ezért az átmenetek nem bontakoznak ki tisztán. Éppen ezért a lírai hős fogalmának beiktatása sem lehet csodaszer a problémák megoldására. Elég, ha közelebb visz bennünket a költő megértéséhez és helyes értékeléséhez.

A lírai hős fogalmát a szovjet irodalomesztétikának köszönhetjük. A kérdés lényege annak eldöntése, hogy a szerző személyisége hogyan ölt testet lírai alkotásaiban. Ehhez tudnunk kell a szerző költészetének kapcsolatát a valósággal, az akkori emberek közösségi és magánéletével, egyéni, egyedülálló élettörténetével. A lírára jellemző, hogy nincs feltétlen egyenlőségi jel a költő biográfiai személyisége és a költőnek költeményeiben található lírai személyisége között. Éppen azért, mert a tükrözött dolog nem azonos a tükörképpel. Természetesen a költő lírai személyisége, a lírai hős sem pusztán fikció. A költő biográfiai és lírai személyisége egységet alkot.

Ennek az egységnek a megállapítása nem egyszerű dolog. A lírikus az életet szintén különböző oldalairól, a maga ellentmondásosságában ábrázolja, mégpedig úgy, hogy időnként hol az egyik, hol a másik benyomását mondja el. Komorság és életöröm, hit és kiábrándulás, szeretet és gyűlölet egymást válthatja fel a költő motívumaiban. Ez érzelmeknek és kifejezésüknek a költő társadalmi helyzete s ideológiája is határt szab. Így, ha végignézzük egy költő életművének gazdagságát lírai hősei megteremtésében, láthatjuk felfogásának különbözőségét, változásait, de az alapvető egységet is.

Így tárul fel előttünk a költő lényege, lírai személyisége, így ismerjük meg a költőt, mint lírájának, verseinek igazi hőst. Alkotásainak eszmei és művészi központja magának a költőnek a személyisége, amely egységbe foglalja az egyes költeményeket, illetve költemény-

^{2a} Válasz 1935 235. kk.

^{2b} Id. m. 26. kk.

csoportokat. Így minden nagy költő lírájában következetesen bukkannak fel a költőnek egymástól különböző alakjai, amelyek, ha a költő életművét a maga egészében fogjuk fel, magasabb fokú egységbe, a költő „szintetikus” személyiségévé olvadnak össze.

Makszimov így foglalja össze a lírai hős lényegét:³ „A lírai hős helyesen tükrözi a szerző személyiségének lényegét, de ezt a képet művészettel formálja át, megtisztítja az esetleges szükségtelen elemektől, tipizálja, vagyis társadalmilag felelőssé teszi.”

Ehhez azonban hozzá kell tennünk azt, hogy ez a költői lényeg különböző mértékben és arányban jelentkezik a költő fejlődése folyamán a költő társadalmi helyzete és a korhoz való viszonya alapján. A költő nem egyszerre találja meg az önmagához vezető utat. Mindig ő marad, aki az utat keresi, de az út idegenbe is vezethet, s néha mintha úgy látszanék, hogy nem önmagához közelíti, hanem önmagától eltávolítja a költőt.

Így jelentkezik ez a probléma Berzsenyinél is.

Megnehezíti a megoldást, hogy a költő verseinek egészében nincs hiteles sorrendje, vagyis olyan sorrend, amelyet a költő maga hitelesített volna. Életkörülményei is meglehetősen ismeretlenek, éppen problematikus sorrendű verseinek keletkezése idején. De gondosabb tanulmányozással megjelenik Berzsenyi verseiben is a lírai hősök egy bizonyos meghatározott — bár nem mindenütt elég élesen látszó — sora, mint ahogy Puskinnál először a gondtalan és hanyag bölcs, azután az érettebb korban a dekabrista költő, majd a forradalmi romantikus száműzött és a realizmus felé vezető úton megformálódott magasrendű lírai hős alakjai bontakoznak ki a figyelmes szemlélő előtt.

E lírai hősök vonásai, amelyeknek magasabb egysége adja meg a lírai személyiség fogalmát, a költő lényegét, nem élesen körülhatároltak, hanem — különösen Berzsenyinél — bizonyos mértékig egymásbafolyók (a már ismertett körülmények miatt). A különböző korszakok között átmenetek vannak, amelyek elsősorban olyan költőnél észlelhetők tisztán, akinek életkörülményei és verseinek kronológiája, keletkezésüknek adatai valóban ismeretesek. Így Berzsenyinél e probléma objektíve korlátozott megoldását lehet csak célul kitűzni.

Még egy megjegyzést ezekhez a gondolatokhoz: a lírai hős fogalma nem egy a „szerep” fogalmával. A szerep ugyanis nélkülözi a művészetnek azt az ismérvét, amely a szocialista irodalomtudomány szerint minden nagy művészet alapvető vonása: az igazság és őszinteség követelményét. Ha tehát lírai hősről beszélünk, nem szerepekről van szó, hanem a költői személyiség fokozatos gazdagításáról, a sajátos költői személyiség kibontakozását akadályozó korlátok legyőzéséről. Amiből következik az is, hogy a költő lírai alakjainak elemzése közben nem nélkülözhetjük a fejlődés törvényének figyelembevételét sem.

II. Az ifjú Berzsenyi

Berzsenyi ifjúságát több kortörténeti élményréteg jellemzi.

Az első csak apja elbeszéléseiből és ismerősök, rokonok emlékezéseiből táplálkozott. Ez Mária Terézia kora, akinek nevét, emlékéét költőnk mindig oly tisztelettel említi. Elsősorban az 1741-i országyúlás emlékei visszhangzottak benne sokáig, különösen a királynőnek az a — hagyomány szerinti — mondása: „Mindenkitül elhagyatva, csak a nemes rendek hűségében, fegyverében és az ősi magyar erényben látjuk menekülésünket.” A könnyek között elmondott szavak, a hűség megnyilvánulásai még sokáig élesztették e korban a királyné iránti rokonszenvet, amelyet a későbbi nemesi nemzedék is örökölt hőseitől. Ehhez járultak a magyar huszárok nagyszerű haditettei, a nemesi felkelés fegyvertényei, amely ebben az időben élte utolsó hőskorát: ezek az emlékek szinte glóriával vonták be a királynő uralkodását az utókor s így költőnk előtt is. Pálffy, Nádasdy neve így ragyoghatott fel költőnk előtt azzal a fénnel, amellyel később őket ünnepelte. Egész Európa megismeri és elismeri ebben az időben a magyar hadi erényeket. De Nagy Frigyes emléke is ehhez az élményréteghez tartozik, akinek alakját

³ Lit. Gaz. 1954. 58. sz.

költőnk még 1809-ben is emlegeti.⁴ Mária Terézia idejében Magyarország újra európai tényező lett, s ennek hatása a költő apjának nemzedékére, de hallomásból költőnkre is érezhető. Az aztán már kevésbé volt világos e nemzedék előtt, hogy ez volt a nemesi dicsőség utolsó fellobbanása, mert az ország feudális elmaradottsága miatt képtelen volt arra, hogy egy nagyhatalomnak valóban tartós gazdasági, politikai és katonai támasza legyen. De a Mária Terézia-kor és a költő saját hanyatló kora közötti összehasonlítás sokszor felmerül költőnk képzeletében.⁵ A nemesség általában aranykornak nézte Mária Terézia uralkodását, s ez Berzsenyi hangulata is a királynővel kapcsolatban. Mária Terézia korának művelődési törekvései is hathattak költőnk környezetére, s így költőnkre is (Thulmon-könyvtár, Bessenyei).⁶

A második élményréteg: II. József uralkodásának hatása szintén csak közvetve mutatkozik meg. Költőnk 14. éve körül szívhatta magába tudatosabban e kor hangulatát. Valószínű, hogy a francia forradalom, a korona visszahozatala, az 1790 körüli politikai mozgalmak nem maradtak észrevétlenül költőnk előtt. A korona visszahozatalára célzó is egyik versében.⁷ Fontosabb ennél a felvilágosodás levegője, amely II. József korában áthatja az országot, s érezteti hatását költőnkre is.⁸ Ehhez tartozik az elmaradottság érzése is, amely a kor legjobbjainak nemzeti pesszimizmusához is hozzájárul.⁹ Az iskolázás fejlesztése hatott költőnk nevelésére is, valamint a „vad” fanatizmusnak az enyhülése is, ami II. József idején tapasztalható a felekezeti iskolákban.¹⁰ A szellemi kérdésekkel való élénkebb foglalkozás, a városi élet fellendülése költőnk fejlődésére is hathatott, ha a közvetett formában is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemesi hazafiság e korbéli nagyobb lendületét sem, amellet, hogy az irodalom külföldi, nyugat-európai kapcsolatai is erősödtek II. József hatása alatt. (A német költészet és a felvilágosodás irodalmának hatása.) II. József korához tartozik még a feudalizmus és így a magyar feudalizmus megrendülésének élménye is az 1789-i francia forradalom idején, amellyel összefügg a magyarokhoz kétségbeesett hangulata is, hiszen ez az élmény idővel némhogy gyengült, inkább erősödött a francia forradalom eseményeivel, fejlődésével kapcsolatban.¹¹ De költőnk II. József nevét sehol sem említi. Ez ellenkezésben lett volna a Berzsenyi család lojalitásával. A költőnek hallgatnia kellett, mert a család dinasztikus érzése szembekerült volna a költő nemzeti érzésével. Figyelemre méltó azonban, hogy a II. József-korabeli Horia—Cloșca-lázadást a költő nem egészen a nemesi osztály felfogásának megfelelően említi egyik versében.¹² Ami azt mutatja, hogy neki ebben az irányban is megvolt a külön véleménye, bár nem kétséges, hogy II. Józsefet a kor nemességével egyetértően zsarnoknak tarthatta már hazafias érzéséből kifolyólag is.

Legközvetlenebbül a harmadik élményréteg tényezői: II. Lipót és I. Ferenc uralkodásának első évei s az azokkal kapcsolatos európai és magyar események érinthették költőnköt. A II. József halála évében fellobbant nemzeti lelkesedéslángja az egész országban, így költőnknel is érezhető, ami kapcsolatos Gvadányi-kultuszával is, de Gvadányi reakciós nézeteiben való osztozás nélkül. A jobbágyság felszabadítása iránti törekvések bukása következtében ez a kérdés eltűnt a költő szemhatárából, annál is inkább, miután úgy látszott, hogy a nép háttérbe szorul a magyar történelem színpadán. A nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodás erősödése egyesül a nemesi hazafiság újraéledésével. A lojalitás érzését erősíti az az érdekközösség, amely a francia forradalom eseményei és itthon, a Martinovics-mozgalom miatt létrejön az udvar és a magyar nemesség között.¹³ Az új helyzetben a főurak nagyobb tekintélyre tettek

⁴ *Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez*. 1942. Dr. Merényi Oszkár kiadása. 5. l.

⁵ Akad. kiad. 196. 356. l.

⁶ Dr. Merényi Oszkár: *Berzsenyi Dániel*. 1938. 40. l.

⁷ Akad. kiad. 190. l.

⁸ Ennek nyomai mutatkoznak már első ódáiban is.

⁹ L. *A magyarokhoz* I. vers bevezetését e műben.

¹⁰ Hrabovszky György: *A Kis Somlyói Ev. Egyház története*. 1798. c. kéziratos mű.

¹¹ Élénk fényt vetnek erre a kor újságjai is, amelyek 1789-től kezdve szinte minden számban foglalkoznak a francia eseményekkel, s visszatükrözik a nemesi feudális közvélemény megrendülését.

¹² Akad. kiad. 243. l.

¹³ Mód Aladár: *100 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 132. l.

szert, míg az 1790—91. országgyűlésen még a köznemesség érezte befolyását. Ez is hatással van Berzsenyi költészetének eszmei kialakulására. S az is, hogy 1792-ben a magyar uralkodó osztályok az udvar részére a tényleges segítségadás terére lépnek, a francia forradalmi hadseregekkel szemben. A háborús készülődések híre a 17 éves Berzsenyinek a vitézi dicsőségről szőtt álmait is táplálja.¹⁴ Az ország a franciáktól fenyegetett Habsburg-birodalomban újra tényező kezd lenni, s ez látszik Berzsenyi felfogásán is. A növekvő veszedelem arra intette költőnket, hogy véget kell vetni a tétlenségnek és tespedésnek, itt az idő a régi erények felébresztésére, amelyek a költő előtt az antik és magyar történelem megismerése folytán is a kor feudális-udvari-nemesi felfogásában tükröződnek. Költőnk sehol sem említi Martinovics mozgalmat, sem bírálóan, sem kárhóztatóan. De Kazinczyhoz fűződő barátsága és részvéte Kazinczy szenvedései iránt is bizonyítja,¹⁵ hogy nem tartozott a reakció dicsőítőihez, aminek különben egész költészete is tanúbizonysága. Elszigeteltsége, magánya, az a körülmény, hogy nem vegyült kortársai rendi életébe (csak néha, alkalomszerűen), bizonyos mértékig függetlenítette őt későbbi korszakában is a kor reakciós véleményeitől. Viszont mindinkább „eszmei fényben” látja azokat a történéseket, amelyek látóhatárába kerülnek vidéki elszigeteltségében. Feltűnő korai magasszempontú eszmei állásfoglalása már ifjúkori ódáiban, ami a felvilágosodásnak a soproni élményekkel és valószínűleg Bessenyei közvetítésével jelentkező hatása (*Holmija* megvolt a költő könyvtárában), s ez is hozzátartozik ahhoz az élményréteghez, amely elősegítette költészete kibontakozását.

Ifjú élete legmélyebben eleinte természetesen családja életében gyökerezett. A Berzsenyi család középbirtokos nemesi család. Nemességének keletkezése a XVI. sz.-ba nyúlik vissza. Miksa császár erősítette meg nemességüket donációs levélben. (1559. május 16-án kelt a nemesi adománylevél.)¹⁶ Az adománylevél Habsburg-eredete lehetett egyik oka a család Habsburgok iránti lojalitásának. Nincs nyoma annak, hogy Berzsenyiek részt vettek volna a XVII., XVIII. sz. függetlenségi harcaiban. A Habsburgok oldalán harcoltak a török ellen és Mária Terézia idején a nemesi felkelésekben.¹⁷ A nemesi címerben szereplő, kardot tartó oroszlán mutatja, hogy kardforgató ősökről van szó.

A Habsburgok iránti hűség a Dunántúlon tartós és gazdag életet biztosított a családnak. Nem túl nagy, de kiterjedt birtokokat szélesen hullámzó búzaföldekkel, bőséges réteken táplálkozó nyájakkal. A családban élő hagyományok, legendák gazdag állatállományhoz, gazdálkodáshoz, férfias kedvtelésekhez, vadászatokhoz fűződnek. Ilyen a költő nagyanyjáról szóló monda, amely szerint a tűzvészből fiával együtt kedvenc tehene mentette meg a biztos haláltól, amikor a tűzön át berohant hozzá, lehajtotta fejét, szarvai közé vette és a kertben szépen a földre letette.¹⁸ Vagy ilyen a költő apjának szarvaskalandja, aki csaknem életével fizetett azért, mert egy haldokló szarvas belehasított a szarvával.¹⁹ — Így éltek, a dunántúli rengetegek szélén, a lázt lehellő mocsarak táján, kis falvak egyszerű kúriáin, török és porosz ellen hadakozva, háborúk zajában és elemi csapások elleni küzdelemben. Országos dolgok között keveset forogtak. Soha nem emelkedtek ki a középszerűségből, bár nagy családokkal kerültek — házasodás révén — rokonságba.²⁰

A legközvetlenebb hatás költőnket családi vonatkozásban apja részéről érte. Tőle örökölte a nemesi öntudatot, bizonyos kulturáltság iránti érzéket, a latin klasszikusok iránti szeretetet és a hajlमत a csendes, elvonult élet iránt.²¹ A családi elvek is öröklődtek a költőben: a szigorú tekintélytartás, a feleség háttérbe szorítása, de a ineleg családi érzés is, amely költőnket jellemzi.²² Szellemi látóhatárban azonban messze túlhaladta apját.

¹⁴ Négyesy László: *Berzsenyi iskolázatása*. Egyet. Phil. Közl. 1893. 455. l.

¹⁵ Vitkovics Mihály levele Kazinczyhoz 1813. jún. 29-én.

¹⁶ A nemesi adománylevél másolata: *Berzsenyi-Emlékkönyv*. Szombathely, 1876. 9. l.

¹⁷ Noszlópy Tivadar: *Emlékeim Somogyból*. Kaposvár, 1890. 15. l.

¹⁸ A költő fiának, Berzsenyi Lászlónak elbeszélései alapján, uo. 12. l.

¹⁹ l. m. uo.

²⁰ *Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez*. Id. kiad. 7. l.

²¹ Váczy János: *Berzsenyi Dániel* 7. kk.

²² Váczy János: *Berzsenyi Dániel* 7. kk.

Bármily fogyatékosak a Berzsenyi gyermekkorára és ifjúságára vonatkozó adatok, azért bizonyos költői előzményekre és előfeltételekre következtethetünk ezekből az adatokból is.

Hogyan jut el már az ifjúkori ódáiban megnyilatkozó magasabbrendű történet- és műveltségfelfogásig? Berzsenyi első verseit aligha ismerjük. Talán ezek maradványainak tekinthetjük azokat a középszerű versgyakorlatokat, amelyeket az akadémiai kiadás és Berzsenyi műveinek legújabb kiadása (1956) tartalmaz. Berzsenyi maga céloz arra, hogy költői tevékenysége húszéves kora körül kezdődik, sőt maga jelöli meg, hogy A Magyarokhoz c. költeménye 1797 előtt keletkezett. (A Felkölt nemességhez szövegében.) — Döbrentei költőnk első szerelmi versét 1794-re keltezi. Nem valószínű tehát — az összes körülmények figyelembevételével —, hogy ebben a lángoló, forrongó időszakban (1795—1802) csak 5—6 verset írt volna, szerelmi verset pedig úgyszólván egyet sem, mint Gálos állítja.²³ Aki hazafias érzéseit a kifejezés oly magas fokán tudta megszólaltatni, mint költőnk A Magyarokhoz c. versében — még ha 1796-ban nem is végleges alakjában —, az nem tudta volna szerelmi érzéseit kifejezni?

Költészete eredetének természetes és reális útját kell keresnünk. Ha pedig ezt tesszük, akkor azt kell mondanunk, hogy — Berzsenyi nyelvén szólva — ez az ifjúkori költészet Mars és Venus házasságából született, vagyis elsősorban a költő vitézi álmai és szerelmi érzései öltöttek benne költői alakot. Döbrentei jegyzi fel Berzsenyiről, hogy „a költő korábban kezdett szeretközöni a kelletnél”, s „nagy szerelmes” volt, szerelmi élete korán kezdett fejlődni, aminek — mivel költői hajlamai voltak — természetesen kifejezést kellett adnia költészetében, ahogy hazafias érzése is korán kifejezést keresett és talált.

E korszak tanulságaihoz tartozik, hogy az ifjú Berzsenyi mélyebben érzi át azokat a veszedelmeket, amelyek a nemzet létét fenyegetik, mint környezete. Apja inkább nemzetsége múltjáról, a nemzeti nagyságról, a nemesség államfenntartó erejéről, jogairól és kiváltságainak védelméről, a család dinasztikus hűségéről beszélt előtte. Az ifjú Berzsenyiben azonban megrendül a nemesi önelégültség érzése. A pusztulásnak az a sejtelme, amely *A magyarokhoz* c. versben kifejezésre jut, nemcsak a nemzet fizikai, biológiai pusztulására vonatkozik, hiszen ennek jelei oly mértékben nem mutatkoztak. A pusztulás érzésének legmélyebb forrása az az erkölcsi és szellemi állapot volt, amely nálunk az 1795 utáni időket jellemezte, s amelyből a költőnek következtetni kellett a nemzet jövőjére. A reakció önkénye rányomja bélyegét a nemzeti élet minden megnyilvánulására. A pusztulás érzésének egyik motívuma a műveltségbeli elmaradottság ténye is volt, amelynek javulása a reakció idején kilátástalannak látszott. Ezért idézi fel a költő később Mátyás fényes korszakát és figyelmezteti Eszterházyt kötelességeire.

Vitézi álmok, nagyság utáni vágy, szerelmi boldogság keresése közben bukkan fel Apolló, a költészet istene és Pallas Athéné, a tudomány, a műveltség istennője a költő eszményei között. Uralkuk — a költészet, tudomány, műveltség kultusza — mindinkább érezhető Berzsenyi költészetén.

Voltaképp egységes költészet alakul ki a rimes versek és a hősi ódák részben ellentétes forrásaiból és formáiból. Berzsenyi költészetében próbálta áthidalni azt az ellentmondást, amely a feladatok megoldását parancsoló történelmi szükségszerűség és a kor tehetetlensége, a költő álmai és a valóság között kibontakozott. Klasszicizmusa hősis kísérlet ez ellentmondások megoldására.

Hogyan nyilvánulnak meg e belső harcok és ellentmondások a költő ifjú életében és költészetében?

Bármily ellentétben volt apjával — különböző körülmények miatt, mint látni fogjuk —, sok tulajdonságot vesz át tőle: hajthatatlan macacsságot, zárkózottságot, az igénytelen, puritanizmus felé hajló életmód szeretetét, „házi tirannizmust”, bizonyos feudális hajlamokat

²³ Gálos Rezső: *Berzsenyi költői útja*. Pannonia 1939. 230 kk.

és nézeteket, amelyek fokozatos ellentétbe kerültek kifejlődő világképével. Ez apai örökséget kiegészítik az anyától örökölt vonások: a kedély bizonyos lágysága, érzelmesség, szelid embe-riesség, amivel a költő emberi és költői életútján találkozni fogunk. Az ősköltől más nemigen maradt, ha csak figyelembe nem vesszük a családban élő hagyományokat és azt a „vitális emlékezetet”, amely az ódák objektív és szubjektív mondanivalóiban jut majd kifejezésre.

A táj, a Dunántúl a maga szelíd szépségével és harmóniájával a Berzsenyiben élő klasz-szikus embereszményt táplálja. De ez a táj az idők folyamán nagyon sok minden lesz a költő számára: rejtőzés, magány, alkalom az alkalmazkodásra, a meglévő életformához simulásra, a ragaszkodás és elvagyódás vegyülete, a sors börtöne és az enyészet küszöbe. A táj történetisége is tagadhatatlan hatással van romantikus hajlamainak ébredésére: a balatoni várakkal, a dunántúli nemesség szerepéhez fűződő mondákkal és elbeszélésekkel, amihez Kiszaludy-hatások is járulnak, ami „valósággá és egyúttal nem valósággá” tette a költő ébredő képzelete számára e történeti emlékeket. Ugyanakkor a táj antik hagyományai sem hagyhatók figyelmen kívül. Szombathely, Sopron római emlékei egy eltűnt és sok dicsőségben és szépségben gazdag világra figyelmeztették, amely sok tekintetben utánzásra méltónak látszhatott előtte. Így a táj fogékonyságot ébresztett benne sokféle irányban is.

Minden jel arra mutat, hogy ez az ifjú lélek erős feszültségek között élt. Énközpontú élete nagy indulatokban tombolta ki magát. Szinte megvetette a lelki állapot egyensúlyát. Feszültségkeltő helyzeteket kezdeményez. (Szókés az iskolából, katonaság, menekülés a szülői ház elől.)

Mikor hazakerül, felemás helyzetbe jut. Belső világába temetkezik, s így védekezik a kívülről ható erők ellen (apja ellenzése, szigorúsága, tiltó rendelkezései). Belső világa arány-talanul fejlett a külső világban való eligazodással szemben. „Meg kellett halnia” bizonyos mértékig a külső világ számára, hogy kiépíthesse a saját belső világát. A „sugalló” versek, a Múza-versek nagy száma mutatja, hogy a költészet mit jelentett számára. A feudális közéleti érvényesülés minden lehetőségét elhárította magától. Apjától függő helyzetében a költészet az ő számára szabadító erő, amely magasabb, szebb világba emelte. Addig azonban a költészet, mint hatóerő és mint igazi hivatásérvés nem mutatkozhatik nála valódi mélységben, míg nem tud egyéni kötöttségéből kibontakozni, míg nem tud nagyszerű extázisban kitörve hősi világot alkotni magának, a közösségre való hatás célzatával.

Az apai zsarnoksággal és a lehangelő körülményekkel korán szegzi szembe erkölcsi idealizmusát, amelyet antik olvasmányai és a kor költészete gyökereztetnek meg benne. E folyamatos felszabadulás az ifjú években szenvedett erőszak alól erőt és biztatást kapott a gyermekkor szabad, boldog emlékeiből. A szerelem és a hősiesség világába való menekülésbe így vegyül valami a társadalmi megkötöttség elől való elszigetelődésből.

Ugyanakkor azonban e korai belső integráció hamarabb zárja le a belső kört, mint más, szerencsésebb körülmények között fejlődő ifjú költők előtt. Élményéhsége, a benyomások változatossága utáni vágya kénytelen képzeletének meglévő anyagával betelni. Ezért nála tapasztalat, külső benyomások és képzelet korán összeforrnak. Különösen rányomja ez a bélye-gét mind szerelmi, mind hősi költészetére, élmény és képzelet összefonódása folytán.

Ugyanakkor a költészet számára életpótlék, valódi élmények helyettesítése is. Így történt, hogy barátság és szerelem élt már benne, mielőtt barátságban és szerelemben volt része és sokszor ösztönöz élmények híján is belső kontrasztok között vergődött.

Valójában Berzsenyi egész költészete — számtalan kedvezőtlen körülményével — harc, küzdelem a költészetért. Környezetével és életkereteivel kapcsolatban és éppen ezek következményeképpen kétféle költői magatartás alakul ki benne: aktivitás bírálattal, a köz-dolgokba való beleszólás, sőt vezetés igényével, a hősi lelkesítés sokoldalú törekvéseivel — és passzivitás a kívülről ható erőkkel szemben, belső bizonytalanság, az az érzés, mintha vélet-lenül tévedt volna a történelem országútjára, s inkább a magányosság hol szelíd, hol fájdalmas béklyói között kellene vergődnie vagy tespednie a sorsban való megnyugvás emberi alázatá-

val. Így adománynak érezhette a benyomások és a kifejezés képességét, egy hősi világ teremtésének lehetőségét, a mindennapi világtól való elzárkózást, amelynek alapján sikerült saját világát megalkotnia.

Legigazabb otthona az a hősi világ volt, amelyet megálmodott a maga és nemzete számára, útjába tévedt korabeli alakok ürügyén. De valójában minden nagy verse egyúttal vágy szellemi megújulás és tökéletesedés után, amelyben önmaga képzése, formálása által is új szépségekben akarja részesíteni nemzetét.

Mennyiben ismeri meg a világot az ifjú költő? Hősi lényegében, érzelmes mélységében s gondolati fényében. Mennyire értékeli az életet? Amennyiben a szív boldogságát és a tettek hősi lehetőségeit nyújtja. Milyen célt lát az életben? Különválasztva az egyéni világtól (a maga korlátozott céljaival) az ember „istenülését” hirdeti hősi tettek és önfeláldozás útjain.

Berzsenyi világa nem egyértelmű. Már korán mutatkozik nála a magán- és közösségi élet kettőssége, amelyeket sokszor élesen állít egymással szembe, de ugyancsak korán jelentkezik az a szemlélet is, hogy az élet tények és illúziók, szenvedélyek és szenvedések, élet és halál, felvirulás és romlás, „teremtés és rombolás” szövedéke, amelynek káosza fölött uralkodik a hős akarata. A költő hős, aki alkotásával átlelkesíti a mindennapi jelenségeket és harmóniát teremt a zűrzavarban.

Így magányában és elszigeteltségében is áradnak a költő belső produktív erői, arra törekedve, hogy a maguk korlátai között is önként és szabadon nyilatkozzanak meg.

E költői fejlődésnek azonban sok akadályja volt, úgyhogy Berzsenyi életíróinak és költői fejlődése kutatóinak egy részében — különösen Gálos Rezsőben — megvan a hajlam, hogy Berzsenyi 1795—1802 közötti életkorszakának jelentőségét lekicsinyeljék, a költői munkássága részére szinte teljes egészében az 1802 és 1809 közötti korszakot sajátítsák ki. Németh László „mondai fény” elmélete is lényegileg ezt célozza.²⁴ Ennek azonban valóság-alapja nincs. Kétségtelen e korszak nagy jelentősége is.

Bizonyos, hogy a szülői házba visszatérő ifjút apja hidegen fogadta.²⁵ Elégedetlen volt vele soproni magatartása és katonai próbálkozása miatt, s azért, hogy szinte szőkevény módjára került hónapokon keresztül a szülői házat. Az apa fiában ezenfelül dacos és makacs, hajthatatlan ifjú embert talált, aki a maga feje után indult, már most önállóan gondolkodott, s önállósága alapján apjával is szembehelyezkedett. Valójában az apja azt a tulajdonságot akarta az ifjában elnyomni, amit az éppen tőle örökölt: a saját maga nézeteihez való makacs ragaszkodást. A víg mulatozás, csapongó kedvtelés, a fölhevült indulatok, de a költői ábrándok sem illettek a komor apai házba. Ezért ez a ház börtönné, Munkácsá lett költőnk számára. Ő maga így nyilatkozik később erről a korszakáról:²⁶

„Én ötet (ti. apját) nem vádolom, sőt azt vallom, hogy ő tanult, okos és igen jó ember, s minden hibája az volt, hogy engem nem ismért, és az én szilajságomat nem mérsékelni, hanem zabolázni akarta. Ebből harc lett és örökös idegenség. Az ő háza nékem Munkács volt, melyet csakhamar el is hagytam és anyai jószágomra magamat meghúztam. De a harc az én lelkemet nem csüggesztette, hanem emelte s érlelte.”

A családi hagyományok arról is tudnak, hogy az apa szembeszállt Berzsenyi költői hajlamaival is, s azzal, hogy az ifjú latin és magyar költőket olvasott, és pedig oly szenvedélyes inakassággal és kitarással, hogy apja attól féltette: nem fogja tudni az életben megállni helyét, nem lesz képes józanul, gazda és földbirtokos módjára gondolkozni.²⁷ Bizonyos tehát, hogy Berzsenyi már ez ifjú korszakban foglalkozott költészettel. Éspedig szerelmi költészetén kívül — amely természetes kifejezése volt ifjú lángolásainak — ódaköltéssel is, mint ahogy saját szavai bizonyítják:²⁸

²⁴ Németh László: *Berzsenyi*. 1938. 16. l.

²⁵ Berzsenyi László visszaemlékezései, i. m. 16. l.

²⁶ Berzsenyi *Dániel levelei Kazinczyhoz*, id. kiad. 29. l.

²⁷ Berzsenyi László visszaemlékezései, i. m. 16. l.

²⁸ *Berzsenyi Dániel Prózai Művei*. 1941. Dr. Merényi Oszkár kiad. 261. l.

„Ha nekem hús esztendő s koromban jobb philosophiám nem lett volna, mint a recenzi- nek (Kölcseynek) és Lessingnek, úgy kétségkívül Horác studiumának resultatumi bordalok vol- nának: mert kétségkívül a bordalokat könnyebben tudtam volna gajdolni, mint a legkomolyabb érzelmeket a lyra legfelsőbb hangjain vezetni . . .”

Mi természetesen nem látunk ebben mondai fényt és költői visszafiataltást, hanem annak fogjuk fel ezt, aminek fel kell fogni: mély költői vallomásnak, lényeges életrajzi igazsá- gnak, amelyre alapítani lehet és kell.

A családi hagyomány is megerősíti felfogásunkat, amely arról szól, hogy „az apa mérgé- ben összetépte a könyveket és iratokat, többször még a gyertyát is eloltotta, hogy fia ne olvas- hasson, és ne ír hasson. Ebben az a meggyőződése vezethette, hogy nemesember számára a versírás szégyen.”²⁹

Más helyen a költő is megerősíti ezt a tényt:

„Az én gyermekkori dalaim valamint legjobb ódáim között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáiban pedig a tárgy természete szerint harsogtam.”³⁰

Az ifjú Berzsényi e korbéli költői foglalatosságainak emléke él még évtizedekkel később is Berzsényi Lajos lelkében, amikor gyanakodva nézi Berzsényi költői munkásságát, már akkor is, mikor a hír már szárnyra kapta költőnk nevét.³¹ S Berzsényi, mikor majd beszámol költői sikereiről, ezt oly hangon teszi, mintha az apa gyanakvásának utolsó maradványait akarná szétosztatni.³²

Az apa és fia közötti viszály nemcsak költői — talán szerelmi és gazdasági dolgok körül forgott. Az apa maradibb világnézete, maradibb hazafisága is ellentétbe került Berzsényi magasabb hivatásérzetével, műveltség-kultuszával, a nemzeti jövőről, jelenről és múlttól való mélyebb felfogásával. A maradi nemesi önelégültségnek nem egy megnyilatkozásáról tudunk Berzsényi apjával kapcsolatban. Így idézi pl. Berzsényi apjának egy kijelentését, amely a nemesi intézmények bírálatának heves ellenzéséről tesz tanúságot.³³ Ha ezzel szembeállítjuk a Magyarokhoz és nemesi bírálatát és az Esterházy-óda rejtett bíráló szemrehányásait, műveltség-kultuszát, akkor ennek az apa és fia közötti ellentétnek — amely hozzájárult költőnk eszmei érlelődéséhez is — mélyebb gyökereit is láthatjuk.

Ez az áldatlan viszony, amely három évig tartott³⁴ (1795—1798), mindenesetre alkalmas volt arra, hogy táplálja költőnk szentimentalizmusát is: az epedő szerelem világába, a boldog- ságról alkotott titkos álmok országába való vágyódását, az önelégületlenség, a homályos vágyak és borongó képzelet kríziseinek a maga még hiányos költői eszközeivel való kifejezését.

A költői foglalatossághoz való teljes szabadság ideje 1798 és 1799, önállósodásától a költő házasságáig. Ennek nagy jelentősége van abból a szempontból is, hogy költészete ebben az időben is sokat érlelődhetett. Lényegében házassága sem szakította félbe költői tevékeny- ségét, csak bizonyos tekintetben megérlelhette életfelfogását. De költői munkásságának beve- zetű korszaka, minden körülmény figyelembevételével az 1795-től 1802-ig tartó időszak.

Németh László úgy jellemzi az ifjú Berzsényire ható tényezőket, hogy: „első nevelői a testvértelenség, a sok szabad idő s egy komor apa voltak.” Kétségtelen, hogy ebben van igazság.³⁵

De úgy hisszük, mélyebben is kell keresnünk a döntő tényezőket. Már utaltunk az első korszak élményrétegződésére, arra, hogy vegyülnek történelmi-társadalmi: teréziánus, joze- finista és leopoldiánus elemek Berzsényi felnevelődésében.

²⁹ Berzsényi László visszaemlékezései, i. m. 17. l.

³⁰ *Berzsényi Prózái Művei*, id. kiad. 46. l.

³¹ *Berzsényi levelei*, id. kiad. 20. l.

³² Uo. 25. 27. l.

³³ *Berzsényi Dániel levelei Kazinczyhoz*, id. kiad. 44. l.

³⁴ Váczy helytelenül teszi 1799-re az apa és fiú elválását, mert Berzsényi már 1798-ban önállóan intézkedik birtoka bérbeadásának ügyében. L. *Berzsényi Dániel Ismeretlen és kiadatlan levelei*. 1938. Dr. Me- rényi Oszkár kiadása. 15. l.

³⁵ Uo. 11. l.

1795 után Martinovics és társai a veszthelyen fizettek merész álmaikért. Gazdasági haladásról és társadalmi reformról már nem lehetett szó. Udvar és nemesség összeborult a közös érdek védelmében. Berzsenyi a számára társadalmi helyzeténél fogva egyetlen szabad utat választotta: a nemzet felemelését a hősi erények útján, a mindinkább nyilvánvaló nagy veszedelmek idején és a műveltség lángjának élesztését. Költészete két forradalom terméke — a francia forradalomé és a Martinovics-mozgalomé — annyiban, amennyiben oly időben indult fejlődésnek, amely a francia forradalomból a feudalizmus számára megrázó veszedelmek emlékéét, a Martinovics-mozgalomból pedig az erre következő nemesi visszahatás s az ezzel kapcsolatos nemesi-nemzeti lét féltésének izgalmát rejtette magában. Berzsenyinek nem a nemesi önelégültség volt alapvető élménye, hanem az az élethalál-hangulat, amelynek forrása az az eseménysorozat, amely II. József magyarellenes hatalmi intézkedéseiben, a nemesi alkotmányt fenyegető rendelkezéseiben, a halálát követő nemzeti fellángoláson, a francia forradalom véres eseményein keresztül vezet a Martinovics-mozgalom bukásáig, a reakció felülkerelkedéséig és a Napóleon elleni háborúk megindulásával kapcsolatos élményekig.³⁶

A költő, hogy érzéseit kifejezze, felhasználja Horatius és a korabeli német költészet, valamint magyar kortársai irodalmi eszközeit. Költészete kettős irányban bontakozik ki a korabeli reális élmények hatása alatt is. Elsősorban egy új, heroikus költészet távlatai nyílnak meg előtte, az antik és középkori magyar hősi világ alakjaitól lelkesítve és az „élet vagy halál” hangulattól színeződve, amely e korszaknak, de már II. József óta is e kornak egyik uralkodó motívuma, másfelől korai romantikus motívumok csendülnek fel ifjúsága külső és belső élményeivel kapcsolatban. (Ugyanakkor költészete jelentős fejlődést mutat a tömörség felé: hosszú élmény-eseménysorozatokat, de olvasmányélményeket is egy-egy mondatba, egy-egy célzásba vagy képbe foglal, amit később nagy kifejezőerővel folyton tökéletesíteni igyekszik.)

Minél jobban elmélyedünk a költő e korabeli életébe és műveibe, annál inkább látjuk, hogy ekkor mély erkölcsi válságon kellett keresztülmennie, s ez élményeinek egyik legjellemzőbb rétege. Ezt az erkölcsi válságot az idézhette elő, hogy le kellett mondania ifjúi álmairól, a szabad, független életéről (amelyet elképzelt magának a soproni székéskor), és talán — átmenetileg — költői álmairól is. Az apával való harc életének e korszakában a legkeservesebb élmények közé tartozhatott, bár ezek saját szavai szerint „megedzették” költőnk. Hosszú, drámai vívódás lett ennek a következménye, amelynek elemei nemcsak a Németh László által említett „büszkeség, sérelem és függetlenségi vágy” lehettek, hanem közösségi motívumok is, amelyek Berzsenyinek mindinkább kibontakozó költői hivatásérzésével kapcsolatosak.³⁷ Ez sem ment azonban könnyen. És az apai házban gyötrődő, céljavesztett ifjú, míg látszólag beletörődött sorsába, a szenvedés útját járta. Csak három évi harc után sikerült magát függetlenítenie, s ez a három év nagyon hosszú idő lehetett számára. S a nemzethalált hirdető A magyarokhoz I. motívumaiba belevegyülhetett a saját életét is céljavesztettnek látszó fiatal költő szomorúsága s erkölcsi válsága is. Nem oly értelemben, mintha ő is züllött életet élt volna, vagy hajlott volna a romlott nemesi erkölcsök felé, hanem oly módon, hogy semmivé lenni látszó ideáljait is siratta a magyarok pusztulásában.

Szerelmi versei a tanúk, hogy ez az erkölcsi válság egyúttal mély érzelmi válság megnyilvánulása is volt. Van egy romantikus élményréteg Berzsenyi életében és költészetében, amely ifjúságához fűződik. Szenvedély és egzaltáció, aggodalom, remény és panasz ez ifjúkori költészet motívumai. A sírás vágya és a fájdalom keresése jellemzi. Pásztori tájaktól vezet az út a majdani heroikus tájak felé. Egetverő fák, zúgó források, komor tájak vegyülnek az idilli szerelem andalgásai közé. Megnyílik a természet az ő számára is, hogy elrejtse lelke szenvedéseit, titkos érzelmeit, fájdalmas mélységeit. Inkább lélekkel látja a tájat, mint szemmel. Romantikus érzelmesség táplálja szívét. A monoton élet és a korlátozott célok nem kedveznek

³⁶ Mőd Aladár: i. m. hiv. része.

³⁷ Erre bizonyíték Berzsenyi ódái költészete is.

az érzelmek viharának. A valóság elől a képzelet világába menekül romantikus elvágódással. De nem a természetet az ő fő menedéke, hanem az antik világ történetei jelentik az ő számára azt, amit az Alpések a természetimádó romantikus költőknek. Nyugtalan szellem és egzaltált szív: ez rejlik Berzsenyi ifjúkori költészete mélyén, ez táplálja élményeit ebben a korszakban. Ami e költészetben lecsapódik, talán csak töredéke annak, amit átél. És nem idegen tőle az a romantikus melankólia sem, amelynek varázsa mint egyensúly a fájdalom és feledés között megejtí fiatal szívét. Az érzelem kultusza az érzelmek megtisztulásának vágyával jár együtt e korszakban, amint a szerelmi versek tanúsítják. Az ideál több, mint a vágy: ez a romantikus élmény rejlik Berzsenyi szerelmeinek mélyén. Az erény költészete nála a romantikus szenvedély megfékezésének előjele. A bölcs élet antik vágya csak a „sok szerelem” romantikus érzelmessége után bontakozik ki méltó tisztaságában.³⁸

E romantikus élményekkel kapcsolatos és az ifjú költő hősi vágyaival és indulataival függ össze képzeletében egy ideális közösség megteremtése, amelynek költője lett. Nem a kor valódi nemessége él Berzsenyi költészetében. Ezt a valóságos nemességet átváltoztatja mintegy „virtuális nemességé”: azzá, amivé a nemességnek *lennie kellene*, hogy igazán a nemzet vezetője legyen, hogy igazán kiemelkedjék abból az erkölcsi és társadalmi válságból, amelyre A magyarokhoz I. mutatott rá először valóban megdöbbentő erővel. De a disszonáns hangokat hirtelen felváltják — a bizakodás és a remény élményeiből feltörő és a költői egyéniség izmosodásával erősödő — új hangok, amelyek csakhamar nemcsak a vitészség-hősiesség eszményét fejezik ki, hanem a szépség, a kultúra és a tudomány hatalmának dicsőítői is.

Berzsenyi e korszakának élménytartalmát lehetetlen csupán ebbe a szóba foglalni: nemes-polgár. (Németh L.)³⁹ Ez a korszak már jóval túlmutat ezen a fokon. De nem is a „világ hóbortjaitól és mozgalmaitól” paposan „mint mulandó és téveteg dolgoktól elforduló” költőről van szó. Ellenkezőleg, ebben a korszakban jut el Berzsenyi ahhoz, hogy az élményt az ihlet fokára emelje fel, és felismerje a mulandóban a halhatatlant.

Berzsenyinek sajátos élménye e korszakban az antik világ hőseivel való megismerkedése, az a hatás, amelyet rá az antik világ tett. Mintha ezek az antik istenek mentették volna ki költőnket a mindennapi élet zűrzavarából. A szép, okos Apolló, a gyöngéd, komoly Athéné, a többi görög és római istenek alakjai ekkor kerülhettek közelebb képzeletvilágához, miként a hősi Herculesé, az óriási erejű Theseusé, a csodálatos Pygmalioné is, s talán jobban ismerte történetüket, mint az emberekét körülötte. Ekkor lehetett, hogy jobban értette az éter csendjét, jobban a Zenit és Nadir méreteit, mint az emberek szavát, vagy a föld arányait. A latin nyelv halhatatlan harmóniája nevelte sajátos költői zeneérzékét, az emberi életet és történéseket pedig az antik arányokon mérte le, azokhoz alkalmazta. Így róla el lehet mondani, mint Hölderlinről, hogy „az istenek karjaiban nőtt nagygyá”. Ezért tudja az antik mitológiai képeket élettel és vérrel megtölteni.⁴⁰

Martinovicsék kivégetetése, amely az európai reakció egyik láncszeme, leszűkíti Berzsenyi látókörét, de nem annyira, hogy teljesen a nemesi konzervativizmus hatása alá kerüljön. A történelmi múlt romantikus visszaidézése Berzsenyinél már ifjúkori költészetében sem egyoldalúan konzervatív, hanem megőriz valamit a felvilágosodás humanizmusából is (műveltség-kultusza). Nemcsak a katonai múltról van szó, hanem a kulturális örökségről is, a magyar kultúrának a nyugati szintre való emeléséről, amire az ifjúkori ódák is utalnak. Ez a kulturális mozzanat túlmutat a maradi nemesség ideáin.⁴¹

Különös figyelmet kelt ebben az ifjúkori költészetben kibontakozó belső élet gazdagsága. E korszak évei a gazdálkodás mellett olvasgatással, elmélkedéssel, álmodozással, lelkesüléssel s a szárnypróbálgatások után komoly alkotásokkal telnek el. Bánthatta költőnket a

³⁸ Hangsúlyos szerelmi költészetének főbb motívumai ide utalnak.

³⁹ Id. kiad. 21. l.

⁴⁰ Szemben Szerb Antal Horatius-felfogásával, i. m. 345. l.

⁴¹ Különösen az Esterházy-óda és a Nagy Lajos, valamint Hunyadi Mátyás alapján.

léttlen nyugalom, amelyet maga körül látott a közéletben, s bánthatta a saját maga elmaradottsága és életének kilátástalansága a nagyok megálmodott életéhez és tetteihez mérten. Sok lehetett benne a titkos hevülés, kielégítetlen becsvágy, dicsőségvágy. Lelkesedésébe, amely a múlt dicsőségének láttán elfogta, korán lemondás és kijózanodás is vegyült. Ez azt mutatja, hogy a látszat helyett a mélybe akart hatolni. A nemzeti lét mélysége izgatta, amennyire bele tudott látni. Az időleges viszonyok helyett kereste az „örök” tényezőket: az erkölcsöt és a kultúrát, ahogy ő értette. Ez a korán „örök dolgokra” irányuló figyelem, amit ő maga is ifjúsága egyik fő jellemvonásának tart, emelte ki kortársai közül.

Ezért Berzsenyi, bár elragadta a lelkesülés a nemesi felkelés hősi látszataira is, már korán a nagyságot, az „örökkévalót” kereste: a hősiség minden megnyilvánulását — erkölcs, kultúra, szépség —, amelyet meg tudott érteni és magába tudott fogadni. De a nagyságig csak úgy tudott emelkedni, ha megkülönbözteti a lényegest a lényegteltől, a valót a látszattól. Berzsenyi valami hősi lényeget élt át magában is, nemzetében is. Ez az, ami hitét fenntartja, ha el-el fogja is a csüggedés sötét óráiban. A szabadság, határtalanság, végtelenség világa ez egy szűk korlátok közé szorított, önző és szürke magyar történelmi korszakban, amely éppen határaival és korlátaival teremti meg ellenhatását, de a költő elszigeteltségét és magányosságát is.

Berzsenyi felemelkedésében nagy hit és acélos erő nyilvánul meg. Ez nem lehet állandó állapot. Kivételes pillanatokban minden nagyszerűvé, szentté, hősiessé válik a költő előtt, amit annak érez. Szilaj lendület, látomásszerű felismerés ez, a költői lényeg, a hősi törvény megragadása a látszatok mögött.⁴²

A hősi megindulások költészete alatt húzódik meg a szentimentális szerelmi vagy reflexiók költészet idilli vagy bánatos, sőt fájdalmas életsíkja. Itt a költő feladja az élet hősi jellegét, elmerül fájdalmának, boldogságkeresésének egyéni, szentimentális megnyilvánulásaiban. Ezek is hozzátartoznak azonban költőnk életszférájához. Azért is érti a nagyságot, mert megismerte az egyéni élet kicsinyes korlátaival, amelyektől menekülnie kell.

Láttuk, hogy Berzsenyi ifjúkorában 1795-ben záruló első korszaka nem harmonikus befejezésű.

Az életnek és hivatásának hézagos képe alakul ki ekkor még előtte. Nem sikerül megvalósítania ezt az emberi eszményképet, amely kiformalódott vágyaiban és elképzeléseiben. Így belső ellentét fejlődik ki, amely azonban majd lendítő erőt ad költészetének. Egyfelől felmerül a szabad, hősi ember eszményképe, aki felülkerekedik az akadályokon és diadalmaskodik mindenben. Másfelől fennállnak a társadalmi korlátok, amelyek előbb Mesterházy korbácsában és most apja elégedetlenségében, haragjában öltenek testet előtte.

Az ellentétek idővel fokozódnak és átnyúlnak a következő korszakokba is, természetes folytatásként és új tényezők hatása alatt.

Az ifjú Berzsenyi külső és belső élete, szokásai és titkos benső énje között különös paradoxonok bukkannak fel. Egyfelől szeszélyes multságok, másfelől korán ébredt erkölcsi komolyság, lelki nemesség, szívvisztaság. Túlaradó testi erő jellemzi, de a lélek szigorú egyensúlyának keresése is. Szilaj tréfái, kedvcsapongásai ellentmondásban vannak komoly erkölcsi ítélőképességével és romlatlan akaratával. A multság keresése ellenkezik a léhaságtól, könnyelműségtől való irtózással. Forró dicsőségvágy jellemző rá, amelyet a múlt alakjai és világesemények táplálnak, másfelől hősi hajlamait korai józanság és az értelem uralomra jutása korlátozzák. Korán mutatkozik a vonzódás a „rendezett” élet után s ennek ellentéte is a vágyak és gondolatok korlátlan szárnyalásában. Műveltségvágya ellentétbe jut az iskolás műveltséggel. Grammatika és skolasztika helyett Horatius és Gessner: a tiszta szív, az égő szenvedély és a kereső ész igénye az iskolás műveltség száraz adataival szemben. Ellentétbe kerül nála a magasabb, hősi embertípus kialakítása a szűk osztálykorlátok körülményeivel. Költői aggodalma

⁴² L. akad. kiad. 114. 1.

a nemzeti lét alapjainak megrendülése miatt ellentétben van a többség nemtörődöm nyugalmával és önteltségével. Az antik nagyság megérzése ellentétbe kerül a jelen sivár színvonalával. A tökéletes boldogság utáni vágy ellentétes a megvalósíthatatlanságára való rádöbbenésével. Fájó ellentét van a költői elhivatottság érzése és a tehetetlenségre kárhozható elszigeteltség között is.

E sokoldalú ellentétek között élt és vívódott költőnk. A költészet és a szerelem álmodozóvá tették, a forró hazafiság és az antikvitás iránti lelkesedése erkölcsiségét táplálta, alakította, nemes tettekre és érzelmekre ihlette, erős akarata önálló életküzdelemre serkentette, hogy kivívja a helyét a nap alatt. Mindez kiemelte őt a hétköznapi emberek sorából.

Életének ellentétei sem a harmóniában, sem az igazságért való harcban nem nyerneek végleges megoldást. Megvannak, feszítik költőnk belső életét. Kedélymozgalmasság és egyetemes szemlélődés között ingadozik. Egyéni vágy vagy fájdalom és egyéni sorson felülemelkedő gondolat- és érzéstartalmak küzdenek benne. Ami nem lehetett a valóságban, megvalósította álmaiban, költészetében. Majd fenséges magaslatokra ér, majd alázuhan a szentimentalizmus mélyeibe. És ez egy és ugyanaz az ember, ugyanaz a költő, aki keresi a maga útját felfelé, ki az élet prózájából, a megalkuvás korlátai közül. És keresi a kifejezés hangját álmodozva a csendes patakok partján, vagy tán kiáltozva a vihar mennydörgésében, a lélek dallamait a szerelmi ábrándban vagy a hősi vágyak fenséges harcaiban.

A szabad, szilaj természetű ifjú Berzsenyi, mint láttuk, nagyon érzi a kényszer igáját mind a szülői házban, mind az iskolában. Zabolátlansága, szenvedélyessége gyakran sodorja kellemetlenségbe. Ifjúsága azonban ezen túlmenően is szinte lázadásokkal van tele. Minden lázadás válság jele, s ilyen belső válságnak sok ténye s jele van ekkor is Berzsenyi életében és költészetében.

Lázadás, amikor az iskolában nem akar megmaradni, mert nem érdekli már az iskola élete; a költészet és a szabad élet vágya elvonja az iskolás tudományoktól. Lázadás, amikor beáll katonának, holott a társadalom rendje azt kívánná, hogy, mint egyetlen fiú, tanuljon és tanulmányai végeztével gazdálkodjék. Lázadás, amikor le nem mond költői hivatásáról, amely apja szerint elvonja a legfőbb céltől, a nemesi birtokszerzéssel való foglalatosságtól. Lázadás az elköltözés az anyai jószágra, illetve ennek az elköltözésnek kikényszerítése, mert ez sem mehetett könnyen a 22 éves fiatalembernek, akinek tapasztalatlansága nyilván gazdasági hátrányokkal is járt. Bizonyos mértékig Leopardi és Schiller ifjúságára emlékeztet mindez. Leopardinak zsarnok apjához való viszonya még élesebben rajzolódik ki, Schiller küzdelme apja zsarnok akaratával szemben szintén ismeretes. Mindhárom apjuk akarata ellenére lettek költők. Berzsenyi harca apjával ebben a korszakban nem kevésbé lehetett éles és határozott.

Ezekből az ellenkezésekből és lázadásokból fejlődtek ki Berzsenyi „csendes válságai”. Ezek térítették el attól, hogy a korabeli nemes szokványos életét folytassa. Költői hajlamai segítették a válságokból való kibontakozásban, amikor megnyugvását, illúzióit, az élet szépségét és célját egy magasabb világban kereste és találta meg, s felülemelkedett a mindennapi élet harcain és célkitűzésein. Így lázadása és nyugtalansága, a valósággal való elégedetlensége költészetté és szépséggé alakul át. Az, hogy sikerrel állta meg a harcot, amely megedzette és ellenállóképessé tette, erősítette valóságérzékét, és innen van, hogy az eszményi világ keresése mellett megjelennek költészetében a reális vonások is, nemcsak hősi lendületének korszerű vonatkozásaiban, amelyek mindig meghatározott történelmi eseményekhez fűződnek, meghatározott célokkal íródnak, hanem kisebb költeményeiben is, amelyek már reális élethelyzetből is fakadnak és leírásaiban, amelyek a föld, a valóság iránti szeretetének a megnyilatkozásai. A föld, mint az ország gazdagságának jelképe, mint a magyar erő és dicsőség forrása és tanújele, mint történelmi táj, mint egyéni élete alapja és táplálója sokféle vonatkozásban jut nála kifejezésre ebben a korszakban. Korai élettapasztalatai tágítják szemhatárát, amihez jól megválogatott irodalmi élményei is hozzájárulnak. Harcainak és belső válságainak szenvedélyességét beleviszi költeményeibe, felszabadítja érzelmeit és bizonyos mértékig gon-

dolatait is. Az uralkodó vonás benne és költészetében: az intenzív belső élet kifejlődése, amely a kor és a környezet akadályaiba ütközik.

Amit lát, álmaihoz idomítja. Világgyőző sereget teremt a táltosaikon ágaskodó nemesekből és vezéreikből. Saját lelkét, érzéseit, szenvedélyét, hősiességeit önti a szombathelyi nemesekbe; ezek felejthetetlen látványt nyújtanak neki, s hitet ébresztenek benne egy jobb jövő iránt.

Az élet és a körülmények szűk köréből nagy távlatok után vágyik, mert tapasztalja, hogy a szűkös körülmények mennyire korlátozzák az eszmék, és érzelmek kibontakozását és a vágyak szabad érvényesülését.

A fokozott belső élet minden nagy költeményéből kitűnik. Mennyi lelkesedés, mennyi elkeseredés, eszmélkedés, fájdalom és harag előzte meg a nemzet sorsával kapcsolatban a költő lelkében *A magyarokhoz* keletkezését! Néha a költő Akhilleuszra emlékeztet, aki a magányban duzzog, s várja a hívást, hogy az első sorokba vesse magát. Távól áll a mától, s mégis közeledik hozzá, a múlttól szól és a jelennek int, elkeseredésének is mintegy szárnyai vannak, s múlt-hítében benne sajog a jövő emelkedés kínzó vágya. Voltaképp a magyarság új hősiességéért folyik a harc ezekben a versekben, amelyekben azt is éreznünk kell, amit a költő elhallgat, ugyanúgy, mint az Esterházy-ódában. Az utóbbiban a dicséret az indítás, a költői szándék álarcos és eszköze, *A magyarokhoz* c. ódában a fájdalom és a harag válik a költészet forrásává. Ott simogatással ösztökél, itt haraggal korbácsol az új útra.

Ez a tiszta ifjúság nemcsak program volt számára, hanem kötelezettség is.

Látjuk azonban, hogy Berzsenyinek nemcsak a reakció fojtott levegőjével, amely a szellemi élet elnyomásával járt, nemcsak belső válságokkal, amelyek hivatásának kibontakozását fenyegették, kellett megbirkóznia, hanem az elszigetelt, magányos helyzet hátrányaival is. Sajátos, magányos élet a Berzsenyié, amelyet kissé közelebből kell megvizsgálnunk.

Általában a magány, amelynek dicsőítése költészetének egyik tárgya, olyan költőknek az eleme, akik elvonultságra, az élet csendes örömeire vágnak, akik kiszakítják magukat a közösségből. Berzsenyi magánya ellentmondásos. Ez a magányos költő egyúttal a legteljesebben tudja magát azonosítani egy „virtuális” közösséggel, és élére tud állni költeményeiben azoknak a törekvéseknek, amelyek — szerinte — alkalmasak lennének ahhoz hogy a nemzetet kiemeljék süllyedt helyzetéből.

Mindamellett ez a magány bár elszigetelt, de egyúttal felemeli költőnket, és megszabja magatartását is bizonyos mértékben. Fölébe kerekedett korának, s ideális világban élve, nem a kortársak kicsinyes marakodásai vagy más kötöttségek között, a nagyság síkjára emelhette a kor nevezetesebb alakjait és eseményeit. A magány sok tekintetben „megszépítő messzeség” volt Berzsenyi számára, amely képessé tette, hogy óriássá nagyítson sok mindent, ami csak eszmeileg lehetett nagy, s zavartalanul megtartsa költészetének ünnepélyes, szinte „szakrális” jellegét. (Különösen ami az ódákat illeti.) A magányos élet elősegítette az önmagával és költeményei hőseivel való azonosulást is. Megtisztította verseit minden kicsinyes vonatkozástól, amivel tele vannak költőtársai versei. A Berzsenyi-versek magányos versek, amelyek megőrizték a szépség és költészet magányos áhítatát. A költő nem tördelte szét magát — ifjúsága korszakában sem — kicsinyes törekvésekkel. Így merészség és szabadság hatotta át költői tendenciáit. Itt szövődtek kapcsolatai a magyar múlt fenséges emlékeivel, képeivel, itt bontakoztak ki a lelkesülés éráiban az antik nagyság, szépség, erény látomásai, Berzsenyi tükrözésében. Ebben találta meg a bölcsességet és az élet halk szépségeit.

De nemcsak ebben van ennek az ifjú korszaknak nagy belső jelentősége. A szentimentális versekben a nyugtalan és korlátlan érzések kifejezését láthattuk. *A magyarokhoz* a maga elementáris erejében mutatja a belső erők áradását. Mindez azt mutatja, hogy Berzsenyi klasszikus világa is szinte fékezhetetlennek látszó belső erők megfékezését, belső egyensúly kifejezését jelenti. A vad lovak vágatása olimpiai versennyé alakul át, ahol erő és művészet egyesülése hozza meg a győzelmi koszorút. Távrolról sem jelent ez végleges eredményt. De

Berzsenyinek nagy dicsősége, hogy el tudta érni nagy verseiben már ifjúkorában a klasszikus érettségnek ezt a fokát. Rendkívüli jellemző és tanulságos, hogy ez a belső dráma, vagy e lelki drámák sorozata egyúttal formai dráma is volt számára. A klasszikus mérték ostor és gyepő lett költőnk részére, amivel a hangszúlyos versek korlátlanul gördülő áradásával szemben megtalálta az erő számára az élő formát, amelyben éreztetnie lehetett belső küzdelmeinek forrását is. Lelki dráma kifejezésként születtek meg a klasszikus formák.

Idilli korszakában és hangulataiban elérkezik a bölcsességig és a lemondásig. De ebben a klasszikus idilli világban, amely a valósággal való látszólagos megbékülést hirdeti, a házasság és nyugodt életkörülmények megteremtésének biztató kezdetén, költőnk ismét naggyá nő. Ő a középpontja ennek az idilli világnak is. Már a szentimentális versek sajátos egyoldalúságában is sokszor befelé hallgat s szinte mindig az ő monológja szólal meg. Itt is érvényes a költő központi helyzete, s a mámor, a vágy, a nyugtalanság és végtelenség távlatának lezárása belső magabavonulást, belső gazdagodást is jelent, ami újra eljövendő nagy versek feltétele is. Kialakul a „lrai hős” belső élete.

De világos, hogy Berzsenyi nem állhatott meg ennél az idilli befejezésnél. A magányosság és meglegedés kettős motívuma felcsendül és elhangzik, hogy helyet adjon új megindulásoknak, mint a zenekar szünetje után új lázzal és új harmóniákkal folytatódik a zenei alkotás, amelynek előadására készülnek a hangszerek művészei.

Egy bizonyos: az ifjú Berzsenyi magányos életének elemzésénél tudatában kell lennünk annak, hogy ez a magány keletkezett, fejlődött és a változás különböző fokozatain ment át.

Kétségtelen, hogy Berzsenyit az apja némileg „rousseau-i” szabadságban nevelte, és átadta gyermeki és ifjú őstönei szinte akadálytalan kifejlődésének. Berzsenyi ezt az életet diákkorában is folytatni akarta és nem szívesen látta a fékező tényezők (elsősorban az apa és az iskola) beavatkozását érzelmi és szenvedélyei viharzásába. De helytelen lenne ily egyszerűsítéssel magyaráznunk Berzsenyi magányát. Ha azért lett volna magányos, sőt „embergyűlölő”, mert ezek a tényezők — hozzá a társadalom is — felszították embergyűlöletét, akkor Berzsenyi csupán egy érdekes gogoli alak lett volna, de még nem alkotó költő. Igaz, hogy nem élhette a maga életét úgy, ahogy szeretete volna. A szerelem és a hősiességre irányuló vágyait, álmait „élte” ki költészetében s ezt a magány elősegítette.

Berzsenyi magányos élete nem egyszerűen csak a szerelem és az ifjúság lendületével és álmaival van tele. Berzsenyinél az a döntő, hogy őt költőileg elsősorban a világ nagy dolgai érdeklik, s ezt magányában élte át. De magánya nem jelentett számára a közösségtől való elszakadást, sőt sajátos költői alkatánál fogva magánya forrasztotta össze, magányában forrt össze egy sajátosan felfogott hősi közösséggel. Magánya tehát nem volt a valósággal ellentétben és nem hozta ellentétbe a valósággal. Berzsenyi drámaian élte át a valóság és az eszmény viszonyát, de nem úgy, hogy a kettőt ellentétbe állította volna, hanem úgy, hogy összeforrasztotta őket. Berzsenyi költészete abban a pillanatban megszűnt volna, ha ezt az egyenletet állítja fel: az ideák felemelők, a valóság kiábrándító. De magánya kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy néha érezhetően elvesztette valóságérzékét és felindulásainak oka (de sohasem a felindulás kifejezése!) aránytalanul látszik mind költészetében, mind életében, ha az okozó körülményeket nézzük. De valójában, Berzsenyi lendülete nagy, belső ellentétekből fakad, s mint látni fogjuk, néha leláncolt óriásnak tűnik, amint nyomasztó körülményei között birkózik életének és művészetének belső és külső akadályaiival. És itt nő magánya tragikussá, tragikus önemésztődéssé.

De Berzsenyi magányos élete ifjúságában kétségtelenül költészete szabadabb kibontakozásának egyik alapfeltétele. Ekkor találja meg — saját vallomása szerint — azt a belső nézőpontot, amelyből a világot nézni kell, ha költő akar lenni a saját útja és törvénye szerint.

Azonban ez a magány feloldhatatlannak látszik a költő számára. Kazinczy magányát feloldotta a nyelvújító izgatás szenvedélye, Vörösmarty — egy jobb korban — a nemzet éb-

resztésének tűzében égette el magányának kínzó kötelékeit, Kőlcsey — kedvezőbb helyzetben — egy emberibb világ megvalósításáért nyilvános, közéleti harcot vívott. Berzsenyit magánya arra kárhóztatta, hogy ne élhesse át maradéktalanul életét, hogy életének legnagyobb és legsúlyosabb része: álom, látomás, vágy, zene maradjon. Így válik — klasszikussá korlátozott — magányában eggyé teremtés és halál, de szerencsére eggyé válik — a nagy pillanatokban — valóság s álom is. Így nála a valóság néha csak látszatra szűkül össze, valójában végtelenné nő, mert a költőt a fenség eszméje ihleti. És ha a költő a szűkkörűség lát-szata miatt szenved, mégis a végtelen szemlélete és a végtelen, az egyetemes élménye lelkesíti és boldogítja. Ezért van, hogy oly jellemző magányára és az azt kifejező költészetére, hogy egyszerre képes átélni egy-egy költeményében az erő és pusztulás, a dicsőség és megsemmisülés, az emlék és remény, az öröm és fájdalom kettős élményét, az élet bár korlátozott, de klasszikus egészét, totalitását. S e magányban alakul ki nála a lírai hősök világa.

Nyelve is ebben a magányban fejlődik egyéni és sajátos lírai nyelvvé. Ebben támadnak különös asszociációi, ebben oldódik fel az áthagyományozott kifejezések sablonos egysége.

A Pindaroszhoz fűződő monda szerint az alvó gyermeknek a méhek mézet hordtak ajkára, s ezzel avatták fel a múzsák mézajkú tolmácsává. Berzsenyit mézajkúvá az a körülmény tette, hogy gyermekkorától kezdve az édesen folyó dunántúli nyelvet hallotta.

Bár családtörténetében semmi múzsai hagyomány nincs, kétségtelen azonban, hogy költői hivatásérzetébe beleszövődött az a nemesi jogtudat is, amely magáénak érezte a nemzet közdolgaival való foglalkozást, s amely azt a meggyőződést gyökereztetthette meg költőnkben, hogy szava valamiképp utat talál majd az országhoz. Magányában azonban nem kötötte semmiféle egyéni viszony, hanem csak általa örökkévalónak érzett szellemi szálak azokhoz a nagy eszmékhez, amelyeknek felújításától a nemzet megújhdását várta.

Ezért az ő költészete közelíti meg korában legjobban a görög kardalköltészetet, mint a közérdek kifejezője, mint a közérzület tolmácsa. A történelmi élet — szerinte — legfőbb mozzanatainak ad hangot, közös érzelmeket akar tudatosítani. Az érzelmet egyesíti a cselekvésre való buzdítással. Költészete megnyitja a közösség távlatait, a közösség nevében beszél. A fenséges erkölcsi elvek, amelyeket hirdet, sok tekintetben egyetemes, az egész nemzetre kiható érvényűek. Ebben is áttöri a feudális költészet szűk korlátait.

Berzsenyi költészetének eredetisége sajátos pátoszában, vagyis abban van, ahogy költői eszméit egész erkölcsi létével átéli, és kifejezi. Ez a pátosz a valóság formálására is irányul. (Hősi ódák, Pygmalion-mítosz.) Pátoszában „belső kényszer” jellege van. A költő minden verse mintegy saját életét éli, s így szinte mindegyik nagy versének külön pátosza van. De emellett egész költészetének alapihlete egységes és a külön művek élete ennek az egy lényegnek különböző kifejezése.

Berzsenyi pátosza legmélyebben a történelem feszítő erőiből, belső ellentéteiből táplálkozik. De az ő lelkét is ellentétek feszítik, amelyek életéből fakadnak. (Mint már erre rámutattunk.) Így büszkesége menekülés a megaláztatás elől. Szerelme eszményivé nemesített érzékiség. Sok akadállyal — belső és külső körülményekkel és korlátokkal — szembe szállva kellett megteremtenie a maga nagyságát. Megvan verseiben a „középut” költészete, amely egyensúlykeresést mutat. De igazán akkor nagy, amikor minden erejét latbavetve harcol mély erkölcsi szenvedéllyel a nagyságért, amelyet a történelem megtagadott korától, a hősiségért, amelynek ellenkezőjét mutatta a kor magyarsága, az élet magasztos céljaiért, amelyek a szűk életkorlátok között általában csak ábrándoknak tetszettek.

Hősi nagyságot, erkölcsi tökéletességet és nemzeti dicsőséget hirdetett. Génusza az életnek — bár a kor által korlátozott — megújhdását akarta: ifjú pátosza is már e fenséges cél szolgálatában állt.⁴³

⁴³ A két szemelvény számára megszabott szűk hely mind az anyag, mind a jegyzetek terjedelmét korlátozta. Ez vonatkozik a Berzsenyi magányával kapcsolatos értékes irodalomra is (Brisits Frigyes—Halász Gábor—Németh László.) Mindezt l. bővebben monográfiámban.

BARTA JÁNOS:

A POLITIKUS KEMÉNY

(Válasz Pándi Pálnak)

A szépiró Kemény néhány sajátosságát tárgyaló előadásomat a legerősebb bíráló Pándi Pál elvtárs részéről érte — ez az oka annak, hogy az ő hozzászólásával ilyen részletesen foglalkozom. Abból indult ki, hogy fő feladatunk megvédeni azt a képet, amelyet marxista irodalomszemléletünk Kemény Zsigmondról kialakított — s megpróbálta ezt a képet, amelynek kialakításához néhány évvel ezelőtt ő maga is hozzájárult (Népszabadság 1958. okt. 26.), röviden föl is vázolni. A portréban eszerint nem a szépiró, hanem a publicista vonásainak kell uralkodniuk, mert hiszen nem a regényíró, hanem a publicista-politikus volt az, aki szélesebb körökben hatást gyakorolt. Ilyen szempontból a portré lényeges vonása a forradalomellenesség, központi tényezői: egyrészt hogy Kemény 49-ben és 49 után megtagadta a forradalmat, s röpirataiban, mint nemzet-karakterológus torz, hamis képet festett a magyar nemzeti jellemről, éppen népünk forradalomellenességét emelve ki. Ami Kemény regényeinek esztétikai értékeit illeti, ezek csak másodlagosak; körülbelül odatartozik ő is amaz íróink sorába, akik a maguk esztétikai pozitívumait regresszív tartalmakon és problematikán bontakoztatták ki — aminő volt Amadé, Gyöngyösi, Kosztolányi.

Legelső kérdés, amely az elmondottakkal kapcsolatban fölmerül, éppen az: vajon csakugyan kialakult-e már a marxista irodalomtörténetírás képe Keményről? Pusztán külsőleg: az elmúlt tizenöt évben alig foglalkozott vele akárki is tüzetesebben; önálló cikk alig egy-kettő jelent meg róla, inkább csak egyéb írásokba beszótt utalások; leginkább még a közkezen forgó egyetemi jegyzetekre lehetne hivatkoznunk, amelyek műfajuknál fogva sem támaszthatják a tudományos lezártág igényét. Legkomolyabban éppen Nagy Miklós A rajongók-bevezetője veti fel a kérdéseket, s önmagában is, Pándi elvtárs említett bírálata nyomán is inkább azt érezteti, hogy a kérdések még koránt sincsenek lezárva. Azok a tények és értékelő megállapítások, amelyeket Pándi elvtárs tett, megszülettek már akkor, több mint tíz évvel ezelőtt, amikor marxista irodalomtudományunk első ízben próbálta feladatait felmérni. Azóta sem jutottunk árnyaltabb eredményekre — ezt éppen Pándi elvtárs mostani felszólalása is bizonyítja. Természetesen, leginkább a politikus Kemény megítélésének lezárása előtt még történeti vonalon is kellene egyetmást tisztáznunk. Ilyennek gondolom én, amint ezt már másutt elmondtam, a kiegyezésnek és a kiegyezés előkészítésének értékelését; csatlakoznia kell ehhez a magyar emigráció és Kossuth 1849 utáni tevékenysége elemzésének is. Történettudományunk józan, körültekintő ítéletei adhatnak majd olyan alapot, amelyre a politikus és publicista Kemény értékelése fölépülhet; e nélkül pedig a marxizmus Kemény-portréja valóban nem lehet teljes.

De talán a felmerült problémák megvitatása is közelebb visz ahhoz, hogy a portré egyes vonásait tisztábban lássuk. Első gyanánt azt említem meg: ténybelileg, terjedelmében is kevésnek, leszűkítettnek érzem azt az alapot, amelyre Pándi elvtárs a maga megállapításait építi. Az ő vázolata 49-re és a következő néhány évre, még közelebről a két röpiratra (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*) támaszkodik. Egy háromévtizedes közéleti pályából három-négy évet kiragadni és a többi mellőzni nyilvánvalóan tudományos szempontból erősen vitatható. Mégpedig vitatható éppen azért, mert ezek az évek Kemény politikai pályájának a mélypontját jelentik, s a mélypont maga, bárhogy is, mindig csak átmeneti jelenség. A tudományos teljesség az egész pálya elemzését kívánja meg — amelyet természetesen az én rövid eszmefuttatásom nem végezhet el. Hogy a 48 előtti feudális viszonyokat túlhaladottaknak érezte, s maga is ott volt azoknak sorában, akik a polgári Magyarország kialakításáért küzdöttek, azt nem lehet tagadni. A nagy regényekkel kapcsolatban szoktuk a szemére vetni,

hogy az események mozgatójában kevés teret juttat az osztályviszonyoknak — A rajongók Laczkó Istvánját kivéve, mintha nem is látna osztály-erőket és jellegzetességeket. Valóban, szépirodalmi alkotásaiban kevés jele van ennek — de pótolják a hiányt publicisztikai alkotásai és történelmi elmélkedései. Barla Gyula középiskolai tanár a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemhez benyújtott doktori értekezésében (Kemény Zsigmond világnézetének és politikai nézeteinek kialakulása) összegyűjtötte és rendszerezte az 1848 előtti időszakból származó társadalmi érdeklődési nyilatkozatokat. Az derül ki az összeállításból, hogy Kemény, aki a maga provinciális problémáival küszködő kis Erdélyben nőtt fel s ekkor még, ha túljutott is Magyarország határain, de az igazi kapitalista Nyugatot csak olvasmányokból és hallomásból ismerhette — mégis élenjáró talán valamennyi hazai kortársa között a társadalmi fejlődés időszakos problémáinak, az adott osztályviszonyoknak felismerésében. Hadd kérek kölcsön az említett értekezésből néhány idézetet:

Az általános hazai helyzetről: „Tudatik, miként a társadalmi viszonyok nem állanak fenn szünteleni átalakulás nélkül.” (1842.) „Korunk az átalakulás kora. A haladás szüksége polgári intézményeink legkisebb ágazataira is kiterjed, azt a nemzetélet minden szívdobbanása sürgeti.” (1845.) Megnevezi ennek a haladásnak az irányát és központi problémáját is: „Van egy ügy, melyért hön dobant meg minden jobb alkotású honfi melle, s rögtön elintézését aggodalmas kétséggel sürgeté, mert nyilván volt, miként itt többé már a Sybilla utolsó három könyveinek, hanem belőle még néhány el nem égett leveleknek tűztől megmentéséről van szó. Ez ügy a jog és a birtoktalan tömeg jóvendője.” (1842.) A nemesi ősöket vádolja, amiért „milliók iránt oly kegytelenségi hajlamot és zsarnoklái vágyat mutatának”. (1842.) „De fogjuk-e örökké túrni lábaink alatt ezen élő számolyt, amely fájdalommal fizet magasságunkért?” (1842.) „A polgárosodás — ez nem jelenti pontosan azt, amit ma polgári átalakuláson értünk — szüntelen terjeszti hódítmányait, s amely nép nem hajlik szelíd igája alá, veszve van.” (1842.) „Az európai alkotmányos élet ékkövei a városok, a harmadik rend, vagy sajátilag a vagyonos polgárság.” (1844.)

Abban az évtizedben, amelyben az utópista szocializmus különféle tanait már ismerte a magyar értelmiség és a haladó politikusok egy része, nem meglepő, ha Keménynél is már szerepel a „pauperizmus”, szerepelnek a kapitalista osztályviszonyok s a munkásmozgalom problémái. De Kemény javára kell írunk azt, hogy nem múltó kipillantásról van szó, hanem a témának állandó napirendtartásáról, s jórészt övé a megfogalmazás pregnáns ereje is. Egy jegyzete szerint a pauperizmusnak csak idealizmusa a saint-simonizmus és a fourierizmus, „ellenben synthetizmus a mindenre kiterjesztett választói jog. A többi csak fegyvergyakorlat; ez leend azon pharsaliai mező, mely a birtok fölött végkép határoz.” (1843-ból.) „A gép halomra gyűjti a pénzt; a pénz tulajdonosának renyhe láblógatásai mellett is szüntelen szaporodik, míg a munkabér egy fillérrel sem hág fölebb.” (1843.) „Ugyanazon ösztöne az emberi léleknek, mely mint ényelemvágy az ipart teremté, vagyonosodást szült, alkotmányos és magánjogi garanciákat idézett elő s megalapítá a dolgok fennálló rendét: ugyanazon ösztön, mondom, alsóbb fokon, midőn az életfenntartás szükségévé válik, ha a viszonyok és polgári intézményekben gátot lel, destruktív erőt ölt magára, és a birtok védelmét, t. i. a dolgok fennálló rendjét ostromolja. Így támad a szegénynek a gazdag elleni harca, ezen örökös polgárháború.” (1842.) Nem kerüli el figyelmét a korabeli kapitalizmus legvisszataszítóbb kinövése: a gyermekmunka, s a *Korteskedés*-ben, tehát már 1843-ban utal rá, hogy a kapitalista robotmunka folytán „lassanként a családoktelékek minden szála szétbomlanak” — a téma majd a Kommunista Kiáltványban bontakozik ki egész jelentőségében. „A tömeg helyzetéről közlött eddigi nézeteim azon tényttörekvének kitüntetni, miszerint a szabad intézvények és gyáripar korában szüntelen találunk nyomort, mint a földművelést űző és a hűbéri rendszer befolyása alatt létező népeknél; és miután Európa minden országa általán szólva a két osztályzat valamelyikéhez tartozik, bátran lehet állítani, hogy a szegénynek a gazdag elleni harca bizonyos fokig mindenütt kifejtve van.” (1843.) A korai munkásmozgalom munkásegyleti jellegű szervezkedését még helyesli is; jogosan mondhatják a munkások: „Miért maradunk mindig nyomorult viszonyokban? Nekünk képviselni kell a munka jogát, a tőke jogának ellenében.” (1843.)

Természetesen, bármennyi idézet alapján sem lehetne Keményt forradalmár szociáldemokratának minősíteni. A proletariátus meginduló öntudatosodása, a szocializmus eszméinek és elméleteinek fokozódó népszerűsége: nem jelentik számára egy jobb jövő hajnalpirkadását; vészjelek ezek, s ha nem intézi el őket röviden, mint fantasztikus elméleteket, akkor éppen olyan fejlődést próbál sugalmazni, amely a magántulajdon és a polgári rend elleni mozgalmakat és erőszakos támadásokat már eleve lehetetlenné teszi — nem viszont-erőszak alkalmazásával, hanem a jogoknak és a tulajdonnak okosabb és erkölcsösebb elosztásával. Vajon ok-e ez, a negyvenes évek Magyarországon a komoly elmarasztalásra, amikor az alapvető feudális intézmények felszámolása is, rövid határidőn belül, kétségesen látszott, s a leghaladottabbak is csak olvasmányból vagy nyugati utazásokból ismerhették az ipari kapitalizmus és a munkás-

nyomor problémáit — s még szép, hogy figyeltek olyan külföldi jelenségekre, amiket akkor még a magyar társadalmi fejlődés nem teremtett meg. A magántulajdon elvén pedig hányan jutottak túl akkoriban Magyarországon? Ezt a nagy, de voltaképpen akkor nálunk még időszzerűtlen lépést maga Kossuth sem tette meg. (A forradalomellenesség kérdéséről utóbb lesz szó.)

A Kemény elleni vádak másik csoportja a nemzeti függetlenség körüli magatartásához tapad: ez volt a kor második nagy magyar problémája. Itt sem árt az emlékeztünket néhány ténnyel és nyilatkozattal fölfrissítenünk. Kemény emlékirataiban maga számol be arról: mit gondolt és mit tervezett 49 tavaszán, általában 48 végétől fogva, Debrecenben. Az előző szakaszt ekkor, érthető és alább még fejtegetendő okokból, igyekszik homályba borítani — de már Papp Ferencnek sikerült 1848 márciusa és decembere közötti cikkeit és nyilatkozatait napvilágra hozni. Ismeretes tény, hogy Kossuth március 3-i javaslatai és az áprilisi törvények lényegükben a centralisták főbb követeléseit valósították meg — magától értetődik, hogy Kemény örömmel üdvözli őket és ragaszkodik is hozzájuk. Nem árt ezt nyomatékosan ismételni, mert a summás elítélés folytán Keményt az avatatlank ugyanolyan görbe szemmel nézik, mint az ókonzervatívokat, akik számára márciusban is, Világos után is az 1847-es status quo tűnt fel ideális állapotnak. A Pesti Hírlap akkori cikkírójaként írja: „A Gondviselés világesemények, mondhatnók világcodák által teljesíté szívünknek hő, de csak évek fáradaimai után elérhetőnek hitt vágyát. A törvény táblái — mint hajdan a szolgaság földéről kimenekült nép tizparancsai — az égből hullottak. Halandó kezek mutatták azokat föl a népnek, de emberi számításban felüli erő, oly európai mozgalom adta a halandó kezek közé, melynek keletkezését senki sem gyanítá és jelentékenységet fölfogni még senki sem tudja.” „A szabadság és az egyenlőség és a testvériség országlása kezdődik el.” Egy ideig még Kossuthot is dicséri, „kitől annyit vár a haza és annyit nyert”. Vegyük ehhez az ismert életrajzi adatokat Papp Ferenc nyomán (I. 418. sk.): állásfoglalását a magyar hadsereg mellett, részvételét az országgyűlés kiáltványának megfogalmazásában, heves támadásait az elvakult bécsi politika és Jelačić ellen. „Minden kilátás arra mutat, hogy a bűn cinizmusa még dicsekedni fog a vizzályal, amelyet közénk vetett, a segedelmezéssel, amelyet Jelacícnak nyújt, és a kannibáli kegyetlenségekkel, melyekre a rácotak felbujtogatta.” „De a mi álgúnyunk dörödjének meg, s a háromság ellen legyünk egyik mindvégig a harcban, melyet nem lehet elveszteniünk, mihelyt belátjuk, hogy fajunknak lenni — nem-lenni harca.” Teljes szimpátiája idebent a Batthyány-kormányának szólt, azt mindenáron erősíteni akarta; nem tartom eldöntött dolognak, hogy ezt bűnül rójuk fel neki.

Kossuth-ellenes, a megegyezés lehetőségeit kereső, legalábbis elvágni nem akaró, békepárti politikája 48 őszétől fokozatosan erősödik. Sokféle tényező sodorta erre az útra. Voltak ezek közt társadalmiak is: hírek érkeznek a parasztság megmozdulásairól, a külföldi forradalmakról. Széchenyivel együtt retteg a nincstelenek fölkelésétől; már a tavaszon aggasztották a februári párizsi forradalom szocialista mozzanatai. „Mit álomnak tartottunk, való akar lenni, mit rajongók hirdettek, most a tömeg sürgeti, s az utópia, mely régen az eszmék szélső szabadsága volt, most az eszmék jezsuitizmusává vált, s egy Barbès, egy Blanqui kezébe a legélesebb fegyvereket adja a rend és közbéke ellen.” „Nincs kétségem, miként a hűbéri viszonyok maradványai kártékonyak lévén, eltöröltetendők, s eltöröltethetnek a tulajdon kirablása nélkül.” Nem tetszik neki, hogy az új országgyűlési képviselők — szerinte — többnyire a köznépből valók.

Egyre nagyobb súllyal befolyásolják álláspontját a katonai és külpolitikai tényezők. Az őszi vereségek és a téli kétségbeesett menekülés jeleneteire az ő elméjében már rávetíti árnyát a szláv veszély s az orosz cári beavatkozás réme; ekkor kezd arra a véleményre jutni, hogy a magyar szélsőbal radikalizmusa és a politikai vezetés nem számol a nemzetközi helyzetből és a katonai erőviszonyokból adódó veszélyekkel. De a cél, amelyet még ekkor sem ad fel, az „alkotmányos függetlenség”, a pragmatica sanctio szellemében.

Vessünk még néhány pillantást azokra a művekre, amelyek valóban Kemény politikai pályájának mélypontját teszik. A legelső, az *Emlékirat*-ot, nem szánta a nyilvánosságnak, s nem is jelent az meg, csak halála után, akkor sem teljes szövegében. Már a korai köztudat „ügyvédi célzatú emlékirat” gyanánt tartja számon. Pulszky Ferenc ítélete szerint „valóságos védírat, mely a békepárt minden tagját a kivételes bíróság előtt igazolhatta s tisztára moshatta minden forradalmi veletlások imputációjától.” Ugyanez a célzat az *Forradalom után* tartalmán és elrendezésén is meglátszik; a baráti emlék szerint őt magát is nagyon bántotta, „hogy nem úgy írt, ahogy érzett és éreznie kellett volna”. Degrének, aki szemrehányást tesz neki, sajnálattal mentegetőzik, hogy barátai félreértették célját; fejtegetéseiben a sajtószabadság biztosítása és az elnyomottak védelme vezette. (Papp F. II. 35.) Sem a művek taktikai célját, sem azt, ami bennük őszinte érzés vagy meggyőződés, nem tudjuk megérteni, ha elfelejtjük, hogy egy addig példátlan nemzeti katasztrófa után, az erőszakosságok, a bebörtönzések, a kivégzések árnyékában keletkeztek, akkor, amikor írjukra és számos társára a

haditörvényszék lesekkedett. Jókait visszaemlékezése szerint: „mikor Kemény emlékiratát írta, akkor még javában folyt a nagy inkvizíció”. Úgy gondolom, ezekben a hónapokban az volt a rendkívüli eset, ha valakin nem lett úrrá a sötét meghasonlás; nem akarom Arany ismert levél-nyilatkozatait idézni.

Kemény minden bizonnyal maga is meg volt győződve róla, hogy a magyar nép nem forradalmi természetű; de ennek nyomatékos hangsúlyozását mégis inkább már a taktikai cél diktálhatta: elsősorban a dühöngő bécsi diktatúrának kellett volna tudomásul vennie, hogy a magyar jellemről távol áll az alattomoság és mindenfajta titkos konspiráció. No de hiszen, még mindig a nagy kétségbeesés légkörében, egy kis nemzet-karakterológiát Arany János is elkövetett (A nagyidai cigányok-ban), s egy évtized múlva meg is magyarázta; a *Bolond Istók* második énekének idevágó mondataiból megütheti a fülünket egy: „Mind csupa bátor, nyílt őszinteség...”

A kulcskérdés természetesen mégiscsak az: mit és meddig tagad meg Kemény e röpiratokban negyvennyolcból. Egykorú hírlapi cikkeiben (1850—51) a birodalomnak jelenlegi, tehát közvetlen Világos után létrejött berendezését (az 1849. március 4-i alkotmányt) változhatatlan alapnak tekinti, — no de írhatt-e mást, a katonai kormányzat cenzúrája alatt? Azt mégis szinte bizonyosnak tartom, hogy egy ideig e tekintetben a teljes reménytelenség, ha nem a teljes lemondás jelentette nála a sokat emlegetett reálpolitikát. De itt sem kell Keményt elszigetelten tekintenünk; ez a néhány év mások számára is hozott súlyos megrendülést; Eötvös menekülése és szintén 1850-ben Pesten németül megjelent röpirata (*Über die Gleichberechtigung...*) nagyobb zuhanás lefelé. Méltánylást igénylő szempontunk a megítélésben az lehet: ki mikor, milyen módon találja meg az utat — előre vagy inkább vissza a -48-as eszínéhez. A *Még egy szó* (1851) hosszú eszmefuttatásban teszi fel a kérdést: „Feltartható volt-e a régi állapot?” (ez a második fejezet címe) — értve ezen a nagy március előtti rendszert, s a végső, kényszerítő erejű konklúzió: a változás szükségessége. S közben hangzik el ez a még mindig szükségképpen ködös, de már bizonyos igényeket fenntartó mondat: „Hogy hazánk önállósága, mely a birodalom egységével teljes összhangzásba hozhatatik, a legitimitás terén nyerjen az új viszonyokkal egyező megoldást: ez értelmes, ez népszerű kérdés.” (Ö. M. XII. 245.)

A következő nyom már határozottabb. Beksics szerint 1854-ben járt Pesten Palmerston angol miniszterelnök megbízottja; Deáknál és Keménynél a kiegyezés érdekében próbált közbenjárni, hogy az így megnyugtatt Ausztriát belesodorhassa a keleti háborúba. Kemény ekkor még korainak tartotta a kiegyezést, és hangot adott annak a véleményének, hogy a jelenlegi (ezúttal az 1853-as) alkotmány alapján ez lehetetlen is. Amikor aztán, évek múlva, az októberi diploma megjelent, meglehetősen zavart és bizonytalanságot keltett a hangadó magyar politikai körökben. Beksics adata szerint pl. Szemere elfogadta az októberi diplomát (*Kemény Zs., a forradalom és a kiegyezés*, 206. lap). A zavarban Kemény adja ki először a jelszót: „A 48-i törvényeket nem szabad bántani. Azokért sok vér folyt. Azok által győzhető le az októberi diploma is.” Tanulmányok éppen ezekből a napokból a Pesti Napló programjának szánt irányelvei. Olvashatók Papp Ferenc monográfiájának második kötetében, a 390—391. lapon; most elég csak az elsőt idézni: „Az 1848-iki törvények legalitását óvatosan, de mindig előtérbe hozni, nem a közjogi formákért (magyar minisztérium) vagy legalább nem annyira azokért, mint a demokratikus eszmékért.” A nagy közjogi mérkőzés távolabbi célja gyanánt ekkor még a perszonáluniót jelöli meg; nyilvánvaló, hogy Deák magatartása is az ő befolyása alatt szilárdul meg, s a harcok eszmei irányvonalát Kemény közvetlen ösztönzései és hírlapi agitációja jelölik ki.

Központi kérdése a politikus Kemény-értékelésnek a sokat emlegetett és tagadhatatlan forradalomellenesség. Elég sokszor jelenti ki, hogy a társadalmi fejlődés tekintetében az evolúció alapján áll; ezt a fejlődést „csupán fejlesztés útján, rázkódások és felforgatások nélkül” tartaná igazinak. (Idézet a *Kortekedés*-ből.) „Nálunk nemigen létezik befolyásos egyén, ki a folytonos és rázkódás nélküli haladást ne tartaná keble legszentebb hitének.” (1843.) Logikusan következik ebből az osztályharc helytelenítése: „Kettő vala a cél, mely kebleinket feszíti. Erősbülése a nemzetnek benn, az osztályok közötti kibékülés, súlyos viszonyok rendezése által, s künn az egyesülésben.” (1843-ból; a legfőbb politikai cél: az unió.) De vigyázzunk az anatómiával; óvatosságra inthet az, hogy — az előbbi idézetek szerint — Kemény az osztályharcot ugyan helyteleníti, de a saját korában folyó osztályharcot társadalmi háttérrel együtt pontosan felismeri. Éppen ezért nem árt az ő forradalomellenességét is árnyaltabban megfogalmazni.

Mi volt hát az, amit Világos után, „forradalom” címén megtagadott, ami ellen már -48 késő ősze óta küzdött? Ma, a marxizmus—leninizmus világánál, tisztában vagyunk a szó jelentésével és osztálytartalmával. Az új osztály, az új társadalmi rend erőszakos úton kísérletet tesz a réginek, az avultnak a megdöntésére. Kemény az erőszaknak elvben nem nagy híve, de a gyakorlatban ő is eljut az erőszakos változások olykori szükségességének elismeréséig.

Már 48 előtt mond olyasmit, hogy adott esetben „az érdekek éles összekoccanása” elkerülhetetlen. Egy 1853-as Pesti Napló-cikk szerint: az önmagukat túlélt intézményeknek „az erőszakos kimúlás vagy a megvettetés utolsó sorsuk. Minthogy az érdekek, melyek általuk konszolidáltak magukat, akkor is védelmezik minden változás ellen, midőn e változtatást az eszmék, a szokások és erkölcsök szükségessé tették.”

De vajon maga a szó: »forradalom«, ugyanazt jelentette-e akkor, mint ma? Sok régi nyilatkozat egybevetése azt bizonyítja, hogy akkoriban, sőt századokon át nem választottak még el egymástól oly élesen társadalmi, osztály-jellegű felkelést egy nemzet határain belül — és függetlenségi, idegen hatalom elleni fegyveres lázadást; a szó jelentése általában a fennálló ellen, mindenfajta hatalom ellen való erőszakos fellépést magába foglalt. Kemény a *Még egy szó-ban* Kossuth 48 előtti tevékenységéről: „Kossuth terveiből elég destrukció folyt, de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vágy a forradalom előidézésére, akár szocialista irányban, akár szabadsági háború alakjában.” Ez a legvilágosabb idézet — noha a *Forradalom után* ama lapjai, amelyekben a nemzeti önállósági törekvéseket elemzi, hallgatólagosan ugyanezen értelmezést tetelezi fel. Amikor tehát Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a „szabadsági háborús” esetet ítéli el; azt helyteleníti, hogy ilyen vagy olyan okokból — ezek közt, 48 ősi cikkei szerint, jól látja Bécs ostobaságát és galádóságát is, de ezt most el kell hallgatnia — szóval hogy a márciusi események és az áprilisi törvények nyomán támadt konfliktus a magyarság és Ausztria közt végül is függetlenségi harccá éleződött ki. Hasonlóan kell értenünk a szót, amikor Bekicsben ezt olvassuk: „Az elnyomatás egész korszakában irtóztott az újabb forradalomtól” — s hogy ez a félelem erősen befolyásolta nézeteit és magatartását. De vajon csakugyan az lett volna-e ekkor a helyes taktika, ha a hazai vezető politikusok egy új „forradalom” kitörésén munkálkodtak volna, — már amennyiben ez a katonai megszállás és a diktatúra körülményei közt egyáltalán lehetséges lett volna? „Forradalmakat nem lehet parancsszóra létrehozni. 1848—49 rettenetes tapasztalatai megtanítottak arra, hogy nemzeti felkelések felidézéséhez sokkal több kell, mint távolban tartózkodó vezérek papiros-rendeletai.” Marx és Engels bírálta így Mazzinét és Kossuthot az 1853-as milánói felkelés kudarcá után. (Idézem Lukács Lajos könyvéből: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867., 130. lap.) Mindig konkrétan kell tehát vizsgálnunk Kemény forradalomellenességének tartalmát és taktikai jellegét; 48-tól kezdve ezt a tartalmat Széchenyi eszméinek átvétele s a magyar—osztrák dualizmusnak, valamint a később rendezett közös-típus koncepciónak korbeli kényszerűségei szabják meg.

Enyhíteni próbáltam a fentiekben azt a képet, amely tudományos közvéleményünkben Kemény politikai pályájáról, különösen a mélypontot képező néhány évről él. A nagy nemzeti katasztrófa utáni közvetlen megrendülés hatását tükröztető, majd a véres megtorlást enyhíteni kívánó taktikai nyilatkozatok mellett lássuk meg azt is, hogy csaknem ő az egyetlen, aki komoly igényt veti fel az önbírálat kérdését — mondhatjuk-e, hogy annyi vérontás után erre nem volt szükség? —, s ő indítja el a kibontakozás felé vezető lépéseket is.

Pándi elvtárs észrevételeinek másik központja a Kemény szépirodalmi alkotásainak esztétikai értéke — illetve ezeknek az értékeknek másodsorba való állítása. Mivel itt a marxista esztétikai elmélet egyik legfontosabb, részleteiben még egyáltalán nem tisztázott kérdéséről van szó, magam is csak föltételes formában kockáztatok meg néhány észrevételt. Ismeretes, hogy az esztétikumnak már a humanizmus kora óta fontos embernevelő funkciót tulajdonítottak. Ennek az eszmének a szolgálatában valóságos történelmi-kulturális programok alakultak ki; a legismertebb: Schiller: Levelek az emberiség esztétikai neveléséről. Nos — az esztétikum a humanista szemlélet szerint ezt a nevelő funkcióját nem azon a réven gyakorolja, hogy közvetít vagy propagál bizonyos progresszív eszméket és célkitűzéseket, hanem már elsődlegesen azáltal is, hogy *esztétikum*; a szépségnek; a harmóniának stb. van önmagában is nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja. — Természetesen: súlyos hiba volna a műalkotás hatását tisztán csak az esztétikumából vezetni le — de másfelől nem kell és nem lehet tagadni és lekicsinyelni magát az esztétikum hatását sem. Az emberi élet nagy háztartásában az esztétikumnak is megvan a maga jelentősége.

Másfelől, ha Pándi elvtárs gondolatmenetét tovább próbáljuk gondolni, az a képtelen következtetés adódik belőle, hogy a műalkotás eszmei és tartalmi hatóelemeit pusztán a tételeken pozitív állásfoglalások, a propagatív tézisek, az ideológiai megnyilatkozások teszik ki. Eötvös nagyra értékeli, mert műveinek ilyen elemei megfoghatóak; Kemény megrovást kap, mert ilyen szempontból kevésbé erőlteti meg magát.

Nem szólva arról, hogy eszmei és erkölcsi irányban a negatív példának is megvan a nevelő és propagatív hatása — a művészet, a műalkotás hatását alapvetően szélesebbnek kell elképzelnünk. A műalkotás az egész emberből indul ki és az egész emberre hat — tehát nem az az elsődleges célja, hogy a szemlélt politikai és társadalmi tudatát *közvetlenül* formálja. A művészet mélyebb, igazabb, tartalmasabb embereket akar formálni — s ebből nem nagy merészség azt következtetni, hogy az igazabb és tartalmasabb embernek politikai és társadalmi tudata

is helyesebb, igazabb. Ha a politikai és társadalmi tudat közvetlen formálására tör a művészet (amit különben a közélet más tényezői sokkal hatásosabban elvégeznek) — akkor a múlt nagy alkotásainak java részét — és éppen a legnagyobbakat — a lomtárba utalhatnánk. Raffael és Tizian festészetének, Bach és Beethoven zenéjének mi hasznát vennénk akkor?

De ha az egész ember formálását nézzük, egy kis szerény osztályrész talán Keménynek is kijut belőle. Az emberi szenvedélyek világára ráeszméltetni — erkölcsi konfliktusok átélésén keresztül morális öntudatunkat tisztítani, ideális embertípusokon át bizonyos ideális sóvárgásokat, eszményi törekvéseket sugalmazni — közelebb hozni a természethez a maga expresszív tájleírásain át — erre bizony ő is képes —, hogy a továbbiakat mellőzzem. Rendszerint ilyen alkalmakkor szokták szóvá tenni Kemény pesszimizmusát. Ne olvassuk Keményt, mert pesszimizmista nézőpontot tesz bennünket. Itt csak két dolgot látok vitathatónak: aki pesszimizista műveket olvas, az okvetlen pesszimizista lesz-e maga is — pl. akkor szoktunk-e szomorú nótákat énekelni, amikor szomorúak vagyunk s azért vagyunk-e szomorúak, mert szomorú nótákat éneklünk? — Másrészt: azt, akinek társadalmi léte, a lét anyagi alapjai szerint semmi oka sincs a pesszimizmusra — azt holmi regények olvasása képes-e pesszimizmista tenni? Nem jelent-e ez a nézet idealizmust? — Arra pedig, akit önmagában a pesszimizmus réme nem fenyeget, a tragikumnak nem közvetlen, hanem művészi feldolgozásban való átélése a maga fölemelő és tisztító hatását kibontakoztathatja.

Általában ne feledjük el: amit a művészet ad, nem a közvetlen valóság, hanem a művészet közege át tükrözött valóság — tehát nem olyan hatással van ránk, mint ha pl. tragédiákat stb. a magunk közvetlen életében és környezetében élénkít.

Végül látok még problémát Pándi elvtárs módszerével kapcsolatban is. Író, művész, kiemelkedő emberi életművet csak egészben lehet értelmezni, a mozaikszerű látásmód félrevezet, mert itt a részletek is az egésztől nyerik értelmüket. A részlettanulmány elengedhetetlen, de csak azért, hogy az egészhez eljuthassunk. De honnan közelítsünk az egyéniség és az életmű egészéhez? Pándi elvtárs kísérletében az nem nyugtat meg, hogy az író-egyénséget negatívumai alapján fogja fel és értékeli. Kiindulása mostani vitánkban is negatív volt: Kemény, a forradalomellenes publicista, ez a félmjelzés dönt az egész életmű értékelésében. A kérdés kettős; nyilvánvaló, ahol a magatartás csupa politikai vagy társadalmi negatívumból áll, ott az egész író- vagy művész-egyénség megítéltetett — de ilyen határozott egyértelmű eset évszázadok alatt is ritkaság, s éppen a legnagyobbak nem esnek alá. Ugyanigy: ahol a műalkotás, az életmű egészében túltengenek az esztétikailag negatív vonások, ott már megszűnt a művészet; az ilyen esetek sem okoznak fejtörést. De ott, ahol a negatívum csak részleges — akár politikai, akár esztétikai tekintetben —, ott vajon ez adja-e kezünkbe az egyéniség és az életmű kulcsát? Hiszen a negatívum természetszerűen lehet korlát, a művészi és társadalmi szándék és erő végességének jele — tanulságos lehet az egyéniség megismeréséhez, de a lényegét mégsem ez teszi, a portré fő vonásait nem ez rajzolja meg. Kevés művész és költő maradna, aki ilyen mércén mérve meg tudna állani előttünk.

Legyünk tisztában vele: ahol az egyéniség magva negatív, ott igazi művészet nem születhetik. Ahol pedig ez a mag pozitív, és minél nagyobbarányúan pozitív, annál kevésbé képesek a magatartás negatív vonásai az eredeti pozitívumot tartósan elhomályosítani. Ha kell példa: ott van az Ady; mennyi negatívum az erkölcsi magatartásban, mennyi visszasság a külső életstílusban, mennyi elnagyoltság a művészet területén is — ahova a kortársak néztek, mindenütt a dekadencia nyilvánvaló jelei —, s mily kevésbé jelentősek ezek ma számunkra, mikor látjuk azt a komoly, nagy pozitív vonalat, amelyhez a költészet és az emberi magatartás végső kérdéseiben Ady mégiscsak ragaszkodott.

Igy értem én azt, amikor Pándi elvtárs módszerét, amellyel az író-egyénségekhez közeledik, problematikusnak érzem. Ha ez a közeledés a negatívumok felől történik, nem is igazi közeledés — és csak szegényítés jár a nyomában. Mindenképpen helyénvalóbb olyan úton indulni el, amely az irodalom gazdagságának feltárásához vezet.

PÁNDI PÁL:

A POLITIKUS KEMÉNY

(Válasz Barta Jánosnak)

Barta János azzal a kéréssel fordult az *Irodalomtörténet* szerkesztő bizottságához, hogy az 1960-ban Pécsen lezajlott vándorgyűlés Kemény-polémiájából a közte és köztem felparázslott vitát ne a gyorsírói jegyzőkönyv alapján ismertesse, hanem egy utólag megfogalmazandó cikkváltással. Így aztán Barta János a pécsi válasz gyorsírói szövege helyett külön cikkben válaszolt felszólalásomra — én viszont most Barta János megtisztelő *válaszára* szeretnék válaszolni, s ahelyett, hogy pécsi, rögtönzött, felszólalásomat cikké fogalmaznám, Barta János itt közölt írásával szállok vitába.

Barta János első aggodalma az, hogy nálunk eddig nem alakult ki teljes és meggyőző marxista Kemény-értékelés, s ha egy marxista Kemény-kép védelmét szorgalmazzuk, akkor ez azoknak a kritikai utalásoknak, politikai-világnézeti érdekű megjegyzéseknek a védelmét és marxista „kép”-ként való abszolutizálását jelentené, amelyek az elmúlt másfél évtized irodalmi-filozófiai-politikai irodalmában megfogalmazódtak. Barta János aggodalma jogos lenne, ha *bárki* is azt állítaná, hogy van immár egy teljes és megnyugtató marxista Kemény-elemzés. Ilyen elemzés nincs, legalábbis nem tudunk róla — még a pécsi vándorgyűlés után sem. Vándorgyűlési felszólalásomban a „marxista irodalomtörténetírásban még oly kezdetlegesen kibontakozó” Kemény-képről beszéltem, s a továbbiakban nyolc-tíz évvel ezelőtti mulasztásainkról a Kemény-értékelésben. (L. a gyorsírói jegyzőkönyvet.) Hasonló értelemben írtam erről a Barta János által említett újságcikkemben (*Kemény Zsigmond és rajongói*; Népszabadság, 1958. okt. 26.): „Helyes volt hát kiadni ezt a regényt (A rajongók-at), s helyes szembenézni a Kemény-problémával, hiszen ha a marxisták hallgatnak valamiről, mégoly kényes irodalmi kérdésről is, az legfeljebb legendássá teszi azt is, ami méltatlan a legendára de nem teszi tényleges helyére a vitatott jelenséget. Ilyen tanulságot vonhatunk le a Kemény-kérdés alakulásából is.” Hogy Kemény marxista értékelésével kapcsolatban korábban sem voltak illúzióim, annak bizonyítására kénytelen vagyok idézni a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953 végén tartott közgyűlési referátumából: „A sorozat (A M. K1. sorozatról van szó) nagy érdemei mellett azonban látnunk kell azt is, hogy irodalomtudományunk bizonytalankodásai, megoldatlan kérdései tükröződnek a Magyar Klasszikusok eddigi köteteiben is, s a jövő tervezésében is. A Magyar Klasszikusok sorozatnak is állást kell foglalnia a Kemény-kérdésben . . .” „. . . A vitaszellem hiányában része van annak a nem helyeseltető magatartásnak, mely a nehéz kérdések, kényes problémák első megválaszolását 'felülről' várta. S mert olyan nehéz kérdésekre, mint Pázmány, Kemény Zsigmond, Babits, Kosztolányi értékelése, nem jött válasz felülről — hallgatott róluk az irodalomtudomány.” (It. 1954. 1. sz.)

Mindezt azért tartottam szükségesnek ideidézni, hogy egy irányban világossá tegyem az olvasók előtt vitapozíciómat: nem vallottam s ma sem vallom azt, hogy Kemény Zsigmond művének teljes és részletes értékelése immár befejezett a marxista irodalomtudomány részéről. Ennek előrebocsátása után viszont ki kell fejeznem abbeli meggyőződésemet, hogy a teljes és részletes marxista Kemény-kép hiánya nem jelenti azt, hogy a marxista Kemény-értékelés érdekében mi sem történt tizenöt év óta, s hogy számos kisebb-nagyobb cikk, egyetemi előadás, vagy más témák tárgyalása közben tett megjegyzés elvetendő lenne a marxista értékelés szempontjából. Nem azt állítom, hogy minden 1945 után Keményről leírt mondat okvetlenül része a teljes és helyes marxista Kemény-képnek. De az 1945 utáni marxista igényű megjegyzések, szempontok, értékelő szándékok *tendenciája* lényegileg nem olyan értékelési irány, amit most sietve kellene „visszaszívni”. Ezt az értékelési irányt fejezte ki Lukács György az újjáalakuló Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén tartott beszédében, s ez érvényesült számos egyetemi előadásban, jegyzetben, cikkben a legutóbbi időkig. Ismétlem: ez az

Értékelési tendencia nem egyenlő a teljes és részletes marxista Kemény-portréval, de *mint tendencia* nagyon is figyelemre méltó igazságokat fejez ki. Ennek a tendenciának a lényegéhez, tehát az igazához tartozik, hogy nem egy kortalan és elvont Kemény-értékelés igénye és indulata határozta meg, hanem az a szándék, hogy a marxista Kemény-értékelést nyíltan konfrontálja a polgári korszak, kiváltképp pedig a Horthy-korszak Kemény-felfogásával. Lukács vonalvezetése, mellyel Szeckfüt „visszaköti” Kemény Zsigmondhoz, nemcsak a hazai szellemtörténeti iskola legmagasabb vonulatára irányítja a figyelmet, hanem arra a tényre is, hogy ennek az iskolának a történelem-látására „visszamaradottságunk fetisizált dicsőítése” is jellemző, ami Keménynél már „lecsúszást” jelent a magyar történelemnek „a szabadságharcban elért” magaslatairól. (It. 1949. 1. sz.)

Ez a jogosan és szükségszerűen polemikus tendencia természetesen a politikus, tanulmányíró Keményt állította előtérbe. Tette ezt azért, mert ez a Kemény gyakorolta a legnagyobb hatást az előző korszakok hazai ideológiáira, mert az esszéíró, nemzet-karakterológus Kemény eszméivel, kisajátított, felhasznált, prolongált és aktivizált eszméivel szemben kellett sok vonatkozásban a köztudat rangjára emelni *nálunk* a marxista világnézetet, illetve történelemszemléletet. Aki csak a tárgyilagosság minimumát tanúsítja — végigtekintvén az ellenforradalmi korszak ideológiáin —, annak számára nem lehet kétséges, hogy a politikus Keményt, a röpirat-író Keményt nem a marxisták állították előtérbe (hogy így háttérbe szorítsák a szépíró), hanem az ellenforradalmi korszak állította előtérbe Kemény politikai-világnézeti érdekű eszméit, olyannyira, hogy a marxisták nem kerülhették ki ezeknek az eszméknek kritikáját — ha a magyar viszonyok értelmezésében és minősítésében is érvényesíteni akarták világnézetüket. Kemény röpiratait tehát nem azért kerültk kritikai tűzbe 1945 után, mert a marxista igényűeknek az a módszertani rögeszméje, hogy egy író ideológiai „mélypontját” kell az értékelés alapjává tenni, hanem azért, mert Keménynek ezek a művei szolgáltatták az ellenforradalom számára a legtöményebb s nem színvonal-igény nélküli forradalom-ellenes ideológiát, ezeknek a röpiratoknak az eszmevilágával találta magát szembe a marxizmus, persze különféle XX. századi közvetítésekben. A marxista irodalomtudománynak tíz-tizenkét évvel ezelőtt nem hibája, „egyoldalúsága”, szegénységi bizonyítványa volt az a kritikai figyelem, amellyel Kemény politikai-világnézeti eszméit elszigetelni igyekezett, hanem történelmileg is igazolódott, helyes és szükséges feladatvállalása. Csak ennek hangsúlyozása mellett lehet reális és helytállóan megfogalmazni azt a másik tényt, hogy kétségtelenül mulasztása irodalomtudományunknak a szépíró Kemény elemzésének elhanyagolása — a történelmileg előtérbe állított alapkérdések megválaszolása után. E tekintetben nyílt kapukat döngtet Barta János, hiszen abban a felszólalásomban, amelyre ő válaszcikket írt, elmondtam, hogy mulasztás volt a szépíró Kemény tüzetes értékelésének elmulasztása, s említettem azt is, hogy e mulasztás miatt keletkezhetett az a látszat, hogy a politikus Kemény arccélének marxista szándékú körvonalazásával szemben, mint túlzó, vulgarizáló értelmezéssel szemben lehet magasba emelni a szépíró Keményt.

Még egy kérdés várja itt a választ. Barta János elmarasztalja 1958. október 26-án megjelent cikkemet, mint amely egyoldalúan a politikus Kemény portréját állítja előtérbe, ezen a portrén is egyoldalúan mutatva be a politikus Kemény arcvonásait. Cikkem napilapban jelent meg, nem szaklapban, az újság jellegénél és a szűkreszabott terjedelem kényszerűségénél fogva a problémák sűrítésére és — olykor — leegyszerűsítésére kötelezett. Ezt azonban nem most állapítom meg, utólagosan, védelemképpen, hanem 1958-ban írtam cikkemben: „A terjedelemszabta keretek ezúttal természetesen szükségessé tették a probléma némi leegyszerűsítését. Behatóbb és részletesebb elemzés nyilván árnyaltabbá, s Kemény írói értékeinek fejtegetésével arányosabbá teheti az összképet.” Cikkem jellegét már akkor „polemikus”-nak láttam és írtam, s valahol itt van a dolog lényege. Lehetnek ennek az újságcikknek egyoldalúságai, keménységei, élesebb fogalmazásai, de a cikket a maga helyén csak akkor lehet helyesen értelmezni, ha figyelembe vesszük: ez a napilap-cikk vita volt akkor az 1956 után felerősödő, forradalom-ellenes eszmékkel, egy új-töltésű Kemény-rajongással, s közvetve annak a hamis történelmi analógiának egyik változatával, amely az 1956-os ellenforradalom leverése utáni helyzetet a Bach-korszakkal igyekezett párhuzamba állítani. Amikor én a *Kemény Zsigmond és rajongói* című cikket írtam, akkor a Kemény-kérdés a fent jellemzett oldalról is felvetődött, sőt: elsősorban így vetődött fel, s ezzel a forradalom-ellenes Kemény-eszményítéssel igyekeztem szembeszállni. Ekkor is a *politikus* Kemény került előtérbe, még egy *regényének* a kiadása mellett is, s erről — isten látja a lelkemet — nem én tehettem. Lehet, hogy cikkem egyik vagy másik megállapítása nem elég pontos, nem elég szabatos, a mélyebb elemzés és új adatok előkerülése biztosan módosítani is fogja eddigi Kemény-ismereteinket. De ma is helyesnek látom ennek az 1958-as cikknek a tendenciáját, s indokoltnak tartom azt, hogy 1958-ban azokat a problémákat emeltem ki a Kemény-komplexusból, amelyeket kiemeltem.

*

Barta János következő gondolatcsoportját azon ellenvetés köre csoportosítja, hogy Keménynek az ötvenes évek elején írott röpiratai a pálya „mélypontjai”, a „mélypontok” alkalmatlanok arra, hogy belőlük messzemennyi konzekvenciákat vonjunk le — szükséges tehát a politikus Kemény teljes pályahosszának vizsgálata. Barta János meg is kezdi ezt az alaposabb vizsgálatot — kétségtelenül jó ügyet szolgálva ezzel. Sajnos, nem áll rendelkezésemre az a kéziratosszerű disszertáció, amelyből Barta János frappáns idézet-sorozatát veszi, de azért egyez-máshoz disszertáció nélkül is hozzáférhettem. Barta János azzal a tendenciával idézi Kemény különféle gondolatait a 40-es évekből, hogy ezzel bizonyítsa: Kemény pályája a 40-es években politikailag tisztább, progresszívebb, mint az ötvenes évek mélypontjain. Kétségtelen, hogy az ötvenes évek röpirataihoz képest a 40-es évek Kemény Zsigmondja kevésbé nyíltan és kevésbé teljesen hirdet olyan eszméket, amelyek később röpirataiban kifejlődnek. De a 40-es évek politikai viszonyai között nagyon is ellentmondásos Kemény szabadelvűsége, még a liberális táboron belül is. Barta János számos idézettel bizonyítja, hogy Kemény már a 40-es évek elején ismerte az utópista szocializmus tanításait, s „élenjárt talán valamennyi kortársa között a társadalmi fejlődés időszéri problémáinak, az adott osztályviszonyoknak felismerésében”. Ne vitatkozzunk most arról, hogy élenjárt-e vagy sem (szerintünk: nem), hanem lássuk érdemileg a kérdést. Kétségtelen az, hogy Kemény a *Korteskedés és ellenszerei* című munkájában (1843) bizonyosságot tesz az utópizmus és a nyugati munkásmozgalom ismeretéről. Maga írja, hogy ismeri Lamennais: *De l'esclavage modern* c. munkáját (Paris, 1840), s nem hagy kétségben afelől sem, hogy tisztában van Sismondi tanításaival. Barta János a Kemény korszerű műveltségét bizonyító idézetsorozatból arra a következtetésre jut, hogy „bármennyi idézet alapján sem lehetne Keményt forradalmár szociáldemokratának minősíteni”, de maga az a tény, hogy ezeket a mozgalmakat figyelembe veszi, s nálunk való jelentkezésük megelőzésére „a jogoknak és a tulajdonnak okosabb és erkölcsösebb” elosztását szorgalmazza, jelentős tett a korabeli Magyarországon. Ezt a gondolatort azzal zárja Barta János, hogy a magán-tulajdon elvén való túl-nem-jutást ekkor még időszériútlan lenne szemére hányani Kemény Zsigmondnak. Igaza van! Itt azonban arról van szó, hogy Barta János egyoldalú idézetei a keményi állásfoglalás karakterét torzítják el, s gátjai annak, hogy valóban tiszta képet nyerjünk Kemény politikai álláspontjáról. S itt már módszertani kérdéssről is vitatkoznunk kell. Világítsunk meg néhány konkrét példával, mire gondolunk.

Azt írja Barta János: „Egy jegyzete szerint a pauperizmusnak csak idealizmusa a saint-simonizmus és a fourierizmus, »ellenben synthetizmusa a mindenre kiterjesztett választói jog...«”. Igen ám, de ha ehhez nem tesszük tüstént hozzá, hogy Kemény egész röpiratát szentelt (*Korteskedés és ellenszerei*) a „mindenre kiterjesztett választói jog” elleni eszméknek, [amelynek tervezetéből veszi a fenti idézetet Barta János], akkor megtevésztő az idézet. Kemény szemében a mindenre való tekintet nélküli választói jog a nyers erő, az „abstract többség” terrorját érvényesítené, s mint e lehetőség szélső képviselőjét említi Lamennais, akinél „Az általános szavazat és communistai eszmék” öszvefolynak. (Uo. II. k. 10. l.) Más helyen így ír: „És hasztalan mondjátok ti nekem, hogy a sokaság érzéven a viszonyok súlyát, melyek őt nyomják, ez által egyszersmind azt is tudja, hogy mitől kell menekülnie, s tehát hogy miként kell magán segíteni. Mert feltéve — mit egyébaránt alapos okokkal kétségbehozni lehet — hogy a tömeg csakugyan föl tudja fogni, mi terheli őt: még ebből nem következik, hogy nyavalyája orvos-szereit is ösmerje.” (Uo. II. k. 43. l.)

Azt írja Barta János: „A korai munkásmozgalom munkásegyleti jellegű szervezkedését még helyesli is; jogosan mondhatják a munkások: »Miért maradunk mindig nyomorult viszonyokban? Nekünk képviselni kell a munka jogát, a tőke jogának ellenében«. Igen ám, de Keménynek ez a mondata s más, Barta János által idézett mondatai, mint a proletariátus álláspontjának *ismertetései* hangzanak el, s csak a szöveg teljesebb összefüggéseiből rajzolódik ki Kemény *minősítő* álláspontja. „Az angol napszámos erőfeszítő munka mellett is, mostoha, sorsát a gyártulajdonos életkéjeivel összehasonlítván, azon szerencsétlen gondolatra tévedt, hogy a szegénynek a dús elleni harca jogszerű és az eredeti egyenlőséget visszaállítani kell” — írja Kemény ugyanazon az oldalon, ahonnan Barta János az idézett mondatot vette. És ezt is Kemény írja: „A pauperismus mostani harca a végén is műveltségünk ellen van intézve...” (Uo. II. k. 35. l.) És ezt is: „És mi következik már a mondottakból? Az, miként én ámbár a pauperismust még orjánsnak nem tartom, mégis állhatatosan hiszem, hogy fonák politika volna felszólítani őt tényezőnek országlati rendszerünkben; mert nekünk okozhatna zavart, és magának hasznót soha sem.” (Uo. II. k. 36. l.)

Mindebből mármost az következik, hogy

először: Kemény korszerű politikai ismeretekkel rendelkezett, s széleskörű műveltsége birtokában bírálta és utasította el a politikai jogok tömeg-méretében való kiterjesztésének eszméit. Kemény megfontolt, mérlegelő elemző, akinek gondolatmenetében nagy szerepet játszanak a megelőzés, a teszerelés, csillapítás, engedelmények módozatai. Mindez koncepciójának lényegéhez tartozik. „A vagyontalanságból serkedő lázadási törekvést kötelessége az álla-

dalomnak kitelhetőleg gyöngíteni az által, hogy a cultura tanácsait követve, a szerezhetőségnek minél több és minél szélesebb körre ható forrásait nyissa föl; de remélni nem lehet, hogy e malasztos cél az elégtelen tömegnek befolyásával megközelíthessék, mert a tömeg éppen a tökéletesedést emelcső ellen folytat harcot: azt sem lehet remélni, hogy a szegénynek a dús elleni küzdelme a cultura által is, legalább társadalmi viszonyaink eddig ösmert szerkezete mellett, teljesen elenyészessék, sőt mindig marad fenn annyi destructiv erő, mely fölfegyverkezettve, spartacusú tusát küzdhetne.” (Uo. II. k. 47. l.) Kemény egy helyes felismerésből — természetesen — helytelen következtetéseket von le, hiszen az ő elképzelése szerint a „destructiv erő” fenyegetését maximális körültkéntéssel kell csökkenteni, ellensúlyozni, leszerelni. Ez az álláspont nem ókonzervatív, korlátozt, csakis erőszakra építő politikai elképzelés, hanem felvilágosultabb, korszerűbb, „szabadelvű”. De hát ki állította Keményről, hogy ókonzervatív? S ki vetette szemére Keménynek a magántulajdon mellett való állásfoglalást?

másodsor: a műveltség korszerűsége, az ismeretek tág köre még nem minősíti a politikai állásfoglalást, nem jelöli annak irányát. Barta János idézetsorozatában olyan közel hangolódnak egymáshoz Kemény és az utópista szocializmus, hogy Barta helyénvaló distinkciója mellett is fennforog az a veszély, hogy az olvasó — egyes idézetek alapján — irreálisan progresszívnek lássa Kemény állásfoglalását. Ezért volt szükség Barta János idézeteinek quasi kiegészítésére, s annak a *konceptciónak* a jellemzésére, amelyben a fenti idézetek helyet foglalnak.

harmadsor: a fentiekből nemcsak az következik, hogy a *Kortelkedés és ellenszerei* című röpiratnak, vagy akár „első tervrajzának” (Br. K. Zs. *Hátrahagyott munkái.*), vagy bármelyik Kemény-műnek *konceptcióját* kell látnunk ahhoz, hogy szövegének egyes részleteit helyesen értelmezhesünk, hanem látnunk kell ezeknek az írásoknak helyét is a korabeli hazai politikai életben és irodalomban, hogy pontosan tudjuk megítélni magát a konceptciót is.

Kemény röpirata a Kossuth—Széchenyi-vita első nagy hulláma után, de még számos Kossuth-ellenes Széchenyi-cikk megjelenésével egy időben látott napvilágot, a magyar politikai élet forró esztendejében, 1843-ban, illetve 1844-ben. A hazai liberalizmus 1848—49 *előtti* történetében ennek a röpiratnak az a sajátossága, hogy míg Kossuth (és mások) a liberalizmusnak elsősorban a konzervatív, inaradi, feudális, arisztokrata erőkkal szembenálló oldalát dolgozták ki, s politikai törekvéseikben erre az oldalra tették a nagyobb hangsúlyt, addig Kemény a szabadelvűségnek elsősorban a tömegekkel, a többséggel, a néppel szembe forduló karakterét emelte ki, s ilyen irányban vélte szükségesnek politikai alkalmazását. Nem azt állítjuk mi ezzel, hogy Kossuth álláspontja a nép, a többség kérdésében forradalmi, vagy következetes demokratikus álláspont volt. Nem. A Kossuth-szövegekből kimutatható, hogy Kossuth e tekintetben is liberális volt, s nem forradalmi demokrata. De Kossuth nem a liberalizmus korlátaira tette működésében a politikai hangsúlyt, hanem a liberalizmus progresszív oldalára, s ennek a hangsúly-kérdésnek rendkívül nagy szerepe van a 40-es években. Kemény ellenkező hangsúly-vételével akarva Széchenyi álláspontját erősítette, s ez a keményi konceptció a 40-es évek első felében nem is áll olyan összekapcsolhatatlan távolságban az 1851-ben írt Kossuth ellen is irányuló *Széchenyi-esszétől* . . .

Itt kell rámutatnunk Kemény konceptciójának egy másik, ezzel összefüggő alapvonására. „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust — olvassuk a *Kortelkedés*-ben — és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitrebizottság érdekei olykor meghasonlanak . . .” (I. k. 70. l.) Ezt a vélt ellentmondást Kemény úgy oldja fel, hogy a haladás érdekeit alárendeli „nemzetiségünk” érdekeinek, most is, s a későbbi fejtegetéseiben is. Kell-e magyarázni, hogy ennek az összeütközésnek a megkonstruálása és a haladás kárára történő következetes „megoldása” mily alapvetően veszélyeztetette hatásaiban is a tényleges, objektív nemzeti és társadalmi érdekeket. Ez Kemény őszintén és drámai zaklatottsággal éli meg ezt a vélt ellentmondást, amelynek gyökerei valahol a polgárosodásról alkotott nemesi elképzelésekhez és érdekekhez nyúlnak vissza. De Kemény a polgárosuló nemesség osztályproblémájából egyetemes tételt állít fel, nemzeti létkérdéssé növeli saját osztálykorlátait.¹

¹ Vitecikem befejezése előtt kaptam kézhez Sötér István: *Kemény Zsigmond történelemszemlélete* című tanulmányát. (KlNy. a M. Tud. Ak. Nyelv és Irod.-tud. Osztályának Közleményeiből. XVII. k. 1—4. sz.) A mélyszántó fejtegetés részletesen elemzi Kemény történelemszemléletének kialakulását, alapvonásait, politikai és regényírói munkásságának összefüggéseit. Cikkem jegyzeteiben idézem Sötér István néhány fontos megállapítását. „A polgárosodásban való visszamaradásunktól, valamint a benne való »túláság« előretörésüktől Kemény egyaránt fél. A polgárosodás türelmetlen ellenesét — és türelmetlen sürgetését egyaránt károsnak tartja. Célja, hogy a dilemmát »kiegyenlítse« s a polgárosodásnak, valamint »nemzetiségünk« védelmének egyaránt eleget tegyen. Keménynek ebben az 1843-as törekvésében már benn foglaltatik a majdani 67 gondolata . . . Keménynél a kettős cél tüstént kérdésessé is válik, s átalakul »emberiség-magyarág« dilemmájává . . . Kemény látszólag feloldja a maga dilemmáját, midőn a nemzeti érdekek elsőbbséget biztosít a demokráciai érdekekkel szemben.” (64—65. l.) „Egy évszázad magyar nacionalizmusának alapelvét ismerhetjük föl e dilemmának ily feloldásában: ez a nacionalizmus az állítólagos »nemzeti érdekek« védelmének

A helyzet teljesebb megértéséhez egy másik politikai mozzanatra is figyelniünk kell. Bécs, kiváltképp pedig Metternich, a magyarországi mozgolódások hatására a negyvenes évek elején szabadelvűbb politikai irányvonalat kíván érvényesíteni azzal a céllal, hogy leszerelje, gyöngítse, semlegesítse az alulról induló ellenzéki törekvéseket. Horváth Mihály szerint ez a bécsi „vonal”-módosítás már 1843-ban kezdetét veszi. Ugyancsak ő idézi Metternich jellemző politikai helyzetértékelését. „Magyarország eddig egyáltalában nem kormányoztatott. Szükség tehát, hogy mindenek előtt a kormány tekintélye helyreállíttassék, mely aztán, egy mérsékelt elvű párt által gyámolítva, tetteréllyel lépjen a célszerű reformok ösvényére.” Ugyancsak Metternich, 1844. május 9-én kelt emlékiratában — többek közt — ezt írta: „Itt segélyre van szükség! És honnan jön az? Ha az felülről nem jő, úgy az országnak csak egy út marad nyitva, bajaiból szabadulni: a szociális forradalom útja. Oly állandalomban, hol a leglényegesebb elemek egymással ellentétben állanak; hol a nemzetiségi érzelmek egymást ellenségesen érintik; a privilégiumok magoknak a kiváltságosok törekvéseinek gátot vetnek; hol a harmadik rend még csak csirájában létezik . . . ily országban csak felülről jöhet a segítség; hogy azonban ez életbe léphessen, némi kiindulási pontra van mindenek előtt szükség.” (Idézi Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. III. k. 18. l.)

Kemény, anélkül, hogy ismerhette volna a fenti szöveget (de nyilván ismerve a kormány reformterveit), Wesselényivel vitázva így ír: „Az ő kristálytisza hazafisága nem tűrhetné el legkisebb árnyalatát is azon gondolatnak, hogy mostani kormányunk, mely a királyi előterjesztményekkel korszerű reformoknak zászlóvivője lőn, valaha a törvényhozás balfogásai által a közvéleménynek maga iránti elhidegülését érezni kénytelenítették.” Nemcsak a király és a kormány, hanem az arisztokrácia felé is megnyugtató gesztusokat tesz Kemény: „Abban szükség továbbá fáradozni, hogy hozandó határozataink által az arisztokrácia túlsúlya, mely jelenleg álladalmunk ékkövéit teszi és miként viszonyaink állanak — bár mit fecsegjen Bötia és az ábrándozók világboldogítása — még soká fog nemzetiségünk nélkülözhetetlen őrfala lenni, továbbra is fenntartassék ugyan, de átalakulásunk megindult folyamának útjába torlasz ne vetessék . . .” (*Korteskedés és ellenszerei*)

Mindezeknek a politikai körülményeknek s mindezeknek a Kemény-gondolatoknak felidézése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy reálisabban lássuk Kemény politikai helyzetét a -10-es évek elején. Ez a helyzet nem az ókonzervatív politikus helyzete, hanem az erdélyi szabadelvűektől a centralisták felé közeledő közíróé, akinek politikai magatartásában már ekkor rendkívül nagy szerepet játszik a tömegmozgalmaktól, a politikai joggal felruházott néptől való félelem. Ekkori magatartását legrészletesebben megmutató rőpirata a vagyoni és értelmi censzus alapján adott politikai jogok eszméjét védi az általános választójoggal szemben; mint munkája tervezetében írja, indítványainak célja az, hogy „A nyers erő kártékony befolyása ellen” védjenek. Egyébként maga Kemény sem hagy kétségben afelől, hogy mi ellen *szánta* ezt a művét. Toldy Ferencz, 1843 december 16-án intézett levelében olvassuk: „A Korteskedés és ellenszerei című munkám II-ik füzetete elhagyá a sajtót. Én benne — tiszta meggyőződésből — Kossuth Lajosnak és a testvérhoni reformereknek sok kedvenc eszméit megtámadtam . . . Én — mostani belátásommal — a magyar honi országgyűlést éretlen elméletek után kapkodónak és tapintatnélkülinek hiszem. Én azt hiszem, hogy Erdély apathiában sínylik; a testvérhon pedig a véleményvezetők által terhes és létkockázató crisis felé ragadatik.”

*

Nincs szándékomban hosszasan vitatni Barta Jánosnak azokat a megállapításait, amelyek Keménynek a „nemzeti függetlenség körüli magatartásához” tapadnak. Ami a Barta által vázolt tényállást illeti: maga-magáért beszél az! Sohasem állítottuk, hogy Kemény konzervatív magatartással jegyezte be magát a történelembe. Tehát nem is vitatkozunk egy ilyenféle váddal szembeforduló Kemény-védelem érvelésével. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy az a tény, miszerint Kemény örömmel üdvözölte az 48 áprilisi törvényeket, nem jelenti azt, hogy Kemény itt elvetette korábbi politikai nézeteit, az pedig, hogy évtizedek múltán ragaszkodott a 48-as törvényekhez (bár nem kifogásolta revíziójukat), nem jelenti azt, hogy túllépett a nemesi színezetű polgárosodás koncepcióján. Egyébként Kemény 1848—49-es magatartásának Kossuth-ellenessége Kemény egész szemléletének negatív következménye, hiszen Kemény Kossuth-kritikája nem Kossuth következetlenségeinek és hibáinak jogos bírálata, hanem

űrügyével utasította mindig vissza a demokráciát. Eötvös elvontabb egyensúly-rendszere helyébe Kemény azt a konkrétabb »kiegyenlítési« elvet lépteti, melyet Széchenyi politikájából olvas ki: Széchenyi ugyanis átlátta, hogy a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai, a körülmények szerint, néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütözköznek a magyar nemzet megóvandó érdekeivel. Ilyenkor mit tett ő? Feláldozta, s pedig tévovázás nélkül, a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretett érdekeinek. „Kemény ugyan csak ideiglenes »feláldozásra« gondolt még 1851-ben, de a gyakorlatban ez az ideiglenesség — véglegessé vált.” (86. l.)

Kossuth következetességének, radikális politikájának elutasítása. Ha ebben az ellentétben Keménynek adunk igazat (továbbá: a békepártnak), akkor azt is ki kell mondanunk, hogy Kemény 48-as óvásait, mérséklő, visszatartó, csillapító magatartását igazolta 48—49 bukása. Azaz: Kossuth radikalizmusa nem igazolódtott, mert 48—49 elbukott. Az ilyenféle történelem-szemléletet — mégha ismerjük is Kossuth tényleges korlátait — nem fogadhatjuk el. Elvileg nem, mert az elbukott forradalmak és szabadságharcok is a társadalmi haladás és nemzeti szabadság vajúdásának kinyitói. Konkrétan sem, hiszen a szabadságharc bukása nem temethette már romjai alá az antifeudális polgári vívmányok jelentős hányadát, azaz: a hazai polgárosodás történetében — ha mégannyi ellentmondással terhelten is, ha egy levert szabadságharc és forradalom vérözönében is — 1848—49 nagyszerű fordulópontot jelent. Gondolom, ezekben a kérdésekben nincs nézeteltérés Barta János és köztem.

Érintenünk kell itt Kemény szerepét a kiegyezés előkészítésében. Alighanem politikai pályájának leghasznosabb buzdalma volt a kiegyezést megelőző politikai-publicisztikai tevékenység. Nem térünk ki itt arra, hogy a Kemény és Deák közötti idővel jelentkező nézetrepedésnek mi volt a szerepe Kemény pályáján. Csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a kiegyezés — mondhatni — szükségyszerű rossz volt, a magyar birtokosoztály és az osztrák nagytőke házassága, amely minden keservével együtt is egyfajta modus vivendit jelentett az adott történelmi pillanatban, az adott történelmi előzmények után. Kemény bizvást hozzájárulhatott egy ilyen osztálytartalmitű kiegyezés előkészítéséhez, hiszen egy ilyen irányú tevékenység lényegileg megegyezett politikai pályájának fő vonalával.² A kiegyezés megoldása volt talán a nemesi polgárosítók utolsó olyan történelmi tevékenysége, amellyel még — a maguk módján — kontaktust tartottak az adott politikai lehetőségekkel. Ez a „kontaktus”, s „eredménye”, a kiegyezés azonban nem azt jelenti, hogy Keményék álláspontja mint a leghelyesebb, legrealisabb álláspont igazolódtott 1867-ben, hanem csak azt, hogy az adott nemzetközi és hazai erőviszonyok között Keményék félszeg liberalizmusa volt alkalmas a kiegyezés előkészítésére. Leegyszerűsítő az a történelmszemlélet, amely egy politikai álláspont társadalmi-nemzeti progresszivitását csakis a pillanatnyilag adott megvalósulási lehetőségek szempontjából méri. . . . Egy ilyen szemléletet követve olyan megállapításig is eljuthatunk, hogy — teszem — az 1860-as években a kiegyezés előkészítői voltak a leghaladóbb politikuskok Magyarországon, hiszen a kiegyezés megkötése őket igazolta. . . . Dehát ez a gondolatmenet távol áll tőlünk, hiszem, hogy Barta János is csatlakozik ehhez a többszámhoz.

*

Részletesebben foglalkozik Barta János a Kemény Zsigmond pályáján „mélypontokat” jelentő röpiratokkal, illetve emlékirattal. Fő tétele az, hogy ezeket a fejtegetéseket csakis a nyomasztó körülmények figyelembevételével érthetjük meg, illetve értelmezhetjük helyesen. Kemény kétségbeesése, a katonai cenzúra, a nemzet helyzetén könnyebbíteni akaró szándék, taktikai megfontolások: ezek azok a tényezők, amelyeket ismernünk és elismernünk kell ahhoz, hogy realisan ítélhessük meg Kemény politikai iratait 1849-ben, illetve az ötvenes évek elején. Mindezt ismerjük és elismerjük, annak idején magunk is elmegettük azokat a „súlyos körülményeket”, amelyek között Kemény írásai létrejöttek. De mindennek ismerete sem cáfolja és semlegesíti Kemény röpiratainak *objektív hatását*, a maga korában és a rákövetkező évtizedekben. Nagyon fontos a szándékok ismerete. De a művek és tettek megítélésében végső soron nem a szándékok döntenek, hanem a mű, a tett objektív értéke. Kemény röpiratainak objektív, történelmi hatása regresszív, s nagyon-nagyon kétségesnek érezzük, vajon megjelenésük idején elértek-e valamilyen vélt vagy valódi taktikai céljukból? Barta János többeket idéz annak bizonyítására, hogy Kemény írásai védelmi jellegűek voltak, a nemzet védelmét szolgálták Béccsel szemben. De érdemes lett volna idézni egyéb nyilatkozatokat is. Degré valóban feleleveníti visszaemlékezéseiben Kemény szavait, melyekkel röpiratainak taktikai, védőügyvédi szándékait erősíti meg. De érdemes lett volna idézni azt is, hogyan reagál minderre Degré. Így: „Az első ember volt, ki velem nyugodtsággal s tárgyilagosan beszélt a lezajlott eseményekről. És ez nem jó hatást tett rám, lehangolva távoztam tőle, bántott a gondolat, hogy van ember Magyarországon, ki úgy veszi a dolgot, amint van, engedelmények árán kész megalkudni a körülményekkel, s nem abban reménykedik: vissza jő Kossuth. Nekem csak ez a politika tetszett, és csak ily érzelmű emberekben tudtam bízni. (*Visszaemlékezéseim*. II. 197. l.) Pálffy János, aki elfogult Keménnyel szemben, „elvtelen kenyérkeresetnek” ítéli a *Forradalom után* megírását. Fontosabb ennél azonban az, amit Kemény művének hatásáról ír: Kemény Zsigmond „politikátlanabb, s általában haszontalanabb dolgot nem tehetett, mint hogy Forradalom

² Azt az ábrándot, „hogy az osztrák birodalomnak *érdeke* a magyar nemzeti érdekek előmozdítása. . . . Kemény már 1847 decemberében, alig három hónappal a forradalom előtt, Wesselyányihez írott levelében is megszólaltatja: „. . . lehetetlen néha nem hinnünk, hogy az igazgatsz kezd sejtjen: miként a megmaradásra egyetlen út a magyar nemzetiség kifejtése, s hogy mi vagyunk egyedül azok, kiknek érdekeink a monarchia megmaradásával összekötte van” (Sóter I. m. 88. l.)

után-ját írta. Politikátlan volt, mert az osztrákok legyezte általa s ingerültté tette maga ellen a nemzetet, hogy minden helyes ok nélkül, még vérző sebeket bolygatott, s mi több, sebeket egy szent hullán, melyet tisztelnünk kell; s haszontalan volt, mert merev negáció és kárhözvétel magában soha sem szolgálhat ujjmutatásul jobb útra . . . És ezt annyival nagyobb hiba volt tenni mindjárt a forradalom után, midőn a nemzetnek nem önmagunk általi korbácsolás és lehangelésre volt szüksége . . . mint inkább bátorítás, vigasz, reménynyújtás és serkentésre.” (*Magyarországi és erdélyi urak*. II. k. 65. l.) Szaporíthatnánk az idézetek számát, de talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy teljesebb képét lássuk a Kemény-röpiratok fogadtatásának.

De nemcsak s nem is elsősorban a fenti idézetekkel védjük álláspontunkat, mely szerint ezek a röpiratok nem olyan „mélypontjai” Kemény pályájának, melyek függetleníthetők Kemény politikai nézeteitől, politikai tevékenységétől. Tehát hogy minden taktikai szándék és véd-irati engedmény mellett is e röpiratok sarkalatos eszméi szervesen összefüggenek Kemény korábbi nézeteivel és tevékenységével a béke-pártban. Kemény Zsigmond Kossuth-ellenessége nem újkeletű; Kemény e tekintetben következetes. Már a Korteskedés-ben is Kossuth és hívei ellen lépett fel. Ezt folytatta 48-ban, majd a béke-pártban. Ehhez a vonalához maradt hű — korszerű nyomatékokkal — röpirataiban. A röpiratokban Kemény állástfoglal a tömegmozgalmak, szociálisitikus tendenciák, népfelkelések ellen. Ez sem új gondolat nála. A Korteskedés után nem lehettek illúzióink Kemény demokratizmusáról. A röpiratokban Kemény a józan, mérlegelő, egyeztető, szélsőségektől óvó nemzeti karakter mellett tanúskodik. Az előző években írott cikkeihez nyúltnak vissza ezek a gondolatok. Ezeknek a röpiratoknak hangsúlyjaiban, megformálásában, egyes megállapítások kiélezésében, más nézetek elhalványításában vagy elhallgatásában: kétségtelenül tükröződnek a súlyos körülmények, az apologetikus szándékok, taktikai megfontolások. De a röpiratok gondolati alapszövege: az szerves szellemi tulajdona Kemény Zsigmondnak. Nem hamisították meg tehát Keményt azok a XX. századi forradalom-ellenes gondolkodók, akik a röpiratok szerzőjéhez nyúltnak vissza ideológiai ihletésekkért . . .

Barta János Kemény-apológiájának leglabilisabb pontja — úgy látom — a forradalom-ellenesség magyarázata. Barta Keménynek abból a megállapításából, hogy „Kossuth terveiből elég destruktív folyt, de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vágy a forradalom előidézésére, akár szociális irányban, akár szabadsági háború alakjában” végül is arra a következtetésre jut, hogy amikor „Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a »szabadsági háborús« esetet ítéli el . . .” Egyrészt: az sem vitató, hogy Kemény elítélte a „szabadsági háborús esetet”. Másrészt: Kemény idézetében a forradalomnak csak egyik válfaja a „szabadsági háború alakja”, a másik a „szociális irány”. Végül: nem az érdekes számunkra elsősorban, hogy miképpen értelmezi Kemény a „forradalom” szót, hanem az, hogy mi az álláspontja az objektív forradalmi jelenségekről. Az objektív forradalmi jelenségekről pedig — egész pályahosszán — negatív a véleménye. *Korteskedés és el-lenszerei* című röpirata voltaképpen prevenció s javaslat a tömegmozgalmak ellen. Ugyanitt kockáztatja meg azt a nézetet, hogy a mohácsi nemzeti katasztrófát voltaképpen Dózsa paraszt-háborúja okozta. „A nyers erőnek elvkérdésekbeni első zsarnoksága után tíz esztendő múlva földerül Mohács vérnappja” (I. k. 119. l.). Kemény 1848-ban — még legpozitívabb állásfoglalásainak heteiben is — aggályosan óv a tömeg, a nyers erő megmozdulásaitól, s ez egyik főoka annak, hogy Batthyányi mellett foglaljon állást Kossuth ellenében.³ Támadta a május 1-i pesti megmozdulások szervezőit, a május 15-i bécsi forradalmat, a Márczius Tizenötödikét. Támadta — természetesen — Jelačićot és bécsi cinkosait is. Érdemes idézni Papp Ferenc együttérző jellemzését Kemény ekkori politikai álláspontjáról: „Keménynek magyarországi politikája azonban nemcsak európai rokonérzéseken, nagyrészt a magyar nemzet kötelességein alapul. Nézete szerint a nemzet csak addig számíthat a királyi család s a művelt nyugat elismerésére, míg a magyar főváros a rend mintaképe, míg a magyar társadalom távol tartja magától az értetlenséget s a pártusák kicsinyes emlékeit. A magyar nemzetnek meg kell Európát győznie, hogy a Duna és Tisza vidékén ő védi a műveltség ügyét s egyedül ő tud fejlődést és szabadságot teremteni. Ily eszmékből üldözi Kemény a zavargásokat; ezért nem tette közzé a Pesti Hírlapban Petőfinek egy forradalmi szellemű cikkét . . .” (Papp Ferenc: Br. Kemény Zsigmond. I. 426. l.) Ezeket a részleteket egészíti ki határozottan német-centrikus külpolitikai koncepciója. Ezek ismeretében aligha hat ránk idegen anyagként Kemény gondolatrendszerében az *Emlékirat 1849-ből* néhány megállapítása. Például ez: „Két óra ott ülés (a szélső párt ülésén) elég vala arra, hogy átláthassam, miként ezen többnyire reputatio nélküli és középszerű egyéniségek még megrázó hatást gyakorolhatnak ügyeinkre, mert az agráriai viszonyok körül

³ „Amikor majd lelkesedéssel üdvözlí Kossuth márciusi művét, a magyar forradalmat: ebben nem szabad hangulatváltozást vagy akár átmeneti palfordulást is látnunk. Márczius 15-én ő annak örül, hogy nem szociálisitikus forradalom következett be, hanem az annyira eszményített júliusnak valamely hasonmása. Hísz Kemény éppúgy, mint Széchenyi és Metternich az előbbitől tartottak . . .” (Sötér i. m. 67. l.)

nézeikkel a falusi népet, s a világszabadság felőli általános fogalmaikkal pedig a fiatalságot s proletariátust könnyen magokhoz csatolhatják.” Vagy: „Debrecen lakosai még nem valának a forradalmi szellemtől úgy annyira áthatva, mint a pestiek. A nép komolyabb magaviseletű volt, s bár bálványozásig imádta Kossuthot, ha mesterségesen föl nem izgattatott, került a botrányos demonstrációkat . . . Debrecennek kevés proletariusa lévén, az élhelhetési biztosság az egyénekben némi hajlamot tartott fön a conservatióra.” Ezek után bőségesen idézhetnénk még Kemény röpirataiból és esszéiből (a körültekintőbb és mérsékeltőbb *Még egy szó . . .*-ből is) annak bizonyítására, hogy Kemény elitél minden „szociális irányban” (és: szocialista irányban) ható „forradalmi” változást — de ezeket a röpiratokat jól ismerik mindazok, akiket ez a vita valóban foglalkoztat. Hangsúlyozni itt is azt tartjuk szükségesnek, hogy Kemény bírálata az objektíve forradalmi jelenségekkel szemben a röpiratokban nagyon is látható gondolati szálakkal függ össze Kemény korábbi forradalom-ellenes nézeteivel. Mindezek alapján nem tudjuk elfogadni Barta Jánosnak azt a megjegyzését, hogy „Amikor tehát Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a »szabadsági háborús« esetet itéli el . . .” Elitéli ezt is, de nemcsak ezt . . . Az is-nek itt nagy jelentősége van.

Továbbá ezt írja Barta János: „Hasonlóan kell értenünk a szót (azaz „szabadsági háborús” értelemben. — P. P.), amikor Bekicsben ezt olvassuk: »Az elnyomatás egész korszakában irtózott az újabb forradalomtól« — s hogy ez a félelem erősen befolyásolta nézeteit és magatartását. De vajon csakugyan az lett volna-e akkor a helyes taktika, ha a hazai vezetők politikuskok egy új »forradalom« kitörésén munkálkodtak volna — már amennyiben ez a katonai megszállás és a diktatúra körülményei közt egyáltalán lehetséges lett volna?” Ezután Barta János idézi Marx és Engels bírálatát, amelyet az 1853-as milánói felkelés kudarcá után gyakoroltak Mazzini és Kossuth felett. Dehát itt különféle dolgok keverednek Barta János gondolatmenetében! *Először* is: az a megállapítás, hogy Kemény az elnyomatás korában irtózott az újabb forradalomtól, azaz „szabadsági háborútól”, semmit sem bizonyít ama másik tényvel szemben, hogy irtózott a szociális irányú forradalomtól is. S e kettős irtózás minőségén semmit sem változtat az az objektív tény, hogy az 1850-es években sem szociális, sem nemzeti „forradalomra” nem voltak alkalmasak a viszonyok. A forradalom-ellenes, ellen-forradalmi álláspontot sohasem igazolja az objektív körülmények, adottságok éretlensége, alkalmatlansága az azonnali forradalmi cselekvésre. *Másodszor*: az a tény, hogy Marx és Engels bírálta Kossuthot, nem jelenti azt, hogy Marx és Engels bírálatát a legkisebb mértékben is igazolja Kemény Kossuth-ellenes koncepcióját. Itt annyira nyilvánvalóan érzem az igazságot, hogy feleslegesnek tartom a további érvelést. Csak egyetlen megjegyzést még: ahhoz, hogy reálisan lássuk Marx és Engels álláspontját a Kossuth-kérdésben, 1848-tól kezdve kell számon tartanunk nyilatkozataikat a magyarországi eseményekről. Ha ezt tesszük, akkor tudjuk azt is, hogy 1849 januárjában azért állanak Kossuth mellett, mert „1793 óta először merészeli egy az ellenforradalmi túlerőtől körülvelt nemzet a gyáva ellenforradalmárook dühével szembeállítani a forradalmi szenvedélyt, a fehérterrorral szembeállítani a vörösterrot.” Egyébként Marx és Engels Kossuth *melletti és elleni* nyilatkozatainak dialektikus összefüggéseit Révai József elemezte *Marx és az 1848-as magyar forradalom* c. munkájában.

*

Barta János következő ellenvetése felszólalással kapcsolatban az, hogy Kemény szépirodalmi alkotásainak esztétikai értékét másodsorba állítom. Itt nyilván félrcéttérről van szó. Kemény művének hatását jellemezve az utókorra, mondtam azt, hogy elsősorban Kemény politikai-publicisztikai művei hatottak, kiváltképp röpiratainak eszméi, s csak másodsorban regényei. Ez a megjegyzés tehát nem azt jelenti, hogy Kemény röpiratait értékesebbeknek tartom regényeinél. S ha úgy véltém s véleni ma is, hogy a politizáló Kemény és a regényíró Kemény között indokolatlan alapvető különbséget látni, hiszen a politika síkján kifejtett eszméi és elvei — mutatis mutandis — megjelennek regényeiben is — ez a vélekedés nem mond ellene annak, hogy Kemény szépirói munkásságát maradóbb értékűnek és érvényűnek tekintsem röpiratainál. Ezért helyeseltém annak idején Kemény legjobb regényeinek új kiadását. Más kérdés az, hogy nyilvánvalóan különbség van Barta János és köztem Kemény esztetikumának minősítésében és magyarázatában. Barta János nem a pécsi hozzászólásomban felvetett irodalmi kérdésekhez szól hozzá vitacikkében, hanem a köztünk levő „módszertani” különbségek megvilágítására alapvető elvi-elméleti problémákat vet fel. Barta János azt fejtegeti, hogy a humanista szemlélet szerint az esztétikum a maga nevelő funkcióját „nem azon a réven gyakorolja, hogy közvetít vagy propagál bizonyos progresszív eszméket és célkitűzéseket, hanem már elsődlegesen azért is, hogy *esztetikum*; a szépségnek, a harmóniának stb. van önmagában is nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja. — Természetesen súlyos hiba volna a műalkotás hatását tisztán csak az esztetikumból vezetni le — de más felől nem kell és nem lehet tagadni és leicsinyelni magát az esztetikum hatását sem.”

Mindenekelőtt : nem tartjuk károsnak a művészetekre nézve, ha a *maguk eszközeivel* progresszív eszméket és célkitűzéseket közvetítenek vagy akár „propagálnak”. Baj akkor keletkezik, károsá akkor válik a művész tevékenysége, ha a maga tehetségét regresszív eszmék és célkitűzések közvetítésére vagy propagálására használja. Ez káros az emberiségnek s méltatlan a művészet humanista hivatásához. Káros az is, hogyha nem művészi eszközökkel végzett eszme- és célkitűzés-közvetítéssel művészetnek minősítünk pusztán azért, mert ezek az eszmék progresszívek. Az ilyen minősítés kompromittálja magukat a haladó eszméket s a művészet progresszív felfogását is. *Másodsor* : fejtegetése lényegét tekintve — nem érthetők egyet Barta Jánossal abban, hogy az esztétikumot mint magán-valót, magában-valót kezeli, hogy a műalkotás hatásában különválasztja az esztétikumot az egyéb ható tényezőktől. Barta János szerint a „szépségnek, a harmóniának stb. önmagában is van nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja.” Dehát — művészi szép-ről lévén szó — mit jelent a „szép”, a „harmónia”, a „stb.” — „önmagában”. Most irodalmi vitát folytatunk: van anyagatlan szép, test nélküli harmónia a műalkotásban? Vannak képzeletünk a harmóniáról — természet — a természeti tapasztalataink nyomán. Örülünk annak, ha a természet és ember kapcsolatában kialakult harmónia-konvenciók érzékletes művészi kifejezéseivel találkozunk az alkotásban — feltéve, ha az alkotás belső logikája, sodrása, igénye az adott ponton az ilyen típusú harmónia megjelenítését követeli. Ha a mű egészével összhangban áll ez a harmónia-megjelenítés, akkor az esztétikum érzetét kelti bennünk. De ha a műalkotás belső igényei az adott helyzetben nem az ilyenféle harmóniát követelik, akkor ez a műbe ágyazott harmónia disszonáns érzést kelt bennünk, nem jelent számunkra esztétikumot, hanem — esetleg — az érzelmesség vagy giccs anti-esztétikumát. Vagy mit ért Barta János az önmagában való „szép”-en? Szép önmagában a szonett-forma? Vagy a párosrímű tizenkettős? Vagy a serbus manier? Vagy az ölelköző rím-képlet? Vagy a tiszta rímek sora? Csak a szép lehetősége mindez, hiszen ugyanabban a versformában, metrikai keretben, rímképletben valóban szép, s valóban rossz líra is megjelenhet. S itt szándékosan említettem olyan „formákat”, amelyek technikájukkal különféle tartalmak kiszolgálására alkalmasak. Van — adott esetben — a versformának viszonylagos önállósága az esztétikum szempontjából? Bizonyára van, amennyiben e formai eljárások lírai kifejező erejének lehetőségei többé vagy kevésbé használhatóak ki — teszem — az alkotó tehetségének, átélő erejének intenzitásáért. De ez az önállóság — ismétljük — *viszonylagos*, már csak azért is, mert létezéséről csakis a forma és tartalom dialektikus egységében adhat hírt. Vagy: szép önmagában a vers-láb? Elmondhatjuk egy versről, hogy jambikus lejtése „önmagában” esztétikus? Le tudjuk kopogni a jambust, s egyezményes jelek segítségével le tudjuk írni a jambust. De, feltételezve egy költő jambizáló képességeinek teljességét, verssorainak — adott esetben — jambikus jellegét s e jelleg érvényesülésének „esztétikumát” minősíthetjük-e a jambus-hordozta szöveget, tartalom nélkül? Csakis skolasztikus, dogmatikus verstani ítélőmódszerek alapján. De az ilyen ítélőmódszerek távol állanak a marxista esztétikától, amely a mű komplexitásában igyekszik érzékelni az esztétikumot.

A fentiekben bizonyos forma-konvenciókról beszéltünk. Ellenünk vehetné bárki, hogy az önálló „esztétikum” megnyilatkozási szférájának nemcsak a versforma, rímképlet, versláb stb. tekinthető, hanem az irodalmi alkotásnak olyan elemei is, amelyek nem egzaktsági technikai konvenciók. Ilyen például a mű szerkezete, stílusa, vagy ilyen lehet a tájleírások vagy lelki folyamatok művészi ábrázolásának készsége. Ez az ellenvetés azonban már egy új problémát vet fel. Nyilvánvaló, hogy bizonyos művészi képességek, az alkotói tehetség több vagy kevesebb elemének *létezése*, pontosabban: *megelelte* : független az alkotás tárgyától, tartalmától, az alkotói világnézetétől és művészi szemléletétől. A progresszív művészi szándékokkal nem jár együtt automatikusan a tehetség, s a regresszív szándékokkal a tehetségtelenség. (Más kérdés az, hogy történelmi méreteketben: a progresszió vonzza a tehetséget, a regresszió taszítja és ronszolja a tehetséget.) Nem tagadható tehát az a lehetőség, hogy eszmében vagy művészi tendenciájában is regresszív alkotásban megmutatkozzanak az alkotói tehetség jelei. Ilyen esetekben művészileg is tragikus konfliktus keletkezik a tehetség hajtóereje s az ábrázolt anyag természete illetve felfogása között. Az anyag, az eszmei szándék ellenálló ereje itt gátolja a tehetség kibontakozását, eltorzítja a tehetség fejlődési irányát, deformálja a tehetséget, elsatnyítja vagy clefantizálja a képességeket. Ebben a drámai küzdelemben mindkét „fél” győzhet, de ami számunkra most fontosabb: egyik vagy másik „fél” totális győzelme mellett gyakoribbak az olyan esetek, amikor az egyik „fél” kisebb-nagyobb győzelmeinek, rész-sikereinek, fellobbanó erőteljesítményeinek lehetünk tanúi, s ez az „egyik fél” lehet a tehetség is. Még a rossz utakra, hamis ösvényekre kényszerített tehetség feszítése és pazarlódása és felidézheti az olvasóban a képességek határozott érzetét. A tehetségnek minden ilyen ellenálláson keresztül megnyilvánulása vagy részleges győzelme esztétikai érdekű benyomást kelt, ez a benyomás azonban sokkal zavartabb, ellentmondásosabb (konkrét alapját tekintve felemás), semhogy „önmagában” való „esztétikumnak” minősíthessük. Egyetértéssel idézzük Vanszlov sokat

vitatott könyvéből: „Fellelkesíthet bennünket az egyes természeti jelenségek színezete, ritmusa, szimmetriája stb., ha azonban e tulajdonságok az ember szempontjából káros jelenségek sajátjai, nem tekinthetjük őket szépnek. Fellelkesíthet bennünket az ember fizikai szépsége, de ha megtudjuk, hogy hitvány ember az illető, akkor csak undort érzünk iránta. Ehhez hasonlóan a művészetben is úgy áll a dolog, hogy az igazi formaszépség nem képzelhető el az igazi, élő tartalomtól kívül. »A szépnél százszorta szebb az, amit az igazság drágaköve ékesít« — mondja Shakespeare. »A szépség — izlés dolga; számomra mindig az igaz a szép« — írta Repin.” (A szép problémája.) Petőfi is mondott ilyesfélét. Ebben a fent idézett értelemben hiszem én azt, hogy a művészi esztétikum a maga igaz életanyagában megvalósult tehetség. Ez a megfogalmazás nem zárja ki az alkotói képességek létezését nem-igaz életanyagban, vagy a tehetség felcínás érvényesülését, az esztétikum azonban nem a tehetséggel, nem a képességekkel, hanem az igaz életanyagban megvalósult tehetséggel, alkotói képességgel azonos.

Barta János a maga állításának igazolására Schiller egyik művére hivatkozik cím szerint. (Levelek az emberiség esztétikai neveléséről.) Ez a hivatkozás azonban számunkra nem meggyőző, mert Schiller művét egész humanista pátoaszával együtt is idealista, kantianus koncepciónak tekintjük, amelyhez képest nemcsak Schiller szépirodalmi alkotásai, hanem más elméleti művei is közelebb állanak a humanista realitáshoz. A Levelek . . . nagyszerű részletei sem semlegesítik Schillernek azt az alapelképzelését, hogy a társadalmi szabadságot helyettesítheti egy belső, művészi szabadság „esztétikai szabadság”. A IX. levélben olvassuk: „Minden javításnak politikai téren a jellem nemesbedéséből kell kiindulnia — de hogyan nemesedhetik a jellem egy barbár alkotmány befolyásai alatt? E célból tehát olyan eszközt kell keresni, amelyet nem az állam szolgálat, s olyan forrásokat kell megnyitni, amelyek minden politikai romlás mellett tiszták maradnak . . . Ez az eszköz a szépművészet, ezek a források az ő halhatatlan mintáiban nyílnak meg.” Lehet egy ilyen álláspontot tisztelni a maga történeti helyén, de elfogadni nem lehet. S ha valaki azt gondolná, hogy Marxnak az a pejoratív értelmű meghatározása, hogy a schillerkedés az egyének felhasználása „a korszellem pusztító szöcsöveit” — valamiféle igazolása a Levelek-et író Schillernek, az tústént olvassa el Engelsnek Karl Grün Goethe-könyvéről írott bírálatát, amelyben Engels arról ír, hogy Goethe „túlságosan egyetemes, túlságosan tevékeny természetű, túlságosan érzéki volt ahhoz, hogy Schiller módjára a kanti eszménybe való menekülésben keressen szabadulást a nyomoriságból . . .” És természetesen azt sem tudjuk elfogadni Schiller gondolatmenetében, hogy „Egy valóban szép műalkotásban a tartalom hatása semmi, a formáé pedig minden; mert csakis a forma hat az ember észére, a tartalom ellenben csak egyes erőkre. A tartalom tehát, bármily fenséges és átfogó is, mindenkor korlátozóan hat a szellemre, és csak a formától várható igazi esztétikai szabadság”. Formának és tartalomnak ez a szétválasztása, a tartalomtól független, önmagába való formai esztétikumnak ez az idealista feltételezése távol áll tőlünk, hiszen ilyen elvek és esztétikai beidegzések birtokában — vajh miként is élvezhetnénk az *Armány és szerelem* vagy a *Don Carlos* vagy a *Tell Vilmos* „esztétikumát”? Kívánom minden neokantianusnak, hogy a schilleri útmutatások értelmében vállalkozzék Schiller *műalkotásainak* esztétikai élvezetére . . .

Barta János ezután „továbbgondolja” gondolatmenetemet, s arra a meggyőződésre, „képtelen következtetésre” jut, hogy én nyilván úgy vélem, hogy „a műalkotás eszmei és tartalmi hatóelemeit pusztán a tételesen pozitív állásfoglalások, a propagatív tételek, az ideológiai megnyilatkozások teszik.” Ezután pedig kioktat arról, hogy a műalkotás hatását alapvetően szélesebbnek kell elképzelni. Mindig baj származik abból, ha valaki más helyett gondolkodik, s kiváltekképp ha adótnak veszi mindazt, amit más helyett gondol. Mindenki gondolja végig a *saját* gondolatmenetét, abból nem származhat semmi félreértés. Ha megnyugtatta Barta Jánost, akkor ünnepélyesen kijelentem: nem hiszem azt, amit ő nekem tulajdonít, illetve amiről ő azt hiszi, hogy én azt hiszem. Már mint a műalkotás hatóelemei tekintetében. Továbbá azt sem hiszem, hogy a műalkotás sine qua non-ja, hogy „a politikai és társadalmi tudat közvetlen formálására” törjön. A művészet tudat-formáló hatásának közvetlensége vagy közvetettsége azonban nagyon is viszonylagos fogalom, s nincs olyan esztétikai tétel, amely abszolút meghatározását adja a művészet tudat-formáló lehetőségének. A világirodalom példái azt tanítják, hogy néhány klasszikus egyáltalán nem tartotta derogálónak, ha műveiben a tudatformálás közvetlenebb eszközeit is alkalmazta. Esetleg kombinálta a közvetett és közvetlen eljárásokat. Mint Tolsztoj. Vagy Dickens. Vagy Thomas Mann. Esetleg egész közvetlen társadalmi tudatformálásra vállalkozott, mint Majakovszkij vagy Brecht. Ha Barta János a „közvetlen” politikai és társadalmi tudatformáláson a nem-művészi tudatformálást érti, akkor nyílt kapukat döngtet, s erről semmi szükség vitázni.

Barta János ezek után Kemény írói erényeiről tesz említést. Erről sem kell vitatkoznunk, sohasem tagadtam azt, amiről Barta János azt hiszi, hogy tagadom. Már mint Kemény írói erejét. Más kérdés az, hogy ennek az erőnek megnyilvánulásait, az erőt mozgató szemlélet jellegét, s e kettő emberformáló, tudatalakító hatását, erkölcsi eszméltető természetét másként

látom, mint Barta János. De mindennek részletes fejtegetése eltérítene attól a vitától, amelynek vitapontjait Barta János cikke nyomán követem.

Nem könnyű feladat. Mert mit válaszoljak például Barta János pesszimizmusról írott fejtegetéseire? Hova tegyem az olyan megállapításokat, mint „ilyen alkalmakkor *szokták* szóvátenni Kemény pesszimizmusát.” Én nem szoktam. Aki szokta — mármint azt állítani, hogy „Ne olvassuk Keményt, mert pesszimizistákká tesz bennünket” — az folytassa helyettem ezt a különös pesszimizmus-vitát. Attól tartok, hogy nem akad jelentkező. Attól tartok, hogy Barta János szélmalomharcot folytat. Konstruál egy szuper-sematikus, szuper-vulgarizáló álláspontot, s harcot indít ellene. Nem szerencsés eljárás ez. A pécsi vitán ezt többen is elmondták Barta elvtársnak. Én azt az alapot sem tartom szerencsésnek, amelyről Barta elvtárs ezt a küzdelmet vívja. Néhány konkrét vélemény-különbségre rámutathattam ebben a cikkben (s ezek nemcsak módszertani eltérések), más alapkérdésekben Barta János korábbi vitapartnerei fejtették ki ellenvéleményeiket.

Végül Barta elvtárs elmarasztal amiatt, hogy az „íróegéniséget negatívumai alapján” fogom fel. Mint a pécsi Kemény-vitában, s talán más vitákban is. Mindenekelőtt: sohasem az *egéniség* negatívumairól volt szó, hanem a *mű* megítéléséről. Mivel pedig — úgy láttam — Barta János kritikátlanul nézi Kemény művét, nem ad reális képet Kemény helyéről, Keményértékelés helyett Kemény-védelemre rendezkedik be —, szükségesnek tartottam felhívni a figyelmet a „negatív” oldalakra is. Erről van, illetve volt szó Pécsen, s nem többről, nem „módszerről”.

Az viszont korántsem megnyugtató Barta János cikkének végakkordjában, ahogy az *íróegéniség* fogalmát kezeli. Szegény Ady jár rosszul! Művének „komoly, nagy pozitív vonala”, „amelyhez a költészet és az emberi magatartás végső kérdéseiben . . . mégiscsak ragaszkodott”, elfeledtetik velünk, hogy „mennyi negatívum az erkölcsi magatartásban”, „mennyi visszásság a külső életstílusban” stb. Újra ez a „mégiscsak”! Újra a „negatívumok” felhánytorgatása! Ha én azt róttam volna fel Keménynek, hogy bécsi bordélyokban borozott barátjaival, akkor még csak megérteném ezt a szerencsétlen Ady-példát. De így?! Én ezt az erkölcsileg „negatív magatartású” költőt minden negatívumával együtt is erkölcsösebbnek, igazabbnak és embe-rebbnek tartom, mint az akkori Magyarország úrságát, papságát, akadémiáját együttevve, s az ő zilált, bohémas, „dekadens” magánéletét többre becslöm, Lédával, Rozáliával, Csinszkával s mindenkivel együtt, mint a konzervatív és nyárspolgári Magyarország hazug polgári család-erkölceit. Egy erkölcsi magatartást is a maga „történeti konkrétságában” kell megítélni, s ha ezt tesszük, akkor észre kell vennünk, hogy a századeleji művészvilág „erkölcsi bomlása” egyéb, ígéretes bomlásokkal és bomlasztásokkal járt karöltve. Ady „egéniségének negatívumai”, zilált magánéleti morálja is egyféle lázongás, tiltakozás volt az úri Magyarország erkölcsi sivatagjával szemben. Aki a szocialista erkölcsi felfogás oldaláról nézi ezt a jelenséget, jól láthatja, hogy ebben a lázongásban erős az individuális, anarchikus, dekadens elem. Nem glorifikáljuk ezeket az elemeket. De a maguk helyén látva azokat, az élet és a mű egészében, leegyszerűsítően ítélkeznénk, ha figyelmen kívül hagynánk ennek a magatartásnak *ellenkezését* a konzervatív Magyarország hazug erkölcsi atmoszférájával.

Végül: tökéletesen egyetérték Barta Jánossal abban, hogy olyan úton kell közeledni az irodalomhoz, amely „az irodalom gazdagságának feltárásához vezet”. Csak arra vigyázzunk, hogy a gyémántot gyémántnak, a lignitet pedig lignitnek minősítsük. Mert gyémánttal nem lehet tüzelni, s lignittel nem lehet üveget vágni. Szeretném hinni, hogy ebben is egyetértünk.

Pándi Pál

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

KARDOS ALBERT*

SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1861. dec. 26.-án született Récekeresztúron, Szolnok-Doboka megyében. Atyja, Katz Sámuel elszegényedett gazdálkodó volt, br. Wesselényi Miklós egykori zsidói bérlőjének, Katz Izráelnek a fia. Anyja Benedikt (Beneth) Johanna, Benedikt Ésaías nagykállói rabbinak a leánya, a csurgói születésű B. Mordecháj nikolsburgi rabbinak, az újkor egyik legnagyobb talimudtudósának unokája. Katz Sámuelnek sok gyermeke volt, Albert a hatodik. Hatéves koráig a kisfiú kevés magyar szót hallhatott a románok lakta falucskában, de 1867-ben a folyvást szegénységgel küszködő család már Debrecenbe, majd rövidesen Szoboszlóra költözött, s itt a gyermekek teljesen megmagyarosodnak. Albert a szoboszlai ref. elemi iskolában tanul, innen az algmnáziumba (partikulába) kerül, majd a harmadik osztálytól a debreceni kollégium gimnáziumának tanulója. Itt rövidesen a jelesek, majd kitűnők sorába kerül. A kollégium szellemét teljes lélekkel lélegzi magába, s bár zsidó vallásához mindhalálig ragaszkodik, egyik leghívebb fia lesz az ősi református alma maternek. Tanárai közül *Géresi Kálmán* hat reá legmélyebben, akivel később, férfikorában is szoros kapcsolatba kerül. 1880-ban kerül a budapesti egyetemre mint magyar—német szakos bölcsészethallgató. Itt különösen *Budenz Józseftől*, *Beöthy Zsolt*tól tanul sokat, de legfőbb mesterének *Gyulai Pált* tekinti, s diáktársai közül *Négyessy Lászlóval* köt egész életre szóló barátságot. A híres orientalista, *Kúnos Ignác* még debreceni diákpajtása, ez a barátság is sűrű tart. Mint egyetemi hallgató cseréli fel a *Katz* nevet *Kardossal*. 1882-ben győz az Egyetemi Kör pályázatán Kossuth Lajos 80. születésnapjára írt üdvözlő levelével; az egyetemi ifjúság az ő szövegével küldi ünnepelő iratát a torinoi remetének.

De ugyanebben az évben már éreznie kell a zsidó sors töviseit is, a tiszzaeszlári per által felvert antiszemita hullámok becsapnak az egyetem falai közé s két táborra osztják az ifjúságot. — Mindez nem zavarja tanulmányi haladásában. Nemcsak vizsgákat tesz le, és oklevelet, tanári és doktori diplomát szerez, hanem tudományos munkával is foglalkozik. Egyik vakációját egy rokonának a göcseji gazdaságában tölti, itt gyűjti az anyagot *A göcseji nyelvjárás* c. munkájához, amelyért az Akadémia a Sámuel-díjjal jutalmazza. Ez a nyelvjárás tanulmány a *Magyar Nyelvőr*ben jelenik meg, 1884—85-ben. Ettől kezdve K. A. ennek a folyóiratnak egyik leghűségesebb munkatársa, főként nyelvhelyességi kérdésekről írja a kisebb-nagyobb cikkek szavait Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, majd Balassa József szerkesztőseje idején. (Balassa Józsefhez is meleg, benső barátság csatolta, s ennek is csak mindkettőjüknek az 1944—45-ös csemények okozta halála vet véget.) Gyakorló évét a „mintagimnáziumban” tölti, ahol Kármán Mór didaktikai művészetét csodálja, s ezt igyekszik tanítványi hűséggel követni egész tanári pályáján. 1883-ban jelenik meg doktori értekezése: *A XVI. század magyar lírai költészete*, előbb az Egyetemes Philológiai Közönyben, majd önállóan is. Oklevelének megszerzése után évekig nem kap állást zsidó vallása miatt; Trefort miniszter csak áttérés után nevez ki zsidókat állami középiskolához. Így két évet nevelősködéshelyen tölt K. A., legfőbb pártfogója, Beöthy Zsolt szerez neki állást előkelő családoknál, így sógora, Szabó honvédtábornok gyermekeihez is őt ajánlja nevelőnek. (Már diákkora óta megszokta, hogy magántanításból tartsa el magát.) Eközben tovább tanul, addigi szaktárgyai, a magyar és a német mellé még latinból és történelemből is megszerzi a képesítést. Ez utóbbit már mint szentesi tanár, mert 1887-ben az ottani városi gimnáziumhoz megválasztják s így végre révbe jut. Itt, az Alföld közepén az Alföld közművelődési kérdéseivel kezd foglalkozni, s két röp-

* Ez a cikk forrásanyagul készült valaki számára, aki 1947-ben tanulmányt készült írni Kardos Albertről. Megfogalmazás közben vált — érthető személyi okból — adatközlés helyett emlékezésé. A közben lefolyt másfél évtized csak néhány módosítást tett szükségessé.

iratot is ad ki ebben az ügyben. Középiskoláink és a magyar Alföld, 1890. — A magyar Alföld közművelődéséért, 1891. — Szentesen ismerkedik meg a pusztaszeri Pallavicini-birtokon bérlőként gazdálkodó Szobotka-családdal, s 1890-ben nőül veszi Szobotka Paulát, ennek 1896-ban bekövetkezett korai halála után hűgát, Szobotka Malvint, 1897-ben. A Szobotka család nem volt gazdag, de jómódú, s a leányok nevelésére nagy gondot fordítottak. Így Paula is, Malvin is a magyar irodalmon kívül a németben és franciában is alapos tanítást kaptak, s mindkét nyelven jól beszéltek. Művészi ízlésre is nevelték őket, a női kézimunka minden ágában remekeltek, Sz. Malvin azonkívül valóságos szenvedéllyel gyűjtötte a régi porcelán- és üvegtárgyakat, fajansz-munkákat és a magyaros-népies cseréptárgyakat. Így K. A. otthona művészi szépségűvé, lassankint egész kis múzeumává vált, de egyben könyvtárrá is, mert férj és feleség egyaránt hódoltak az olvasás szenvedélyének, s a dísztárgyaknál és a kézimunkánál is gyorsabban gyűlt a könyv házukban. K. A. különben 1891-ben elhagyta Szentest, mint a debreceni állami reáliskola tanára visszatért ifjúkorának kedves városába, a kollégium szellemi körébe. Innen csak az 1944.-i barbár elhurcolás ragadhatta ki. — Első házasságából két fia született: Lajos (1891 Szentest), Ferenc (1892 Debrecen), az egyik szintén tanár és irodalomtörténész lett, de 1919-ben elhalt harcúton szerzett betegségében; a másik, Ferenc építész, műegyetemi tanárságát, szatirikai író volt, de 1944-ben őt is elhurcolták, s azóta nincs róla hír. K. A. második házasságából 3 gyermek született: Mária (1898), tanárnő (megh. 1950), Pál (1900) ma egyetemi tanár, Rózsa (1903) orvosnő, meghalt 1942-ben. K. A. hamarosan teljes erővel bekapcsolódott Debrecen szellemi életébe. Tanári hivatását teljes odaadással látta el, s tudományos munkásságát is folytatta, de ráért emellett a helyi lapokba, főként a színvonalasabb *Debreceni Ellenőr*-be is írni, városa közművelődési ügyeivel foglalkozni. A 90-es években állandó munkatársa az E.P.H.K.-nek és a Nyr.-nek; szinte minden évben számos cikke jelenik meg ezekben a folyóiratokban, noha másfelé is dolgozik: Irodalomtörténeti Közlemények, Fővárosi Lapok, Magyar Szemle, Tanáregyesületi Közlöny, Egyetemes Közoktatási Szemle stb.

Ugyanezekben az években készülnek nagyobb munkái is: A magyar szépirodalom története a legrégibb időkötől Kisfaludy Károlyig, 1892; az Endrődi-féle Költészet Kincses-házához írt történeti bevezetés, 1895, s a Beöthy—Badics-féle Képes Magyar Irodalomtörténetbe írt 5 tanulmánya.

De időt talál még zsidó ügyekkel, zsidó kultúrával való foglalkozásra is. A debreceni lapokban harcol a zsidóság recepciójáért, dolgozik a Magyar Zsidó Szemle c. tudományos folyóiratba, követeli az első zsidó felkezesi gimnázium felállítását Budapesten, röpiratot ad ki A „magyar zsidóság nemzeti hivatása” címen 1892-ben. Közben átmenetileg vállalja a debreceni izr. elemi iskola igazgatását is, amint később szervező-igazgatója lesz az izr. polgári leányiskolának, majd élte alkonyán a debreceni zsidó gimnáziumnak.

Debreceni közművelődési tevékenysége során egyre szorosabb kapcsolatba kerül a Csokonai-körrel, amelynek választmányi tagja, majd titkára, végül főtitkára lesz. Buzgón segíti a kör vezetésében az elnököket, Géresi Kálmánt, egykori kedves tanárát, most tankerületi főigazgatói minőségben feljebbvalóját. A Csokonai-kör minden év november 17-i évadnyitó ülésén évről-évre más-más szempontból írott tanulmány felolvasásával ünnepli a halhatatlan költőt, de az élő debreceni költők hírét-nevét is igyekszik terjeszteni; tanulmányokban, ismertetésekben foglalkozik Szávay Gyulával, a „Bokréta” néven Debrecenben alakult költői csoporttal, de különösen annak legnagyobb tehetségű tagjával, Oláh Gáborral, akihez hamarosan erős barátság szálai is fűzük, s akinek társadalmi úton jelentős anyagi segítséget is szerez, hogy súlyos betegségére tengerparton kereshessen gyógyulást. Gyakran hív meg a Csokonai-körbe vendégfelolvasóul országos nevű írókat, így korának szinte minden nevezetes magyar írójával levelezik. (Sok évtizedes levelezése, kéziratjai szemétdombra lökve hevertek 1944 szeptemberében, a már kiürített „gettó” egyik háza előtt.) A legmodernebb irodalommal is van kapcsolata: Ady Endrét külön, majd a *Nyugat* Ignótus vezetése alatti gárdájával szerepelteti a Csokonai-körben. Ez már, természetesen, századunk első tizedének végefelé történik. A „Nyugat” irányától konzervatív ízlése miatt egy bizonyos távolságra maradt ugyan mindvégig, de ezt a szellemi távolságot áthidalták személyes kapcsolatok, főként az a nagy szeretet, amely legkedvesebb és legnevezetesebb tanítványához: Tóth Árpádhoz fűzte őt. Csokonai-köri munkásságából kiemelkedik még 1905-ben a százados Csokonai-ünnep rendezése, 1907-ben a fűvészkönyv centenáriuma.

1911-ben igazgatója lett a debreceni állami reáliskolának, előbb ideiglenes jelleggel, majd véglegesen. Kinevezése nem ment könnyen, mert addig példátlan volt, hogy állami középiskola élére zsidó vallású igazgató kerüljön. Csak a mindenható miniszterelnök, Tisza István erélyes közbelépésére nyerte el az állást, amelyre őt Géresi főigazgató is ajánlotta, akihez különben Tisza mint egykori nevelőjéhez, fiúi tisztelettel ragaszkodott.

Igazgatói elfoglaltsága, majd az első világháború súlyos évei szűkebbre szorítják írói és tudományos munkásságát. A háború folyamán egy humánus feladatot vállal: mint pénz-

táros élénk részt vesz az ún. „*Katonu-otthon*” szervezésében és fenntartásában. Ez az intézmény a háború alatt Debrecenben hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó, családi körükből kiszakított katonáknak, kiképzés alatt állóknak, harctérről hazakerült lábadozóknak, átutazóknak stb. volt klubhelyisége, tisztességes szórakozóhelye.

Részt vett K. A. a háború alatt a *Köztisztviselők beszerzési csoportja* megszervezésében és vezetésében is. Egyébként is egész pályáján harcosa volt a köztisztviselői és tanári érdekeknek, hosszú ideig volt titkára a *Köztisztviselők debreceni egyesületének* s a *debreceni tanári körnek* is.

1919-ben, a forradalmi események következtében rövid időre el kellett hagynia állását. Mikor visszafoglalta igazgatói székét, minden erővel odahatott, hogy a tanári kart és az ifjúságot egyaránt visszatartsa az ellenforradalmi bosszúállástól, amint maga sem tett egyetlen lépést sem az ő állását forradalmi úton elfoglaló kartársa ellen. Így tudta elérni, hogy a tanári testület minden tagját igazolták, s forradalmi magatartása miatt senki sem vettette állását.

Mégsem maradhatott sokáig az állami reáliskola élén. A forradalom bukása után feltámadt reakció egyik fő megnyilvánulása az antiszemitizmus volt. Így cleve elképzelhetetlen volt, hogy zsidó igazgató maradjon állami iskola élén. 1921-ben K. A. ellen mondva csinált okból fegyelmi eljárás indult, amelynek során fölmentették ugyan, de hátralevő legutolsó szolgálati évére szabadságolták, s 1922. szept. 1-én nyugdíjazták.

Azonban már 1921-ben megkezdte hitsorsosai unszolására a debreceni zsidó gimnázium szervezését, amely az ő igazgatása alatt nyílt meg 1921. szept. 1-én egy osztállyal, s amelyet ő fejlesztett nyolc osztályúvá. 1929-ben, az első érettségi vizsgálat után vonult nyugalomba, de még két évig tanított a egy osztályban a magyar irodalom történetét, s egészen 1944 márciusáig nem volt nap, hogy be ne látogatott volna kedves intézte igazgatói irodájába.

A reakciós korszak antiszemitizmusa mélyen hatott kedélyére, s a „*Debreceni Független Újság*” c. szabadelvűnek maradt lapban cikkek egész sorát írta ellene, s föl-fölszóalt ebben a szellemben a fővárosi liberális sajtó (*Világ*, *Pesti Napló*, *Újság*) hasábjain is. De ifjú- és férfikori eszményeitől nem szakadt el, mindig hazafias, magyar zsidónak, vagy inkább zsidó vallású magyarnak vallotta magát, s ilyen szellemet alakított ki a debreceni zsidó gimnáziumban is.

Irodalmi működése azonban a reakciós korszakban szűkebb térré korlátozódott, bár alkotókedve nem lankadt, s különösen hivatali nyugalma éveiben, 1929–1944-ig szinte nagyobb termékenységgel dolgozott, mint valaha. De dolgozatai már jobbra csak helyi lapokban, a zsidó felekezetű magyar nyelvű tudósokat maga köré csoportosító Magyar Nyelvőrben, a Debreceni Képes Kalendáriumban jelenhettek meg, nagy ritkán a Debreceni Szemlében, s olykor a *Libanon* c. újonnan alapított zsidó tudományos folyóiratban, vagy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) évkönyvében.

Elismerésben még e mostoha korban is része volt. 1927-ben barátai, tisztelői, tanítványai nagy fényvel és emlékkönyv kiadásával ünnepelték meg 40 éves tanári jubileumát; ebben az emlékkönyvben jelenik meg *Tóth Árpád*: „*Köszönöm*” c. alkalmi költeménye. Csöndesebb, de meglítt ünnepésben volt része 1941-ben is, 80. születése napján. A Debreceni Képes Kalendárium külön cikkel emlékezett meg ez évben régi, hű munkatársáról. A Kollégium fennállásának 400. évfordulóján emléklakettet kapott a Tiszántúli Ref. Egyházkerülettől a nagy iskola múltjának feltérásában szerzett érdemeiért.

Az antiszemita közhangulat nyomása készítette arra is, hogy a Csonkai-kör munkásságában folyvást résztvéve bár, mindinkább háttérbe vonuljon. Géresi Kálmán temetésén az elhunyt utolsó kívánsága szerint ő mondott a sirnál búcsúbeszédet a kör nevében, majd az új elnököt: dr. Pap Károly professzort éppoly hűségesen segítette munkájában, mint Géresit, ugyanígy Csobán Endrét is, a főtítkárságban utódját. Utoljára 1932-ben állott a kör felolvasó asztalánál, az Arany halálának 50. évfordulójára rendezett emlékünnepen; attól kezdve a nyilvános szerepléstől tartózkodott. 1941-ben, mikor a kör megünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját, dr. Pap Károly elnök az ünnepi beszédében K. A. érdemeit is teljes elismeréssel méltatta, bár ehhez azokban az időkben már némi bátorság is kellett.

K. A. a legvégső időkig is egyre dolgozott. Az utóbbi években a Debreceni Képes Kalendáriumban megjelent cikkei, s az IMIT évkönyvben közzétett egyik tanulmányát különnyomatban is kiadta. A Kalendáriumban jelent meg meglehetősen méltató megemlékezése egyik legmeghittebb barátjáról, *Zottai Lajos*ról, akivel közös szellemben munkálkodtak szeretett városuk, Debrecen múltjának feltérásán. 1944 áprilisában is megjelent egy megemlékező cikke Géresi Kálmánról a Protestáns Tanügyi Szemlében, mestere 100. születésének évfordulójára.

Ez utolsó cikke megjelenése idejében hurcolta el a német politikai rendőrség (Gestapo) a hajdúszentgyörgyi tanyán felállított internáló táborba. Innen, korára való tekintettel még szabadságolták („*beurlaubt*”), de két hónap múlva a gettó többi lakosával együtt a téglagyárba hurcolták, ahol két hétig kellett állatokhoz sem méltó zsúfoltságban, mocsokban,

szennyben tengődniük. Ezt még egy heti utazás követte a 80 emberrel teletömött, lelakatolt marhavagonban, nyár derekán, rettentő hőségben, naponként legföljebb egy pohár vízzel. Vonatuk az auschwitzi vesztőhelyre („Vernichtungslager”) volt irányítva, de egy szerencsés szerencsétlenség miatt (a mozdony előtt felrobbant egy híd), vissza kellett a Kárpátokból fordulniuk, s így jutottak az ausztriai kéméleti táborok (Schonungslager) egyikébe, *Göstling an der Ybbs* nevű falucskába. Sorsuk itt egyenlőre elviselhetőbbnek látszott, s K. A., akit sem a Gestapo-fogság, sem a téglagyári és vagonbéli gyötrellem nem rendített és nem tört meg, a gyermekeket, utolsó tanítványait gyűjtötte maga köré és oktatgatta őket. Derűs lélekkel várta a biztosnak hitt szabadulást, míg végre feleségének 1944 november 17-én a rabságban bekövetkezett halála őt is porig lesújtotta. Utolsó írásműve a gyászjelentés volt, melyet e halálesetről a szomszédos táborokban lakó debreceni zsidóknak küldött keze írásával.

De ezzel véget is ért lelki ereje. Ő, aki még a vagonban is nyugodt bizalommal vigasztalhatta szenvedő társait, most borús, szótalan, zárkózott és csüggeteg lett. Így érte el 1945 január 9-én, két héttel 83. születésnapja után a szabadító halál. Aligha szerzett róla tudomást, hogy Debrecen nem feledkezett meg róla végképpen. 1944 augusztusában barátai, tudóstársai fiának, a zombori munkatáborban szolgáló Pálnak kérésére, dr. Szondy György főigazgatóhelyettes lelkes buzgólkodására s a Csokonai-kör elnökének, dr. Pap Károlynak a vezetésével két izben is folyamodtak az akkori magyar kormányhoz kiszabadításáért s hazahozataláért, de hasztalanul. A folyamodványt Pap Károlyon és Szondy Györgyön kívül dr. Révész Inure püspök, dr. Erdős Károly és dr. Szentpéteri Kun Béla egyetemi tanárok, Baja Mihály ref. lelkész, költő, Sőregi János múzeumigazgató és Csobán Endre Csokonai-köri főtítkárr írták alá. Dr. Hankiss János egyetemi tanár külön is interveniót K. A. érdekében Antal István miniszternél, sokat fáradozott az ügyben Szabó Lőrinc, a nagynevű költő is, K. A. leányának, Kardos Mária tanárnőnek a kérésére. Mindhiába!

Kardos Albertet 1945. jan. 11-én erős hóviharban temették el rabtársai a göstlingi hegyoldalon. Sírját egyszerű fejfa jelöli, s pár lépésre onnan domborodik az a két névtelen tömegsír, amelyben a tábor összes többi rabjainak a felismerhetetlenné vált hullarészeit hantolták el a falu lakói. Ezt a 72 lelket, nagyrészt aggastyánokat, nőket, gyermekeket 1945. április 13-ára virradó éjjel egy 66 tagú SS különítmény lemészárolta, tetemüket szénéné getette. Köztük volt K. A. számos rokona, legkedvesebb unokája, a 13 éves Kardos Ferenc is. A sors kegyes volt a nagyapához, a borzalomnak ezt az éjszakáját már nem kellett megélnie.

KARDOS ALBERT önállóan megjelent munkái

1. A XVI. század magyar lyrai költészete. Budapest. 1883.
2. Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. Budapest. 1885.
3. Wellhausen: Izráel népének története. Fordítás. Budapest. 1886.
4. Középkoraink és a magyar alföld. Szentés. 1890.
5. A magyar Alföld közművelődéséért. Budapest. 1891.
6. A magyar zsidóság nemzeti hivatása. Budapest. 1892.
7. Debrecen tanügye. Debrecen. 1892.
8. A magyar szépirodalom története a legrégibb időkől Kisfaludy Károlyig. Budapest. 1892.
9. A magyar költészet kincsháza. Szerkesztette: Endrődi Sándor. (A költészettörténeti bevezetést írta Kardos Albert.) Budapest. 1895.
10. A kurucvilág költészete. Szemelvények. Magyar Könyvtár 42. füzet. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Budapest. 1898.
11. Gvadányi: A peleskei nótárius. Magyar Könyvtár 79. füzet. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Budapest. 1899.
12. Histoire de la littérature hongroise. (Horváth Cirillel és Endrődi Sándorral, Kont Ignác fordításában.) Paris. 1900.
13. Csokonai válogatott munkái. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Debrecen. 1905.
14. Csokonai- emlékkönyv. Debrecen. 1909.
15. Petőfi Sándor összes költeményei. (Sajtó alá rendezés és bevezetés.) Debrecen. 1909.
16. A magyar irodalom története 1900-ig. Műveltség Könyvtára. (Ferenczi Zoltán szerkesztésében, Simonyi Zsigmonddal, Pintér Jenővel és Endrődi Sándorral.) Budapest. 1913.
17. Magyar irodalomtörténeti életrajzok. (Szerkesztette.) Debrecen. 1913.
18. Emlékfüzet Arany János születésének századik évfordulójára. (Szerkesztés és előszó.) Debrecen. 1917.
19. Magyar államférfiak házi zsidói. Budapest. 1939. Klny.
20. Csokonai barátja, Nagy Gábor. Debrecen. 1940. Klny.
21. Zoltai Lajos. Debrecen. 1940. Klny.
22. Csokonai-képek Debrecenben. Debrecen. 1940. Klny.

23. Madách: Az ember tragédiája. (Sajtó alá rendezés.) Budapest. Athenaeum. 1941.
24. Oláh Gábor s a Csokonai-kör. Debrecen. 1943. Kíny.
25. Csokonai ószövetségi látomása. Budapest. 1944. Kíny.

Más nevezetesebb írásai :

A göcseji nyelvjárás. Magyar Nyelvőr. 1884.

A protestáns kor áttekintése. Vallásos irodalom. Balassa Bálint. Debrecen írói és irodalmi élete. Kisfaludy Károly. (Fejezetek a Beöthy—Badics: Képes Magyar Irodalomtörténetben.) Budapest. 1895.

Kardos Pál

TIBORC ZSIGMOND:

FARKAS ANTAL

Farkas Antal Szentesen született, 1875. szeptember 13-án. Apja, Farkas Benedek Makó rendőrkapitánya, majd tanácsnoka volt. Farkas apja szociális érzésű ember volt és mint rendőrbíró, aki a kihágási ügyeket is intézte, sok szegény embert mentett fel, vagy ítélte a legenyhébb büntetésre. Ezért a keménykezű alispán nem is engedte meg, hogy újra főkapitánynak válasszák. (Ekkor még választották a főkapitányt 6—6 évre.) Így vesztette el állását nyugdíj nélkül. Farkas Antal már gyermekkorában sokat hallhatott apjától a társadalmi igazságtalanságokról. Apja kibuktatása után Mezőtúrra költözött, ahol ügyvédi irodát nyitott. Midőn betegsége miatt kénytelen volt abbahagyni kenyérkereső foglalkozását, a mezőtúri tanyára költözött Farkas Antalhoz, aki ott tanító volt.

Farkas Antal 1887—1890-ben elvégezte a szentesi gimnázium alsó négy osztályát, mégpedig igen gyenge eredménnyel, amint ezt a Zolnay Károly szerkesztésében megjelent iskolai értesítő tanúsítja. A kis diáknak már egy sikeréről számolhatunk be, mert 1890-ben a Szentes és Vidéke című lapban megjelent első verse *Sírba vágyom* címen.

Szülővárosáról, Szentesről és diákkori élményeiről több regényében emlékezik meg. Egy versében *Emlékezés Szentesre* címen állít emléket szülővárosának.

Szentesen érte 1890-ben az a meglepetés, hogy a Budapesten megjelenő Üstökös, amelyet a kitűnő költő és műfordító, Szabó Endre szerkesztett, vezérversnek hozta a 15 éves költő szerzeményét. A vers címe: *A magyar ember*.

Negyven év múlva, a Népszava 1930. augusztus 17-i számában humoros tárcában emlékezik meg erről a nevezetes évfordulóról.

Szentesről Mezőtúrra került a Farkas család, mert amint már közöltük, apja ott nyitotta meg ügyvédi irodáját. Mezőtúr határában terült el egy nagy tanya, itt volt a „gyilkos” iskola, amely nem kapott tanítót, hogy miért nem, ezt megírja Farkas Antal *Kisértetek* című regényében. Az iskola tanítója elmerőhamában megölte feleségét, három gyermekét és önmagát. Ehhez az iskolához hívták meg Farkas Antalt tanítónak azzal, hogy az oklevelet közben magánúton megszerzi. Itt tanított hét évig és közben megszerezte a tanítói oklevelet.

Mezőtúron voltak radikálisan gondolkodó polgári egyének, ügyvédek, tanárok, tanítók. Ezek jó része szabadkőműves is volt, és Dunsits Dezső ügyvéd lakásán irodalmi kört is alakítottak, tréfás nevén a „Smucián kört”. Itt folytak a politizálások, a szocialistának tartott, helyesebben csúfolt, Farkas Antallal. Igaz, hogy akkor már zárt borítékban járt hozzá a szocialisták lapja.

Itt folytatta már Szentesen megkezdett irodalmi működését. A helyi sajtónak a legszorgalmasabb munkatársa, ahova verset, tárcát, humoros apróságot és komoly cikket egyaránt írt. De a szentesi és környékbeli sajtót is ellátta szerzeményeivel.

Hogy újságírói működése milyen ismeretes volt, arról tanúskodik a Tiszavidéki Ellenzék 1896. június 23-án Szolnokról hozzá intézett levele, amelyben felajánlják Farkasnak a lap felelős szerkesztői állását.

Mezőtúron 1894-ben jelent meg első könyve *Költemények* címen. Vegyük kissé közelebből szemügyre a fiatal író pályakezdését, mert ez a kiindulás döntő egész irodalmi működésére. Helyesen állapítja meg Ortutay Gyula Tömörkény Istvánról szóló munkájában a következőket:

— „Irodalomtörténeti munkák, esztétikai ítéletekből kiindulva általában elnagylvoltan, nemtörődőm módjára foglalkoznak egy-egy író kezdő periódusával, első munkáival. Pedig a kezdő író, az első irodalmi alkotások mindig is a legtanulságosabb példái az író és az irodalmi élet kapcsolatának. A kor irodalmi szellemiségének irodalmi fordulataival való küzdelmelt rögzítik e kezdő évek.”

A 19 éves költő közzéteszi első művét, verseit. Egyszerű cím, egyszerű kiállítás jellemzik e kötet külsejét, amelyhez a költő nem kér valamilyen beérkezett más íróársától előszót, amint ez akkor szokásban volt, és amely szokásnak Ady Endre is hódolt első kötete megjelenésénél.

Az ifjú költőn még erősen látszik olvasmányainak hatása. Vörösmartyó lírájának, Tompa regéinek, Petőfi Felhőinek, Arany és Kiss József balladáinak hatását könnyű kimutatni e költemények nagy részén, valamint Ábrányi hazafias és bombasztikus ódáinak a nyomát. A vershez értő azonban még ezeket az első zsenyéket tartalmazó szerény könyvecskét olvasva is megérzi, hogy itt egy tehetséges fiatal költő kopogtat és kér beocsátást a költészet birodalmába.

Változás áll be Farkas Antal életében, midőn 1898. január 1-én megindítja „Rónaság” címen társadalmi és irodalmi hetilapját, amely azonban csak 22 hétig jelenik meg.

1899-ben *Viharzúgás*, *Pacsirtadal* címen megjelenik a költő második verskötete. Ez az ötszáz oldalas kötet a 24 éves költőnek fejlődő tehetségéről győz meg bennünket. A kötet külseje egyszerű és gyöngye felszerelésű vidéki nyomdára vall, de a versek versenyeznek a pacsirta dalával, és szenvedélyükkel emlékeztetnek a vihar zúgására. Különösen meglepő a költő kifejező nyelve.

Már a kötet bevezető verse megmutatja, hogy a költő nem a rímfaragók vagy a tucat-költők csoportjába tartozik, hanem egyéniség, akinek van mondanivalója, és azt költői erővel ki is tudja fejezni.

Viharzúgás, pacsirta-dal a nyelve
Annak a tájnak, ahol én lakom.
Haragszik azzal, megbékül emezzel . . .
Mindkettőt áhitattal hallgatom:
Pacsirta-dalban felseng, játszi kedve
Viharzúgásban felzúg bőszi haragja:
Attól virágot szül a himporos fű,
Emez a bimbót tövestől aratja . . .

Dal, dal lelkemből kiszakadt darabkák,
Élő csöppjei szívem vérének,
Miért szakadtok? Miért csörgedeztek?
Siró panasztok vajj ki érti meg?
Ki fog kacagni, hogyha ti örültök?
Ki fog busulni olykor veletek?
Senki!, de szívem, lelkem apadjon el, csak ti
Szakadozzatok, csörgedeztetek!

Itt szeretne maradni élete végéig ezen a szép rónaságon, de a sorsa tovább szólítja és sirva búcsúzik az annyira megszokott környezettől:

Maradnék én itten, szívesen maradnék,
Kedves ez a róna, kedves ez a hajlék,
Kertem fáit zsenge korból felápoltam
Gyenge hajtásukat féltő szívvel óvtam . . .
Itt kell hagynom őket,
El kell mennem messze,
Ki fogja izlelni első gyümölcsüket?
Lesz-e ki ezután öntözgesse, messe?

(Búcsú)

Még 1899-ben munkatársa lesz a Budapesten megjelenő Uj Század című demokratikus polgári hetilapnak, amely már írói beérkezést jelent, mert neve ott szerepel a lapon a munka, társak sorában, akik között már akkoriban jól ismert és népszerű nevekkel találkozunk mint Bródy Sándor, Heltai Jenő, Krudy Gyula, Lenkei Henrik, Molnár Ferenc, Palágyi Lajos, Szomaházy István, Szöllősi Zsigmond és Wálles Jenő (Welsibárd). A lap főszerkesztője a kitűnő tollú és ragyogó szónok, Vázsonyi Vilmos, aki akkor indította meg lapját és szervezte meg a polgári demokrata pártot az egész országban. Sok híve van a demokrata pártnak Mezőtúron is a radikális és szabadgondolkodó polgárság körében. Midőn Vázsonyi a Parlamentbe is bejut, Ady Endre is cikkben méltatja. (I. Bóka László: *Ady Endre élete és művei I.*)

A radikális polgári sajtó még jobban felnyitja a vidéki író és tanító szemét, aki éppen úgy, mint Ady Endre, a polgári radikalizmuson keresztül jut el a szocializmus felismeréséhez.

Tettekben él minden nemzet,
Mit kézművel, munka szerzett,
S kinek nincs mit dolgoznia,
Egy honnak sem lehet fia!
Hazafiak vagyunk mink is,
Ha bár érdemrendünk nincs is,
Nemességet ad számunkra,
Nem az udvar, de a munka!

Fel hát a jog érdekében,
Fel a haza szent nevében!
S a bitorlók félve lássák,
Népünk új honfoglalását!

(Proletárokhoz)

Rámutat arra, milyen a parlament és milyennek kellene lennie:

Hát parlament ez? vagy csak úri kocsmá?
Hisz itt a gőg, duhajság kél birokra,
Hogy letiporja más erőit,
Itt az igazság fejét beverik!
És az ablaknál ácsorgó tömegnek,
Fügét mutatnak, szemébe röhögnek,
A hon nevében a hont öldökszik,
Játékot űznek, ocsmányt, ördögít . . .
S te nép csak alszol, nem fáj a gyalázat?
Kelj fel, söpörd ki tisztára e házat!

Legyen e hely a népnek temploma,
Nem úri gőgnek kényes csarnoka,
A népszabadság igaz istene,
A bálványtdöntő költözzék bele,
S hogy megmutassa a villámaint:
Öldösse sorra hazug papjait!
S hogy megmutassa irgalmas kezét:
Bocsássa ide minden gyermekét!
Jaj aztán annak, ki ellene lázad!
Jaj annak, ki beszennyezi a házat!

(A nép háza)

A politikai verseken kívül azonban őszinte szerelmi írást és bensőséges vallomást is találunk verseiben, amelyek megközelítik népdalaink legszebb hagyományait. Ilyen a következő kis dala is:

Nem hiszek én ezután a szemednek,
Nékem sirnak, másra mindig nevetnek,
De tudom, hogy előttem mást siratnak,
Más előtt meg csak engemet kacagnak.

Tudom most már, miért van a könny szemedben?
Nem azért, hogy elhullajtsd érettem:
De ha másra rákacsintasz galambom,
Annál szebben, tüzesebben ragyogjon!

(Nem hiszek)

Dr. Ormos Ede 1902. március 15-étől Makó és Vidéke címen háromszor hetenként megjelenő lapot indít Makón és ehhez munkatársul meghívja a fiatal Farkas Antalt, akiről már hallott, és cikkeit, verseit olvasta az Új Században. Így került Farkas Antal újságírónak Mezőtúrról Makóra. Dr. Ormos Ede ügyvéd, aki Farkas Antallal egyidős, már 1895-ben, a hódmezővásárhelyi munkászendülés idején a szociáldemokrata párt tagja volt. Könyvet is írt a zendülésről. 1898-ban, mint makói városatya, megalakította a szocialista városi házi

frakciót, amely az első volt az országban. Írt sok cikket és verset, sőt a hódmezővásárhelyi munkáseményekről egy színművet is, amelyet az aradi színtársulat mutatott be, de a hatóság a további előadásokat betiltotta. Ormos lapjához került Farkas Antal, és csakhamar megmutatta tudását. 1903 januárjában Ormos rábízta a lap szerkesztését a következő meleg sorok kíséretében:

„— Az általam alapított lapot nyugodtan bízom Farkas Antal további vezetésére, aki eddig is derék munkatársam volt. A lefolyt néhány hónap elegendő volt arra, hogy közönségünk megismerkedjék Farkas Antal hírlapírói működésével.”

Most már Farkas Antal a lap szerkesztője és a radikális újságíróból, a vidéki tanítóból lassanként szocialista válik. Farkas Antal éli a vidéki hírlapírói életét, amelyről később nem egy humoros tárcájában emlékezik meg.

A Makó és Vidéke azonban nem volt hosszú életű és 1903. június 28-án szomorú hangon, pártolás hiányában kénytelen bejelenteni lapjának megszűnését.

Mint hogy a lap megszűnt, szedheti a sátorfáját. Elbúcsúzik barátjától, Ormos Edétől, és elindul Budapestre, hogy sajtó alá helyezze negyedik verseskönyvét, az *Álmok*-at. Ez a költőnek első Budapesten megjelent verseskönyve, amely az Uj Század kiadásában jelenik meg. (Budapest, 1904.) A könyv ötven verset tartalmaz, amelynek legnagyobb részét az Uj Század is közölte.

A kötet bevezető verse a következő:

Álmodjatok csak testvérek tovább,
Én összegyűjtöm elszállt táborát,
Álmaitoknak, s felleg lesz belőle,
Villáma pusztit, nevel az az esője.

Hol palotákat a villám lerombol,
Kálászt nevel ott az eső a rombol,
Álmodjatok csak . . . Óh ezek az álmok,
Ujra teremtik egykor a világot!

Fogadalmat tesz, hogy nem lesz a Cézárók barátja:

Mig egy rabszolga él a nagyvilágon,
Kit jogtalanság, nyoinor fojtogat,
Én addig sujtom, én addig kiáltom,
A dus Cézár felé átkomat.
Mig lesz egy, akit üldöz százezernyi,
Nem fogok addig én sem megpihenni!

(Én nem leszek a Cézárók barátja)

Farkas Antal Pesten kórházba került és innen hívták sürgönyileg munkatársul Szegedre, a Szegedi Naplóhoz.

A Szegedi Naplóban, ahová Farkas Antalt munkatársul meghívták, nagy múltja van. A lap még 1878-ban indult meg, mint az első szegedi napilap. A legismertebb publicisták írásai-
val találkozhatunk a lap hasábjain. Midőn Farkas 1903-ban munkatársa lett a lapnak, a szerkesztő Békefi Antal (a konferanszié, Békefi László apja), munkatársai között találjuk Móra Ferencet, Tömörkény Istvánt, Szakács Andort, Galovics Károlyt, Sz. Szigeti Vilmost. A „Szegedi Napló 25 éve” című nagy jubileumi albumban ott találhatjuk az összes munkatársakat, cikkekkel is, képekkel is, Farkas Antal is szerepel egy verssel.

Farkas Antal szegedi újságírói életének számos epizódját írta meg tárcákban, *Szegedi emlékek* címen. Itt írja le barátkozását Móra Ferencsel is, *Mórával egy kegyesen* című tárcájában. (Népszava, 1934. szeptember 8.)

Szegeden, a robotos újságírói munka mellett sem feledkezik meg Farkas Antal a szépirodalomról, sűrűn találkozunk verseivel, cikkeivel a budapesti Uj Században, az élclapokban, az Üstökösben, a Kakas Mártonban és főleg a Borsszemjankóban. De ezeket nehéz felkutatni, mert név nélkül jelentek meg.

Farkas Antal szegedi működését a Népszava meghívása szakította meg, mert a munkásság meginduló napilapja meghívta Budapestre belső munkatársnak.

Igen érdekesek erre vonatkozólag Garami levelei, amelyeket Farkas Antalhoz írt, és amelyek fényt vetnek a meginduló Népszava körülményeire is.

Farkas Antal a munkásság meginduló napilapjánál a hírovat szerkesztését vette át. Politikai szerepe a lapnál nem volt. Ő írta a színes első híreket, az úgynevezett „Kopf”-okat,

munkálva velük a szocialista szatíra útját. Napról napra végezte újságírói munkáját és rovata megírása után elindult haza Pest környéki lakására, vagy pedig barátaival egy kiskocsmába A hírvivatón kívül nemigen írt más cikket, szépirodalmi munkásságától eltekintve.

Már említettük, hogy Farkas Antal a szocialista szatíra egyik előfutára hazánkban. Éles, csontigható szatírja világirodalmi viszonylatban is számottevő. Póréra vetkőzteti a vidéki pasákat, leleplezi a magyar vidék maradiságát, kultúrátlanságát. Egy képzelt helyet szemel ki, Mucsát, majd Rákosberényt és felvonultatja az egész falu talmi intelligenciáját a paptól a tűzoltóparancsnokig és az óvó-költőnőig. Ezek az éleshangú humoros rajzai a későbbi években, az első világháború alatt, majd az emigrációban fejlődnek ki igazi értékükben.

Az első világháború alatt írt szatíráiból egy kötetre valót megjelentet 1918-ban *Jókedv a siralomházban* címen. Ez a műve a háborús irodalomhoz tartozik, bár nincs benne öldöklés, lövészárok, de benne van a magyar nép igazi hangulata.

De egy kicsit előre tartunk. Előbb még beszélnünk kell Farkas Antal két könyvéről, egy versművéről és egy prózáiról, mindkettő 1914-ben jelent meg.

Templomtüzek, Vörös zsoldárok, hetven forradalmi vers, a költő szíve, lelke. Joggal írja e kötetéről Ady Endre a Nyugatban (1914. június 1.): „A zseni, a géniusz illata csap meg, mint májusi virágos ág, egyik-másik versében.”

Az újságírói munka mellett telhát nem felejtette el Farkas Antal, hogy költőnek indult és meg is maradt annak. Ez a kötet, amely tízévi ternését öleli fel, igazolja, hogy nagy költő, hogy a proletárság költője, aki a dolgozók érzelmeit, örömét, bűját, reményét és bosszúvágyát örökíti meg művészi erővel. Éles nyílával eltalálja az ellenséget, a kastélyt, a templomot, a kizsákmányolót és helytartóját, a szolgabíró.

Mi sem bizonyítja jobban e versek népszerűségét, mint hogy minden munkásünnepségen, rendezvényen szavalják Farkas Antal verseit.

A nép szeretete, a zsarnokság gyűlölete izzik ezekben a versekben, tette készíteti a tömegeket és ezekben a válságos időkben Farkas Antal költeményei valóban fontos hivatást teljesítettek.

Témáit szereti a bibliából vagy a történelemből venni. Találkozunk verseiben Dózsával, Rákócziival, Kossuthal, Cézárral, sőt Ferrerrel is. Néha egy megtörtént esemény: árvíz, tűzvész vagy hasonló a megihletője.

Nyelve Arany, Petőfi és a szegedi magyar írok zamatos tiszta nyelve. Stílusa egyszerű, mindenki könnyen megérti és élvezi.

Ugyancsak 1914-ben, a Népszavában mint folytatásos regény jelent meg *Szilaj Péterék* című munkája, amely könyv alakban csak 1918-ban került kiadásra. Egyéni hőse nincsen a munkának, azaz hőse a kis mezőváros egész proletársága, Szilaj Péterék. Azt írja le a könyv, hogyan veti meg a kapitalizmus a lábát ebben a kis vidéki városban és hogyan alakítja azt át. Hogyan fejlődnek a lenézett, a kisemmizett Szilaj Péterekből öntudatos gyári munkások, akik még a hatalmas gyárosnál is erősebbek. Mint szocialista író, jól látja a társadalmi ellentmondásokat, ezeket aláhúzza és élesen kihozza. A kisvárosi, sokrétű élet alapos ismerője Farkas, póréra vetkőzteti a pipogya polgármestert, a szószátyár főkapitányt, a mulya képviselőt, a „szociológus” tanárt és a milliomas kapitalista gyárost.

Farkas Antal ebben a regényében mutatkozik be mint igazán népi író, megelőzve a későbbi „népi írókat”.

1918-ban közölte a Népszava folytatásokban és 1919-ben jelent meg könyvalakban Farkas Antal nagy háborús regénye, a *Megnyílt a bőrtön*. A regény egy halálra ítélt katonaszökevény naplója. Magával ragadó, őszinte írás, ilyen hangú regényt keveset írtak a háborúról.

Farkas Antal megrajzolja regényében egy öntudatlan munkás életét addig, amíg öntudatra ébred és felismeri, hogy mi a háború és milyen az a társadalom, amelyben él, de megmutatja neki a szabadulás útját is. Ez az út a forradalom útja!

Farkas regénye korpéppé szélesedik: a beteg, pusztulásba hajszolt magyar nép és magyar élet korpépévé. Ebből a regényből jobban megismeri a nép a kort, a magyar sorsot, mint sok történeti munkából. Mint minden írása az írónak, úgy ebben is sok a személyes élmény. Az író maga is katona volt a világháborúban, átélte, átszenvedte mindazt, amiről ír.

Farkas Antal a Magyar Tanácsköztársaság idején igen termékeny és hasznos működést fejtett ki. Beszélünk kell elsősorban verseskönyvéről, amely *Fekete nóták — Vörös rigmusok* — címmel a Közoktatási Népbiztosság kiadásában jelent meg és a költőnek költeményeit tartalmazza 1915-től 1919-ig.

A legjobb időben, a proletárdiktatúra idején, amikor nem „elkésett dalnokokra, nem csalógányokra, hanem pacsirtákra volt szükség”, akkor jelentek meg Farkas Antal forradalmi, végtelen szeretetet és egyben izzó gyűlöletet hirdető versei, amelyek kötetbe foglalva még sokkal hatásosabbak, mint egyenként elszórva az újságban, beszorítva a napihírek és események-közc.

A „*Vörös zászló*” című versében így fejtegeti a zászló jelentőségét:

Piros zászló leng mindenütt,
Édes szülém, lássa:
A gyászunknak, bánatunknak
Színe-változása.
Könnyünk, vérünk benne lángol,
Vigasságunk lett a gyászból,
Uj kedv, meg friss nóta:
Vörös zászló lett a lelkünk
Ujjáalkotója!

Az első hírre, amely tudatja a polgári forradalmat és lehetővé teszi a fogoly katonák hazatérését, így búcsúzik Ivántól, az orosz fogolytól:

Eredj, Iván eredj . . .
Hová te mégy,
Utóbb — elébb
A mi utunk is, meglásd, arramegy.
(Iván hazamegy)

Üzen öccsének, aki hazajön Szibériából, a hadifogságból!

Siess vörösrevált Szibériádból
Siess vörösrevált Szibériádba! . . .
Siess, öcsém, siess!
(Jön az öcsém)

Toborzót ír a vörös katonának, aki indul a harctérre, hogy megbosszulja apja halálát

Majd leszek én
Könnyet, fájdalmat elbíró legény,
Bosszút és gyűlöletet viselő,
Leszámolásra induló erő,
Akinek utja vörös Hadak-utján
Egész világnak téreit befutván,
Addig kutat, rombolva támad,
Mig megtalálja az apámat.

(A vörös katona indul)

Ugyancsak 1919-ben jelent meg Farkas Antal szerkesztésében a *Proletárok daloskönyve* Ez a kis füzet a proletár költők antológiája. Az első ilyen gyűjteményt Külföldi Viktor szerkesztette, a másodikat Csizmadia Sándor, míg most a harmadikat Farkas Antal állította össze. (A negyediket a diktatúra után Szakasits Árpád, míg az ötödiket *Uj idők új dalai* címen, 1945-ben e sorok írója állította össze.)

Egy meséskönyv megírásával is megbízta a Közoktatásügyi Népbiztosság Farkas Antalt. Ez a könyv „Mese is, nem is, igaz is, nem is” címen jelent meg 70 oldal terjedelemben és 6 rövid mesét tartalmaz. Jó humorú népies hangú meséket írt Farkas Antal, de inkább felnőtteknek valót, mint gyermekeknek.

Ugyancsak a Népbiztosság megbízásából két röpiratot írt Farkas Antal. Az egyik a *Fekete — vagy vörös?*, népies hangon magyarázza a román népnek, hogy térjenek észre, amíg nem késő, mert uraik romlásba és pusztulásba akarják dönteni saját népüket.

A másik füzetet név nélkül írta Farkas Antal ezzel a címmel: *Kommunizáljuk-e a Zsójit?* „Oktató írás a szabad szerelemről és egyéb másról, amit tudni illik és muszáj is az asszony-népnek.”

Külön kell beszélnünk Farkas Antaltól, a tárcairól. Tárcáinak, elbeszéléseinek a száma meghaladja a 300-at. Sokat írt különböző álnevek alatt is (Bujdosó Péter, Róka Tóni, Héky Gábor, Kár Pál, Kadarka, de igen sok jelent meg név nélkül is. Vannak egész sorozatok is. Mint például: Szegedi emlékek — Vidéki fotográfiák — Emigrációs históriák — Emigrációs emlékek — Tiszaparti fotográfiák.

A novelláknak többsége a Népszavában jelent meg, de igen sok a Föld és Szabadságban, a Munkásifjúságban, a Gyermekbarátban és különböző magyar munkásszaklap hasábjain vagy külföldön. Így a kolozsvári Munkás Ujság, a temesvári Volksfreund, a bécsi Neue Wochenspost, a Kronen Zeitung, a saopaulói Uj Világban.

Az újságtárcák nagy része egy adomát vagy társadalmi félszegséget, emberi gyengeséget ír le. A legtöbb írás nem nagyigényű, magán hordja a kapkodó megírást, a „Tízforintok völgyénét” —, amint Ady írta hasonló tárcáiról, de van köztük igen sok, amely rövidsége mellett is sokatmondó és messzevilágító. Ilyen például a *Miért tört ki a háború?* című (Népszava, 1934. november 11.). Vagy éles satírája, *Kada martirosága*, amely 1917. január 7-én jelent meg a Népszavában, és a koronázást figurázza ki.

„A tárca sajátos műfaj — mondja Alexander Bernát —, nem elég valamit a vonal alá írni, az még nem tárca.” Farkas Antal mindig talál érdekes anyagot és azt meséli el. Hősei többnyire a nép fiai, de számos rajza jól megfigyelt polgárt rajzol. Minden tárcájában van egy satirikus vágása a kapitalista társadalom félszegségei ellen. Szereti hőseit a mesevilágba vagy az álomvilágba helyezni.

Nagyobb novelláiból két kötetet állított össze, ebből az első *Paraszt tragédiák* címen 1919-ben, a második *Uri komédiák* címen 1921-ben jelent meg a Világosság Könyvtárban.

A forradalom bukása után, a véres terror elől Farkas Antalnak is menekülnie kellett. Először Erdélybe menekült, ahol egy kolozsvári lap, a „Karnevál” hozta egy humoros regényét, *Az utolsó Borbora* címen. A regény egy züllött uralkodó ház életét tárta fel. A román cenzor a román királyi házat sejtette a regényben, és a szecseni hadtestparancsnokság a királyi ház megsértésével és a hadsereg meggyalázásával vádolta. Farkas Antal nem várta meg a hadbírótság tárgyalását, Bécsbe menekült.

(A hadbírótság a lap szerkesztőjét, Győri Illés Istvánt állította a bíróság elé, akit csak Janovics Jenő színgazgató ötlete mentett meg a nagy büntetéstől azzal, hogy tanúsította, ezt a témát az író már évekkel ezelőtt adta át neki.)

Bécsben Farkas Antal élte az emigránsok nehéz életét. Gyakran összejött Gábor Andorral, Gárdos Marikával, Hatvany Lajossal, Biró Mihállyal és a többi bécsi magyar emigránssal. A bécsi tartózkodás emlékeit az *Emigráns történetek és Emigráns históriák* című tárcasorozatában dolgozta fel.

Farkas Antal Bécsből is állandó munkatársa volt a Népszavának, és újságíróként napról napra olvashattuk Róka Tóni néven vagy különböző álnevéken és név nélkül írott gyilkos satíráit a keresztény kurzus ellen. De írásait szívesen közlik az erdélyi, az osztrák és az amerikai lapok is.

Az emigrációban jelent meg 1922-ben *Papkisasszony* című regénye. A vidám falusi idillt annyi bájjal és szeretettel meséli el az író, és a vidéki élet ábrázolásában kiérzik a hazájától távol élő költő igazi szeretete szülőföldje iránt.

Érdekes, hogy ezt a regényét Rákosi Jenő, noha teljesen ellentétes világnézetet vallott, igen megdicsérte lapjában. (Budapesti Hírlap, 1922. május 13.)

Bécsből küldte Farkas Antal a Népszavának *Földindulás* című 112 oldalas kisregényét, amely 1922-ben meg is jelent a Népszava kiadásában. Magyarországon azonban forradalmi tartalma miatt a Horthy-fasizmus idején nem lehetett terjeszteni és így a regény csak Ausztriában és a szomszédos országokban terjedt el a magyar olvasók között. A *Földindulás* az ellenforradalom és az azt győzedelmesen leverő forradalom regénye. Egy meg nem nevezett császárságban játszódik le, amelynek igen bárgyú uralkodója van. A hatalmat ténylegesen, hercegi rangban, a kancellár gyakorolja. Ez a kancellár egy angyalcsináló bábaasszony fogadott fia és szeretője, aki, mint véresszájú demagóg, radikális ügyvédként kezdte pályáját, majd behódolt a reakciónak. Rendkívül éles leírásokban ismerteti az író a reakciós ország életét az ellenforradalom vadállatias ténykedését, a polgárság tunyaságát, de annál szebb szeretettel a munkásság hősiességét föld alatt és föld felett, a végső győzelmes forradalomig.

A császárnak a kancellár kezdeményezésére lovasszobrot állítanak, ezt azonban a munkásság még a felavatása előtt a levegőbe röpíti. A reakció, minthogy másképp nem tud segíteni magán, kirobbantja a háborút, azaz azok, akik otthon nem estek a reakció áldozatául, a harc-téren vérezzenek el. Ez a fegyver azonban visszafelé sül el, mert a sok éhezéstől elkeseredett nép a szervezett munkásság és a földalatti mozgalom irányításával elnyomói ellen fordítja a fegyvert és győzelemre viszi a piros lobogót.

A regény ezekkel a szavakkal végződik:

— A proletariátus a föld, amelyen felépülnek égbenyúló tornyok, csőhagokat érő paloták, a hatalomnak az erőszaknak, a zsarnokságnak szédítő magasságú piramisai, de ha egyszer ez a föld megmozdul, minden összeomlik. És minden földdel egyenlővé lesz, a proletárság megmozdul és minden összeomlik. Most eltakarítjuk a romokat, felépítjük helyükbe a magunk társadalmát, a magunk társadalmának várait és ezek örökké fognak állni, mert rajtunk kívül nincs erő, mely azokat ledöntse.

Bécsből küldte Farkas Antal satirikus cikkeit a Népszavához, amelyben pörére vet-köztette az ellenforradalmat, gumibotos, ébredő világot. Ezeket az éles satírájú *Erger* — *Berger* címen foglalta kötetbe. Ezek a satírák megneveztették az ország népét, torztkörben mutatták be a kurzus igazi, őszinte képét, amin csak nevetni és kacagni lehet.

Bécsben adta ki a költő saját kiadásában az emigrációban írt verseit *Bujdosó Péter nótáskönyve* címen. Közel félszáz költeményt, amelynek mindegyikében egy hazájából kiüldözött, szerencsétlen költő vérző szíve szólal meg, aki igazán szereti hazáját és ez a honvágy sir, sikolt, jajgat minden egyes sorában. Bánatát és azt, hogy mit szenved Dózsa ivadéka, így írja el:

Engem hajtottak Szerbiának,
A Kárpátoknak, Piavának,
Nyakig a muszkát üztem,
Taljánt gyilkoltam pergőtűzben
Mégfagytam fent Szibériában,
Mégszültem lent Itáliában,
Az asszonyomhoz más kapott,
Szülém sem várt meg, itthagytott
Testvérem mind, mind nyomorék, —
Még most sem volt elég?

De ütni fog az óra, a bosszú órája és Dózsa György unokája már élesre feni a kaszáját.
(*Fenik a kaszát.*)

Két regényt is befejezett Farkas Antal 1925-ben. Az egyik, a *Kisértetek* a Népszava kiadásában jelent meg, míg a másik *Csülökre Koskóci* címen csupán a Népszava hasábjain 1925. november 25-étől folytatódólagosan. A *Kisértetek*-ben egy falusi tanító életét tárja elénk, míg a másik, a *Csülökre Koskóci* politikai regény, amely alkalmat ad írójának arra, hogy a szatíra éles fegyverével ábrázolja a magyar politikai életet, annak elmaradt vidéki vezetőit, a főispánokat, képviselőket, polgármestereket és fullajttárjaikat.

1927-ben jelentek meg Budapesten későbbi emigrációs versei, *Idegen határon — Sótalan kenyéren* címen.

Czabán Samu, a magyar tanítómozgalom előharcosa, a diktatúra után szintén menekülni volt kénytelen és Beregszászon talált menedéket, ahol Jóbarátom címen gyermeklapot indított. Ehhez kérte fel a szerkesztő munkatársul Farkas Antalt, aki a gyermekújságba igen sok verset, elbeszélést, ifjúsági regényt írt, és két szindarabot is. Az utóbbiak külön füzetben is megjelentek. Az egyiknek címe az *Ezres bankó*, a másik *Palkó király* címen versben írt nagyszerű szatirikus komédia, amely a gyermekek nyelvén mondja el, mennyivel különb, igazságosabb államforma a köztársaság, mint a királyság.

Végre, 1928-ban sikerül Farkas Antalnak hazajönnie. Elfoglalja régi helyét a Népszava szerkesztőségében és folytatja munkáját ott, ahol elhagyta. Hiszen tulajdonképpen nem is hagyta el, mert az emigrációból is szinte naponta küldte írásait és értékes verseit a lapnak.

Hazaérkezve azonnal új regény megírásához fogott hozzá. Az új regény először a Népszava hasábjain jelent meg, majd könyvalakban 1930-ban, *Mámor* címen, a Népszava könyvkereskedés kiadásában. Ez a műve gyilkos szatírája az akkori társadalmi rendnek és koronája Farkas Antal szatirikus remeklésének. Éles tollal rajzolja meg az író az üresfejű minisztereket, a keneteshangú és pénzt kedvelő egyházfeljedelmet és a profitéhes, újabb üzletet áhító gyárost.

1930-ban a Barátság munkásműkedvelő gárda előadására *Budapestre kéne menni* címen szatírárt írt, amely kéziratban maradt. A komédia a tyúkkölcsön paródiája és szereplői a Farkas Antal szatíráinak ismert, jellegzetes alakjai.

1931-ben közölte a Népszava *Ezüst lakodalom* című szatirikus regényét, amely azonban könyvalakban nem jelent meg.

Írt Farkas Antal néhány regényt, amely csupán vidéki újságok hasábjain jelent meg, ezekről műveinek felsorolásánál emlékezünk meg.

E regényeknél értékesebb az 1937-ben könyvalakban megjelent regénye, a *Hulló csillagok*, amely ezt megelőzőleg a Délmagyarország hasábjain látott napvilágot.

A *Hulló csillagok* az első világháborút megelőző béke éveiben kezdődik, de átvezet a háborún és a háborút követő megpróbáltatásokon. A pesti élet leírása alkalmat ad a szerzőnek az akkori viszonyok szatirikus esetelésére. Megismerjük a nincstelen egyetemi hallgató keserves életét, küzdelmeit a napi kenyérért, a ponyvaregény fordításától a hólapátolásig. Látjuk az akkori zavaros idők gyanús egzisztenciáit, a köpönyegfordítókat, a szélhámosokat, az akkori idők „nagyjait”. Kitérően megrajzolt epizódalakok — az élheteretlen művész, a részeseg kántor, a lakasadó özvegy, a mindenre kapható szerkesztő, az öntudatos lázmester, a kifőzést vezető, családfenntartó munkásnő — tarkítják a regényt, amely mindvégig leköti az olvasót.

A Népszavában jelent meg folytatódólagosan, majd könyvalakban, 1937-ben a *Varázslatok vége* és 1939-ben a *Gerlicék* című regény. Az előbbi szatirikus regény, amely egy balkáni államban, a rizlingeek birodalmában játszódik le, de szatírájában könnyen felismerhetjük az akkori

Magyarország képét, politikusaival és közéletünk számos jellegzetes alakjával. A másik nem nagyigényű munka, de jóízű humorral rajzolja meg az író vidéki alakjait, az öregedő szerelmest, a részeges kántort és az ifjú szerelmeseket.

Ez az utolsó megjelent regénye Farkas Antalnak.

Még egy művéről kell megemlékeznünk, illetőleg egy olyan könyvről, amit nem írt. Az *Irodalmi Lexikon* és Várkonyi Nándor *Modern irodalom* című nagy munkája egyaránt megemlíti Farkas Antalnak *Bus Antal szerelmi regénye* című művét, noha ilyen munkát a szerző sohasem írt, amint ezt maga is megírja *Egy regény keresi a szerzőt* című tárcájában.

Kéziratban maradt Farkas Antalnak a *Hazátlanok* című nagy regénye, vagy amint alcíme mondja, a bujdosók szomorú históriája.

A *Hazátlanok* egy képzelt községben, Rákosberényben kezdődik, és szerepelnek benne a szerzőnek satíráiból ismert alakjai: Sauerwein, a propeller kapitány, Lapistyák, a részeges kefekötő, Sóhaj Berenice költő- és óvónő, Weisz mészáros, Rózner kocsmáros. A község háborús mámorban úszik, majd átvedlik köztársaságivá, később bolsevistává, hogy azután az ellenforradalom híve legyen.

A regény hősnéke, aki a harctérről tér vissza és közben a felesége megcsalta a pappal, menekülnie kell, mert bevonulása előtt a direktórium elnöke volt. Egy uszályhajón menekül Bécsbe.

Bécsi tartózkodása alkalmat ad az írónak a magyar emigránsok bécsi életének bemutatására.

A regény minden sorából kiérezzük a menekültek nagy honszerelmét, de szocialista öntudatát is.

Regényei közül Farkas Antal sokat szindarabnak is feldolgozott, ezek azonban nem kerültek színpadra. Az így feldolgozott regények a következők:

Ezüstlakodalom az Aranyzarvasban, komédia három felvonásban.

A mámor, színmű.

Hazajáró lelkek, komédia tíz képben.

Hagyatékában még két szindarab található:

Kiss Péter kontra Nagy Pál, vígjáték két felvonásban.

A Pétiek mikulása, színmű egy felvonásban.

A Népszavánál 1939 végén elhatározták, hogy az öreg újságírókat nyugdíjba küldik és így frissítik fel a lapot. Így kerültek nyugdíjba Schöner Dezső, Marcevic Lajos, Teszársz Károly és Farkas Antal is. Farkas Antal, midőn értesült róla, hogy 35 évi munkásságát így honorálják, vette a kalapját és szó nélkül otthagya munkássága színhelyét és azt a lapot, amelyet elsősorban az ő tolla emelt népszerűvé.

A pihenőt nem sokáig élvezhette. Súlyosan megbetegedett, úgyhogy be kellett szállítani a budapesti Charité kórházba. Innen küldte utolsó versét a Népszavának, amely 1940. szeptember 17-én jelent meg a lap hasábjain:

A nyár ravatalon

Halódik a nyár, a korai esték
Mint a temető síri mécei,
Régen lesik már a szegény elestét:
A ravatalon felöltöztetik
Virágpompába dusan, koszorusan,
És elsiratják késő reggelig,
Igaz könnyeket ejtegetve, busan...

Amíg virágzott, zsendülő tavaszba,
Szép volt, ifju volt, vágyakkal teli:
Bimbói helyén ma csak sárga gaz van,
És ő a maga sirját nézdeli,
Égő, kék szeme parázsként kilobban,
Nincs semmi tüze, hideg multja csak,
Miről kortársi estelente roppant
Érdekes, vidám mesét mondanak...

Farkas Antal 1940. szeptember 28-án halt meg a kórházban és október 1-én temették el a Kerepesi úti temetőbe. A temetést a magyarországi szociáldemokrata párt rendezte, szónokai méltatták Farkas Antal írói érdemeit, munkásságának jelentőségét. Vele az első szerkesztőség utolsó előtti tagja szállott sírba. Csupán Gyagyovszky Emil költő és hírlapíró

élte túl pályakezdő társai közül. A temetésről szóló híradás a Népszava október 2-i számában jelent meg. Sírja a 42. tábla 16. sorának 11. sírhelye.

Barátja és költőtársa, Tuba Károly verssel áldozott emlékezetének. (1941. szeptember 29., Népszava.)

Befejezésül álljanak itt azok a sorok, amelyeket Farkas Antal egy újságíró és bujdosó társának, Gárdos Sándornak az emlékére írt, és amelyben megírta a maga sorsát is:

— Azért írom fejfádra e sorokat, mert úgy is tudom, hogy márványszobrokat, obeliskeket, mauzoleumokat, úgy sem igen szoktak emelni az olyan fából faragott embereknek, mint mi voltunk, akik ha száz esztendőig is élnének, akkor sem tudnának maguknak egy kis sarzsit szerezni, a nyilvános szereplések különböző terén, akik még a diktatúrában sem tudtak magasabb rangot elérni, a munkástanácsú tagságnál, és akik még a kurzusba való érvényesülési lehetőséget sem tudták felhasználni, hanem szélnék eresztett jószágnak módjára világnak mentek tőle.

Az ilyen embereknek tökéletesen elég a nevüket megörökítő fejfa, a temetőben ügyelgő eligazodása szempontjából, hiszen az ilyen emberek, ha már egyszer a lelkekben nem élnek, a nevük lekopott, a szívek márványáról, ha az eleven emlékek mécsese már nem lobog a poruk fölött, köszönik szépen, de nem is akarnak tovább élni sem fában, sem kőben, sem ércben. Ők hangtalanul, nyomtalanul el akarnak osonni oda, ahova az örökkévalóságtól az örökkévalóságig elvándorol minden: a koldus, a császár, a fejfa, a márványszobor — az örök változásba.

Mi tudván tudtuk azt, hogy az ilyen igénytelen magunkfajta embernek még akkor sem nagyon járhatna a szája, ha a fejfájánál más sütné meg a maga pecsenyéjét. Istenkém, ha éhes, hát hadd süsse! Aztán te is vallottad, tudtad, hogy aki szobrot akar a sírjára, hát annak még életében ki kell azt járnia. Ehhez pedig igazán nem értettél. Így hát jó neked az a kis fejfa is, ami köré én most ezt a kis bágyadt színű koszorúcskát fonom...

A te szobrod ott áll már a magyar proletárok szívében! Ezt a szobrot nem lehet kijárni, összekoldulni. Ezt a szobrot a te erőd, a te szorgalmad, a te egyszerűségében pompásan ragyogó becsületességed, törhetetlen szocialista hitvallásod emelt. Ezt a szobrot nemzedékről nemzedékre adja tovább a magyar munkásmozgalom története.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

PÉTER LÁSZLÓ

MISCELLANEA

A Tengeri-hántás kézírata

Az Arany kritikai kiadás most tervbe vett második, javított és bővített kiadása szerkesztőinek figyelmét szeretném fölhívni arra, hogy a Tengeri-hántás kézírata, melyet a Voinovich Géza által sajtó alá rendezett első kiadás (Arany János *Összes Művei* 1. kötet. Kisebb költemények. Bp. 1951. 330—332. l.; jegyzetek: 530—532. l.) nem ismer, megvan a szegedi Somogyi-könyvtárban G. i. 1957. katalógusszám alatt.

Hogyan került oda? Voinovich jegyzete is elmondja, hogy az 1877. júl. 15-i keltű vers — melynek első változatai valószínűleg az ötvenes évekből valók — először a szegedi Árvíz-könyvben (*Árvíz-könyv Szeged javára*. Kiadta a Kisfaludy Társaság. Írták a Társaság tagjai. Szerk. Szász Károly. Bp. 1880. 42—44. l.) jelent meg. A Somogyi-könyvtár a fönti szám alatt az Árvíz-könyvben megjelent írások kézíratait őrzi, köztük a Tengeri-hántásét is (vö. *A Dugonics Társaság ötven éve*. 1892—1942. Ötven titkári jelentés. Szerk. Banner János. Szeged, 1943. 100. l.).

Ugyancsak Voinovich írja — nyilván *erről* a kézíratról —, hogy 1878 februárjában a Petőfi Társaság küldöttsége járt Aranynál, s Várad Antal, egy tervezett Szigligeti-album szerkesztője, ebbe kért kéziratot a költőtől. A Pesti Napló febr. 11-i tudósítása szerint a költő „írásztalából egy hosszabb költeményt vett ki s néhány apróbb javítást téve rajta, átnyújtotta Váradinak. A költemény címe: Tengeri-hántás... A virtuozitás netovábbja. E látvány úgy hatott a küldöttség tagjaira, mintha hirtelen egy rejtett bánya kincseire bukkant volna.”

1879. márc. 12-én a Tisza romba döntötte Szegedet, s újjáépítéséhez a maguk módján a legnagyobb magyar írók is hozzájárultak. Így jelent meg a Szigligeti-album helyett Arany János verse is az Árvíz-könyvben.

A fennmaradt kézirat lényegében az Árvíz-könyv szövegével egyezik meg. Voinovich azonban a kritikai kiadásban alapszövegül a költő halála *után* megjelent *Összes Művek* szövegeköltségét tekintette, s az Árvíz-könyv szövegét még változatai szempontjából sem méltatta kellő figyelemre, sőt ahol említi, ott sem pontosan idézi. Véleményem szerint a következő kiadásban alapszövegül a költő kezéből kikerült kéziratot kell tennünk; nemcsak azért, mert az *Összes Művek* szövegeköltsége a költő közreműködése nélkül készült, de főként azért, mert egy gondos összevetés után nyilvánvaló: *a vers központozása sokkal jobb, helyesebb, logikusabb a kéziratban és az Árvíz-könyvben, mint az Összes Művekben és nyomában a kritikai kiadásában*. Például: teljesen indokolatlan a 11. sor végén a kettőspont (a kéziratban vessző van); hibás a 13. sor végén a pont (a helyes vessző helyett); jobb a kettőspontnál a vessző a 15. sor és az 57. sor végén; a 79. sor végén a vessző a funkció nélküli gondolatjel helyett s. i. t. Voinovich még változatként sem említi, noha az Árvíz-könyv a kézirrattal megegyezik a tekintetben is, hogy a 23. sorban az *most* szó aláhúzza, azaz dőlten szerepel. Azt pedig tévesen állítja, hogy a 71. sorban az Árvíz-könyvben a *hé* helyett *te* áll; a kéziratban is, az Árvíz-könyvben is *hé* szerepel! A 66. sor *Itt* szava a kéziratban ugyancsak alá van húzva, az Árvíz-könyvben dőlten szedésű; a kritikai kiadás jegyzete ezt sem említi. Ezekon kívül is van még több olyan írásjelbeli eltérés, amely a Tengeri-hántás végső alapszövegének kodifikálásánál föltétlenül figyelmet érdemel.

Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse

Juhász Gyula összes versei kritikai kiadásának sajtó alá rendezése során meg kell vizsgálnunk a szakirodalom által mindeddig föltárt anyagot; így például Madácsy Lászlónak „Egy ismeretlen Juhász Gyula vers” című közleményét is, mely az *Irodalomtörténeti Köz-*

lemények 1956. évi 1. számában (77-79. l.) jelent meg. Ebben Madácsy közöl egy „Hamlet prologus” c. verset, amelyet Juhász Gyulának tart. Nehogy a szakkritika később a Juhász Gyula kritikai kiadásból hiányolja ezt a verset, már előzetesen közreadom azokat az érveket, amelyek cáfolják e verssel kapcsolatosan Juhász Gyula szerzőségét.

Madácsy a Móra-relikviák között találta az aláíratlan, de kéziratot verset, melynek hasonmását a 80-81. lapok között közli is. Juhász szerzősége mellett a következő érveket sorakoztatja föl: 1. Szerinte a kézirat Juhász kézírása, kivéve a Mórától származó dátumot. 2. Mórának nincs intellektuális ihletésű verse, Juhásznak annál több. 3. Hamlet számos Juhász-vers visszatérő témája. 4. Juhász egyik prózai előadásvázlatában, mely Shakespeare-ről szól, rokon gondolatokat vél fölismerni. 5. Bizonyos formai rokonságot lát Juhász több verse és a Hamlet-prologus közt. 6. A versben érvényesülő művészi sűrítés Juhászra jellemző, Móra lírájában ez ismeretlen.

Végül Madácsy arra az ellentmondásra, amely Mórának e verset magáénak valló nyilatkozata és az előbbeni érvek alapján Juhász szerzősége között keletkezett, a következő megoldást találta: „Móra megkérte Juhász Gyulát, írjon az ő Hamlet-bevezetőjébe illő prologust. Juhász Gyula megírta a verset, de mert Móra bevezetőjéhez készítette, a vers szerzőségéről lemondott, ezért nem is írta alá. Sem Móra, sem Juhász a versnek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, és szépen megelégedtek róla. Ez a remek vers megérdemli, hogy Juhász Gyula költői oeuvre-jébe helyezzük.” (79. l.)

Kezdjük a végén: Mórának nem volt szüksége, hogy idegen tollakkal ékeskedjék, nem szorult rá Juhász Gyula segítségére sem. Ezt nem engedte volna büszkesége sem, a Juhász Gyula és közte lappangó sajátos, lelkük mélyén meghúzódott, enyhe féltékenységből származó feszültség sem. Életrajzi szempontból sem lehetséges az a furcsa „együttműködés”: Juhász Gyula ebben az időben súlyos melankóliában feküdt otthon, mely depressziója lehetetlenné tett mindenféle szellemi tevékenységet.

A legdöntőbb érve is elcsúsz: Juhász Gyula kézírásának minden ismerője rájön a hasonmás figyelmes szemrevételekor, hogy *a verskézirat — nem Juhász Gyula írása!* Igaz, nem is Móráé, tehát nem tudni, a Móra-relikviák közt fennmaradt vers miért íródott idegen kézzel. De nem Juhász Gyula írta, s így *Móra teljes joggal tartotta magáénak. A Szeged és Vidéke* 1917. jan. 27-i száma ugyanerről a Hamlet-estről szóló beszámolójában elmondja, hogy a klasszikus est előtt Móra mondott bevezetőt. „Konferansza keretében fölolvasta a Hamlet prologusát, amelyet erre az alkalomra írt.”

Juhász Gyula 1921. január 25-én és február 4-én a Kass-szálló különtermében két Shakespeare-előadást tartott; nem tartom valószínűtlennek, hogy a Madácsy által ugyanott (79—80. l.) közölt előadásvázlat éppen *erre az alkalomra* készült. („A mi forradalmas korunkra” való utalás nem föltétlenül 1919-et jelent, mint Madácsy — 79. l. megjegyzésben — véli; jelentheti általában az 1919—20-as esztendőket, a forradalmak és ellenforradalmak zavaros, kusza, nehéz időszakát is.)

A *Szegedi Napló* febr. 5-i száma Juhász második előadásáról szóló hírében többek között ezeket írja: „Előadásának keretében fölolvasta Móra Ferencnek néhány évvel ezelőtt írt mélyhatású, formában is művészi Hamlet-prologusát.”

Nyilvánvaló tehát: *a Hamlet-prologus nem Juhász Gyula verse, hanem Móra Ferencé*, aminthogy az ő hagyatékából bukkant föl, ő is magáénak vallotta, Juhász Gyula is Mórának tudta. Nincs tehát szükség bonyolult magyarázatokra, hogy szerzőségét bizonyítsuk. Ami Madácsy többi érvét illeti, azokban valóban sok a helyénvaló, igaz szempont. Mégis, *az alapvető tárgyi érvek minden további „bizonyíték” alól kihúzzák az alapot!*

Ha vesztettünk is egyfelől azzal, hogy e verset nem iktathatjuk be Juhász Gyula összes versei közé, nyertünk is, mert ott a helye Móra lírai termésében. Madácsy szavait így módosíthatom: „Ez a remek vers megérdemli, hogy Móra Ferenc költői oeuvre-jébe helyezzük.”

Móra Ferenc — Ady Endréről

Minden Móra-kutatonál föltűnik, hogy a polgári radikális, szabadkőműves szegedi író, aki annyi író-elődrről, költő-kortársról írt megértett, meleg szeretettel, a vele világnézetben annyira rokon törekvésű Ady nevével alig is írta le. Más alkalommal (Délmagyarország, 1959. jan. 25.) már rámutattunk, hogy ez Móra sajátos, konzervatív esztétikai fölfogásában és izlésében leli magyarázatát. Különös ellentmondás ez: Móra a költői forma kérdésében az Aranyt követő népies-nemzeti irányt tartotta ars poeticájának, s úgyszólván mindvégig tartózkodással viseltetett a modernséggel, a századclejji költői forradalommal szemben. A radikális, sőt republikánus költő — hiszen pályáját nem prózaművészként, hanem költőként kezdte — ezen a téren csodálatos módon a népies epigon-költészet képviselőivel, Vargha Gyulával, Kozma

Andorral, Szávay Gyulával, Lőrinczy Györggyel, Jakab Ödönnel stb. árult egy gyékényen — a Petőfi Társaságban. Azokkal, akik ellen korszakos harcát vívta Ady a modern líra életjogáért, s ezzel legszorosabb egységben végső fokon a társadalmi haladásért. Móra költészetének ilyen izlés- és formavilágából érthető, hogy Ady egy ízben Mórát is megtámadta. A Budapesti Napló 1906. márc. 25-i számában *A számár Gorkij* c. cikkében (a cikk, a megtévesztő cím ellenére, Gorkij mellett szól!) egyebek közt azt írja Ady, hogy a modern líra háttérbeszorulásával „a mórák és pósák végleg elhatalmasodnának rajtunk . . .”

Móra költészetének addig, tehát 1906-ig megismerhető alkotásai érthetővé teszik Ady-nak ezt az erős, irodalompolitikai indokoltságú kritikáját; mi már tudjuk, hogy az igazi Móra, a prózáiról és publicista még csak ezután bontakozott ki. Így Ady akkori bírálatát nem általánosítjuk Móra egész életművére, s csupán irodalomtörténeti jelentőségének tartjuk. De e megnyilatkozás bizonyára egyik kulcsa Móra Adyval szemben való idegenkedésének.

Ezt a tartózkodást csak Ady halála törli meg. Ki is írhatta volna más a Szegedi Napló nekrológiáját, mint a költő-főszerkesztő, Móra? Az *Újdonságok* rovatban hírfeként megjelent névtelen búcsúztató szerzőjének elsősorban ezért tartjuk Mórát, de stílusa is az ő tollára árukkodik. Mondanivalója is Mórát jellemzi: méltó módon búcsúztatja a köztársaság első nagy halottját, a forradalom költőjét, de főntartásait még most sem hallgatja el: az Ady-tanítványok rajongását bírálja, anélkül, hogy a Mester valódi nagyságát elvitatná. Ugyanez a gondolat ismétlődik meg a szegediek folyóiratának, a Tűznek Ady-számában megjelent cikkében is. *Szegediek — Ady Endréről* — ez a cikk címe, melyben több szegedi mond véleményt, emléket az elhunyt költő-óriásról. Itt Móra a nevést is kiírja: rövid emlékezésében Ady 1917. szept. 30-i szegedi látogatásával kapcsolatos emléket eleveníti föl.

Mostani tudomásunk szerint ez a két Móra-írás — egyik voltaképpen ismeretlen, a másikról se igen vett tudomást még a kutatás sem — szól csak Adyról. Van ugyan a Szegedi Napló korábbi évfolyamaiban is néhány Adyt bíráló megnyilatkozás, melynek szerzőségével Mórát gyanúsíthatjuk (pl. *Modern magyar költészet*, Szegedi Napló 1908. júl. 10.), de biztosabb fogódzók híján föltételezésen túl még nem mehetünk.

ADY ENDRE

Gyász-Magyarország önmagáért való gyásza egy árnyalattal még mélyebbre vált: Ady Endre, a költő ma este — rövid betegség, hosszú haldoklás után — meghalt a Liget-szanasatóriumában.

Mély megindulással vesszük a hírt a magyar köztársaság első nagy halottjáról, aki semmi se volt, csak költő, ebben az országban, ahol istennek legkisebb teremtese a költő. S nem tudunk az élők közt senkit, akinek ravatalát annyi lélek venné körül díszőrségül a rab és szabad Magyarország minden zugából, mint e költőjét, aki magyar értelemben nem volt semmi és negyvenegy éves korára sem tudta többre vinni, mint hogy siratott halottja legyen egy nemzetnek, amely azt hitte, már minden könnyét elsírta.

Életrajzi adatai feljegyzésének nem volna sok értelme, hiszen őse, a forradalom költője óta nem volt magyar poéta, akinek élete annyira a nyilvánosságé lett volna, mint az övé s lelkének nem volt titka, amit könyveiben mindenkinek oda nem adott volna. Mindenki tudja róla, hogy a legtöbbet megcsúfolt és minden élőknek és holtaknak bálványozottabb magyar poéta volt, akinek csak fanatikus ellenségei és istenítői voltak. Közömbösnek nem lehetett maradni vele szemben, se költészete mindig vörösen izzó ércét a józan mérlegelés hideg serpenyőjébe tenni.

Senki keserűbb szeretettel nem gyűlölte a magyar ugart, mint ő s a magyar ugar senkinek sem hajtott annyi virágot, mint neki. Ő nem volt az a szárazra vetett albatrosz, amely tehetetlenül bukdácsol a homokban a partlakók multságára: ő ezen a szittya síványon szabadabban lengethette a szárnyait és magasabbra szállhatott, mint bárhol a világon. Ő és ez a föld egymáshoz tartoztak, olyan szervesen, ahogy csak föld és költő tartozhat egymáshoz.

A mi költő pályát tökéletessé teheti, neki minden megadatott: sok szenvedés, sok dicsőség, sok szerelem, sok vers. Hamar sokat élt, mindig élő életet és dicsősége csorbulatlanságában, a hálás forradalomtól megkoszorúzva, idejében halt meg. Egy égő országban Illés szekerén ragadtatott a halhatatlanságba.

Mert ha az irodalomtörténet kritikája szigorúbb lesz is hozzá, mint tanítványaié és ítélet, sőt olykor értelem nélkül való fanatikusaié volt: az irodalomtörténeti halhatatlanságot

senki el nem vitathatja tőle. Jó néhány versét az isten lelke élteti és azokról lepereg az idők homokja, a magyar költészet megújhodása pedig elválaszthatatlan az ő nevétől és fejezetnyitó marad az irodalomtörténetben.

Szegedi Napló, 1919. január 28.

SZEGEDIEK — ADY ENDRÉRŐL

1917 őszén Cegléd-től Szegedig együtt utaztam Adyval. Az újságíró egyesület Tömörkény-matinéjára jött le, alighanem az volt az utolsó nyilvános szereplése. Nagy áldozat volt tőle, már akkor is alig bírta magát s nagyon ráfért szegényre a kísérői ápolgató, melengető szeretete. (A felesége jött vele, meg Kabos Ede.)

— Hogy vagytok Szegedébe? — kérdezte tőlem. — Haragusznak-e még rám Szegeden?

— Te rád sohse is haragudtak, — felelem. — Csak az iskoládat nem tudják szívelni. Én azt hiszem Ady Endre, soha Messiásnak még annyit nem ártottak a tanítványai, mint neked.

— Igazad van, — szorította meg a kezemet, — hiszen tudod, közéjük is csördítettem egy-két strofát, de nem ért semmit a bitangoknak, csak tovább csaholnak.

Több szó aztán irodalomról nem is esett. A szegedi lapokról kérdezősködött, csucsai életéről beszélt, panaszkodott, hogy fázik — meleg szeptember vége volt — s egy-egy korty borral melengette magát.

— A te felolvasásod kész már, ugye? — kérdezte, ahogy Szegedre beértünk.

— Majd az éjszaka csinálom meg, azt hiszem, eltart reggelig.

— No én már jobban gazdálkodom az éjszakáimmal; ugye Edus, korán lefekszünk? — fordult Kaboshoz. — Nagyszerű dolog korán lefeküdni.

Íme, Ady Endre csakugyan korán lefeküdt. Az istenek szerették a költőt s maguk közé ültették idejében, mielőtt idelent államtitkárt, vagy költészetiügyi kormánybiztost csináltak volna belőle.

Móra Ferenc

Tűz, 1919. február 6.

A Szegedi Fialok Juhász Gyulánál

Juhász Gyula gyakran idézi Anatole France-nak ugyancsak sűrűn emlegetett anekdotáját a Tower börtönében is históriát író Walter Raleighről, aki akkor ábrándult ki a történelemírásba vetett hitéből, amikor egy szeme láttára történt dolgot másnap minden szemtanú másként mondott el. Mit tudhatunk mi a múlt századok igazából, ha arról, ami tegnap történt szemünk láttára, sem tudunk semmi bizonyosat! — kiált Raleighgel France is, Juhász is.¹

Az emberi emlékezet korlátozott. Így a kortársi visszaemlékezések is óhatatlanul, akaratlanul tévednek, utólagosan, szubjektíven átszínezik a múltat, fölcserélnék időpontokat és eseteket, összevonnak és elválasztanak...

Az irodalomtörténetnek nem csekély nehézséget okoz a kortársi vallomások ilyen, mondhatni törvényszerű átköltéséből kihüvelyezni a valóságot. Hegedűs Nándor két Ady-könyvének² az a meglepő igazsága és tanulsága: mennyit összeirtak a kortársak Adyról, a valóságnak olykor őszinte hitével is, amely az oknyomozó történeti kutatás szemében — legendának bizonyult! S nemcsak az Ady-irodalomnak, de a Juhász Gyula-kutatásnak is meg kell birkóznia ezzel a sűrű bozóttal, kritikailag meg kell rostálnia az emlékezések mintegy ezerre gyarapodott írását. Ezúttal csak egy legutóbb fölvetődött irodalomtörténeti mozzanat rekonstrukcióját kívánjuk elvégezni: a Szegedi Fialok Juhász Gyulánál tett látogatásának történetét tisztázni a sokféle, jórészt egymásnak ellentmondó emlékezések kritikai szemügyrevétele útján.

Féja Géza idézte e látogatást a közelmúltban:³ „Midőn utoljára meglátogattam — mondja itt a költőről —, fölvettem még meg nem jelent verseinek kiadását, a címet is én ajánlottam: 'Fialok, még itt vagyok!' 1934-ben történhetett ez, az időpontra bizonyosan

¹ Juhász Gyula: *Örökség*. Bp. 1958. 1. köt. 228. l.

² Hegedűs Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*. Bp. 1956. Irodalomtörténeti Füzetek 6. sz. Uő: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp. 1957.

³ Féja Géza: *Juhász Gyula rejtélye*. Kortárs 1958. február, 250—256. l.

emlékszik Tolnai Gábor, aki a beszélgetésen jelen volt. A költő ekkor már betokozódott a remetiségbe, de semminemű lelki zavarnak vagy betegségnek még a nyomát sem tapasztaltam rajta. Ellenkezőleg, vidáman mesélt lévai emlékeiről... Látogatásom alkalmával egyetlen panaszos mondatot hallottam tőle: — Mintha ezer tücsök zúgna a fejemben...”

Féja saját szerepének e beállításával szemben élesen foglalt állást Magyar László.⁴ Szerinte Féja voltaképpen nem is ismerte Juhász Gyulát., „Életében talán csak egyetlenegyszer találkozott vele — írja Magyar Fájáról —, akkor is az én segítségével. A szegedi fiatalokat, köztük Radnóti Miklóst, Berczeli A. Károlyt, Buday Györgyöt, Tolnai Gábort, Ortutay Gyulát csempésztem be erőszakos manőverrel az elzárkózott remetéhez, mégpedig azért, hogy elősegítsem gyógyulását... A szegedi fiatalokhoz sodródott az akkor Szegeden vendégeskedő Féja Géza is és így került be Juhász Gyula hajlékába hivatlan, véletlen és igen szerényen viselkedő tanúként. Most mégis azt írja, hogy ő vetette föl az utolsó Juhász-kötet kiadásának gondolatát ezen a látogatáson és ő adta a kötetnek a „Fiatalok, még itt vagyok” címet. Egy hang se igaz belőle. A kötet terve már nagyon régen foglalkoztatott bennünket és már régen elhatároztuk, hogy a Magyar Téka címen megindult irodalmi vállalkozásunk sorozatában kiadjuk a költő betegsége alatt írt verseit. Együtt is volt már nálunk a tervezett kötet anyaga... Ezen a látogatáson csak az történt, hogy a költő, akin valóban észlelhető volt a rajongó fiatalok látogatásának fölvilványozó hatása, mosolygó hallgatásával adta beleegyezését a kötet kiadásához és Édesanyja előkereste levendula szagú szekrényéből az általa gyűjtött és őrzött verseket, hogy azokat is illesszük a kötetbe. A kötet címét ugyancsak a gyógyító szándék adta meg már régebben, jóval Féja fölbukkanása előtt... Fájának tehát a kerek égvilágon semmi szerepe nem volt benne.”

A vita kapcsán a harmadik résztvevő, Tolnai Gábor is fölidézi a látogatás emlékét.⁵ Ő 1932-re teszi idejét, Magyar Lászlót mondja a látogatók kalauzájának, s hozzáteszi, hogy „Juhászhoz készülődésünk napján Szegeden volt egy előadás tartására Féja Géza is, aki velünk jött, hogy megismerkedjék a költővel, akit addig sohasem látott.” Utána leírja a házat, a lakást, a kopogtatásra előjövő özvegy Édesanyját, aki kéri a látogatókat, hogy zavarják beteg fiát. A kitartó, maradó csoport mégis bejutott a szobába, s egyszercsak a küszöbön megjelent a költő. Magyar László bemutatta a fiatalokat, utoljára Fáját, így: „Eljött hozzád Féja Géza is.” Utána körülülték az ebédasztalt, aztán eleinte Magyar László beszélt, majd megszólalt a költő is, s beszélt ifjúságáról, Váradról, Adyról, Babitscsal, Kosztolányival együtt töltött egyetemi éveiről...

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e kortársi emlékeztéseken kívül *íjnn-maradtak e látogatásról egykorú újságírói beszámolók is, mégpedig a most emlékezők ketteje tol-lárból*. Féja Géza maga is megírta a költőnél tett látogatása még friss benyomásait.⁶ Bevezetőül összegezi a költő jelentőségét az Ady-nemzedék költői forradalmában, majd betegségről beszél. „Anyja — írja — szereti, becézi, félti s óvja a világtól, jószágból, szeretetből. De éppen ez a baj! Juhász napokig nem beszél, órák hosszat sír, nem akar kimozdulni a szobából, magányba burkolódik, ki kellene őt ragadni ebből! De be sem engednek hozzá senkit s a magány tovább őrli, rémekkel viaskodik, álmaival vitázik, a megváltó halált sóvárogja, erőszakkal kellene őt visszarántani az életbe!”

A látogatók az édesanyját nem találják otthon, a kulcsot a ház mestertől kapják meg. Magyar László megye beelőz. „Látom az ajtó résén: ott áll lefogyott alakja s szeliden, halkán tiltakozik. Tudom, hogy némi 'erőszakra' van szükség, hát eljéje topanok: — Csak-hogy látlak, Gyulám! Bevezet. Nehéz, kínos csend következik. Majd megszólal: — Mintha ezer tücsök zúgna a fejemben.”

Féja vigasztalja, verseit dicséri, s a költőnek lassan megered a szava. Mesél megsebesüléséről az egyetemi tüntetés alkalmával, lévai emlékeiről. Féja többek közt ezt írja róla: „Persze, az elnyomottak és szenvedők költője volt, békében és háborúban, nyugalomban és forradalomban egyaránt... Emberséget, szociális igazságot és békét hirdetett. 1920-ban azután jött a nagy mosakodás: sok-sok ember levakarta magáról a piros színt... Juhász Gyulára kenték. A szelidség és áhítat költőjéből egyszerre 'veszedelmes' ember lett... Egyesek attól sem riadtak vissza, hogy nyilvánosan inzultálják. Meghasonlásának ez az egyik oka!”

A „Fiatalok, még itt vagyok” kötet megszületéséről *akkor* Féja így írt: „Egész tömeg kötetben meg nem jelent verse hever lapok s folyóiratok hasábjain. Sohase gyűjtötte össze őket s annál öröndetesebb, hogy a szegedi fiatalok Szépművészeti [így!] Kollégiuma vállalta

⁴ Féja Géza: *A magyar költő véres könyve*. Magyarország 1934. márc 21.

⁵ Magyar László: „*Juhász Gyula réjtéyle*”. Magyar Nemzet 1958. febr. 23.

⁶ Tolnai Gábor: *Emlékek Juhász Gyuláról*. Kortárs 1958. április, 545—552. 1. — Megjelent még Tolnai Gábor: *Évek — számadok*. Bp. 1958. 10—23. 1. Ebben a változatban a szerző az eredeti 1932-es évszámot már 1934-re javította (vö. i. m. 294. 1.).

ezt a munkát. Májusban fog megjelenni a könyv, művészi kiállításban, Buday György fametszeteivel. A címén gondolkodunk. Van Juhásznak egy igen szép verse: 'Fiatalok! Még itt vagyok...' Ez ajánlom címmek s a társaság egyhangúlag meg is szavazza."

A másik egykorú riporter is a mostani emlékezők egyike, Magyar László.⁷ Bevezetől ő is elmondja, hogy a házmesternét találták csak, a költő Édesanyja távol volt, s meghagyta, hogy senkit ne engedjenek a lakásba. „Néhány pillanatilag — úgymond Magyar László — tanácstalanul állunk előtte, megriadva a szigorú üzenettől, de aztán tovább kísérletezünk, mert pesti barátunk, a fiatal hites-harcos író azért jött le Pestről, hogy megölelje Juhász Gyulát." Hosszú rábeszélésre a házmesterné kinyitja a lakásajtót. Kopognak, a költő egy pillanatra kinéz a függöny mögül, de csak sokára nyit ajtót. A keskeny ajtóreszen Magyar László benyomul és megfogja a költő kezét. „Mondom neki — írja — hogy nem vagyok egyedül, hogy pesti látogatót hoztam és néhány szegedi fiataalt, aki tisztelegni szeretne mestere előtt, de Juhász Gyula rázza a fejét. — Nem érzem jól magam, ne bántsatok. Nagyon fáj a fejem. Nem érdekel engem már senki és semmi. Hónapok óta nem is beszéltem senkivel..."

A „manőver” mégis sikerül, a többi hivatlan vendég is betüremkedik az ajtón, körülülük az asztalt, a költő ellenállása megtörik, sápadt arca megelevenedik és észrevétlenül átveszi a szót és beszél, emlékezik.

Szó kerül arra, ír-e most a költő? „Kérjük, követeljük tőle ezeket a verseket. Hittel, meggyőződéssel mondjuk, hogy szükség van rájuk, hogy tartozik velük, hogy nincs joga rejtőgetni, titkolni egyetlen Juhász-sort sem. Én Somogyi Szilveszter polgármester szavait idézem: Szép magyar és szegedi kultúrmissziót teljesítene a Magyar Téka, ha új Juhász-kötetet illesztene sorozatába. Buday György, a neves grafikus, aki most együtt ostromolja velünk a költőt, nekilekesedve ígéri, hogy a Magyar Téka Juhász-kötetéhez fametszetű illusztrációkat készít. Képzeteinkben már látjuk is ezt a könyvet és jelkesedésünk lassan átragad Juhász Gyulára is... Amikor azután kitaláljuk az új verseskönyv címét — egyik véletlenül előkerült új Juhász-vers címe: 'Fiatalok, még itt vagyok...', már rábólint, már helyesli."

Nem lehet kétséges, hogy az egymásnak jócskán ellentmondó adatok közül a hitelességet elsősorban az egykorú beszámolóknak kell tulajdonítanunk, szemben még ugyanazon emlékezők mai, már negyedszázad alatt meghomályosodott emlékeivel is. Annál inkább, mert akkor lényegében Féja Géza és Magyar László írásos beszámolóit ugyanazt mondták. Féja tévedt most, amikor azt állítja, hogy ő vetette föl a kiadatlan versek megjelentetését, de nyilván igaza van, hogy a cím tőle származik. Magyar László elfelejtette már, hogy a könyv gondolatát Somogyi Szilveszter vetette föl, még látogatásuk előtt, de a címet — mint akkor ő is megírta — ott találták ki. Igaz, Magyar szerint egy „véletlenül előkerült” vers címéből lett a kötet cím, Féja meg úgy írta akkor is, most is, hogy a verscímet ő ajánlotta. Ezt valószínűvé is teszi a megmondolás: Féja leveleit 1925-től őrzi a szegedi Kilenyi-féle Juhász-hagyaték, s ebből kiderül, hogy Juhász Gyula éppen Féja kérésére küldte 1927-ben a *Híd* számára között a „Még maradok!” című versét, amelynek kezdősorából (s nem címéből) lett az utolsó verseskötet címe. Föltehető tehát, hogy Féja jól emlékezett a neki küldött, hét éve éppen általa közölt versre, s így nem véletlenül, hanem nagyon is logikus gondolatlor eredményeként javasolta ezt címmül. A vers annak idején a *Híd* körül csoportosult fiatalokhoz szólt; most természetszerűen értelmeződött át a szegedi fiatalokra...

Éppen Magyar László *akkori* cikkéből derül ki, hogy a látogatás „a fiatal hites-harcos író”, tehát Féja kedvéért történt, s voltaképpen hozzá „sodródtak” a szegedi fiatalok. Hogy Féja csak ezért jött-e le Szegedre vagy előadást is tartott, nem tudom, a lapokban nincs utalás szegedi szereplésére. Az sem derül ki a korabeli cikkekből, hogy Féja először találkozott-e a költővel, vagy levelezésük óta már volt alkalma látnia őt előbb is. Hogy Radnóti Miklós nem volt jelen — amint Magyar László állította —, arra már Tolnai Gábor rámutatott, emlékeztetve Radnóti versére is. „Öt évig éltem városodban költő, s nem láttalak sohasem” — írta Radnóti Juhász Gyulára emlékezve. Néhány egyéb apróság (időpont, az édesanya jelenléte stb.) hitelességét is a korabeli tudósítások őrzik: a látogatás tehát 1934 március közepén történt s a költő édesanyja nem volt otthon akkor. Föltűnően egybehangzók az emlékezések magáról a beszélgetésről, Juhász elbeszéléséről, így pl. Féja is, Magyar is akkori riportjaikban, de Tolnai is mostani megemlékezésében egyformán szól a megsebesüléséről. Ennek nyilván az a jelentősége, hogy a költő az egyetemi fiatalok láttán saját diákéveit s ezenek egyik érdekes epizódját idézte föl. Érdekes, hogy viszonylag milyen jól megőrizte Tolnai Gábor memóriája a költő életének egy másik, apró mozzanatát is. Elmondja, hogy a költő Szokolcán a Vasárnapi Újságot lapozgatva rosszul lett valamelyik illusztrációtól.⁸ Igaz, hogy a költő „A könyvek és én” című tárcájában Máramaroszigetről, Ország-Világról és nem Zichy-rajzokról, hanem

⁷ Juhász Gyula: i. m. 215—216. l.

egy vadmacska-szempár rémíszítő hatásáról szól, de nyilvánvaló, hogy a kissé eltorzult rekonstrukcióban hiteles mag rejlik.⁹

Önmagában is szükséges, hogy az olvasókat, a költő életútjára kíváncsiakat megzavaró ellentmondásokat kritikailag föloldjuk, s a legendáktól megtisztítsuk a történeti valóságot. Van azonban egy általánosabb tanulsága az elmondottaknak: mint csöppben a tenger, úgy tükröződik ebben is *a kortársi emlékezések pszichológiai korlátozottsága*, amely kutatókat és szerkesztőket egyaránt meggondolásra kell készítsen. A kutatót arra, hogy ne vegyen készpénznek semmit, amíg gondosan meg nem rostált, nem ellenőrzött minden emlék-morzszát, nem szembesített a dokumentumok, korabeli írások adataival; másik, hogy a lapok és folyóiratok szerkesztői is gondosan ellenőrizzék, ellenőriztessék a legenda-gyártás veszélyét magukban hordó emlékezéseket. Ha egyszer megírhatjuk az igazságot, miért írjunk — jó- vagy rossz-hiszemű — kitalálásokat? Nemcsak a papírral, az olvasók és kutatók idejével is takarékoskodnunk kell: a papírt a valóság hiteles föltárását végző írásokra, az olvasók és kutatók idejét a valódi események megismertetésére kell tartogatnunk.

⁷ Magyar László: *Néhány óra Juhász Gyula önkéntes börtönében*. Magyar Hírlap 1934. ápr. 1.

⁸ Tolnai Gábor: *Évek — századok*, 19. l.

SCHEIBER SÁNDOR—ZSOLDOS JENŐ:
MÓRICZ ZSIGMOND KÉT LEVELE

I.

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELE HELTAI JENŐHÖZ

1917. szeptember 14-én mutatta be a Nemzeti Színház Móricz Zsigmond *Pacsirtaszó* című színművét. A dráma témája régóta foglalkoztatta az író. Czine Mihály úgy tudja, hogy a mű korai változata már 1913-ban elkészült.¹ Maga Móricz az első előadás alkalmából írt cikkében korábbi időpontról nyilatkozik: „Ezt a darabot hét évvel ezelőtt írtam . . . Ha valaki láthatná az első formáját s a mait egymás mellett, bizonyára ugyanolyan elváltozásokat venne rajta észre, mint a megérett emberi arcon az ifjúkori barát.”²

Móricz a Nemzeti-bemutató előtt a Vígszínháznak ajánlotta fel drámáját, s az itteni színészek alakító művészetéhez szabta elképzeléseit. A Vígszínház tájékán nem volt idegen. 1911-ben a *Ludas Matyi* színpadi megjelenítésében Rajnai Gábor, Varsányi Irén, Vendrey Ferenc, Szerémi Zoltán szerepjátszására gondolt. A színház azonban elhárította a drámát tendenciája miatt.³ Karl Schönherr *A nőstényördög* című drámáját az 6 fordításában⁴ adták elő 1916 januárjában. Itt akarta volna eljátszatni a *Pacsirtaszót* is. Czine szerint: „Színpadának . . . rossz fátuma volt: a *Pacsirtaszót* nem fogadta el a színház”.⁵ Móricz alább közlendő leveléből azonban arra kell következtetnünk, hogy a dráma nem is került a Vígszínházhoz.

Móricz előleget kért művére. Heltai Jenő, ki 1915—1919 között a színház dramaturg-igazgatója volt,⁶ néhány hónap múlva a színház titkára, dr. Komor Gyula útján felkérhette Móriczot, adja át ígért darabját. Mivel a levél a kezdeti megbeszélések idején kívánt előlegről említést nem tesz, Móricz a hallgatást elutasító szándéknak minősíti, és — a Nemzeti Színházzal tárgyal.

Újból átdolgozza a *Pacsirtaszót*. A levélben idézett vígszínházi művészek névsorából kitetszik, hogy 1916-ban még a drámának ez év nyarán elbeszéléssé (Égi madár) átírt tartalma szerint négy szereplőre épített. Az előadott műhöz azonban megteremti probléma-módosító rendeltetéssel a bíró alakját.⁷ A Nemzetiben a szerepeket Bajor Gizi (Erzsi, a menyecske), Somlai Artur (a gazda), Rózsahegyi Kálmán (Miska), Ághy Böske (Merci, Erzsi húga) és Kürti József (a bíró) játszotta.

A levél így hangzik:

Kedves jó Uram,

Komor dr. úrtól, az ön nevében levelet kaptam, amelyen szerfölött való módon csodálkozom. Bátor voltam a nyáron kijelenteni, hogyha nem kapom meg a 2000 korona előleget, akkor megszakítottak tekintem az összeköttetésemet a színházzal. Erre még választ sem kaptam, ergo . . .

¹ Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp., 1960. 317.

² Magyar Színpad 1917. 227. sz.

³ Móricz Virág: *Apám regénye*. Szépirod. könyvkiadó 1953. 119.

⁴ Kozocsa Sándor: *Móricz Zsigmond irodalmi munkássága*. Művelt Nép 1952. 27.

⁵ Czine Mihály: i. h.

⁶ Magyar Színművészeti Lexikon II. 231.

⁷ Móricz Virág: i. m. 160; Czine Mihály: i. m. 321.

Ez annál súlyosabb eset, mert a darabot befejeztem, [s] Gombaszögire (Fridára) és Varsányira számítva, sőt Csörtosra és Hegedűsre. S most bizonyos fokig át kell írnom, hogy más színházban legyen kiosztható.

Maradok önnek szerető híve

Leányfalu, 1916. szept. 10.

Móricz

A levél Heltai Jenő özvegyének tulajdonában van.

II.

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELE KISS JÓZSEFHEZ

Móricz Virág a szülői ház tízes évekbeli életmózzanatai sorában ezekkel a szavakkal utal a Kerek Ferkó című Móricz-regény megírásának időpontjára: „júliusban elutaztak Borosznóra, ott írta a *Kerek Ferkót*”¹. Ez a megállapítás aztán átkerült az irodalomtörténeti dátum-adatok közé. Nagy Péter így közli a tételt: „1912 nyarán Borosznón megírja a *Kerek Ferkót*”². Vargha Kálmán ekképpen rögzíti a regény keletkezésének idő-körülményét: „1912 júliusában... a Zólyom megyei Borosznóra utazott Móricz, itt írta a *Kerek Ferkót*”³. Az időmeghatározás némi helyesbítésre szorul. A regényt a Pesti Hírlap már 1912. június 16-án kezdte közölni. A Kerek Ferkónak a vasárnaponként az újság tárcarovatában közreadott első három folytatása (jún. 16., 23., 30.) tehát még július előtt készült el (esetleg a júl. 7-i folytatás is), mégpedig Pesten vagy Leányfalun. Sőt, az alább közlendő Móricz-levél tanúsága szerint a Pesti Hírlap augusztus 4-i számában megjelent nyolcadik folytatás is a fővárosban íródott.

A Kiss Józsefhez írt levél esemény-háttérét ilyenformán idézhetnők vissza: Móricz Zsigmond elutazása előtt találkozott Kiss Józseffel Pesten vagy Visegrádon. A költő itt nyaralt, a Móricz-család pedig minden nyáron ellátogatott Leányfaluról Visegrádra.⁴ Szó eshetett közöttük az akkor egy-két részletében már ismert Kerek Ferkó-témáról. A regényíró júliusban Borosznóra utazott feleségével, aki csak röviddel előbb hagyta maga mögött szanatóriumi napjainak színhelyét. Móricz Virág szerint ugyanis édesanyja „gyenge volt, sokat dolgozott, a gyomra, az ideges fejfájásai, . . . mindez az egészségét támadta. Sikerült rábeszélni s elment szanatóriumba Pozsonyba. Ott töltötte a májust”⁵. Az író július végén feleségével megszakította borosznói pihenőjét, s visszatért — talán csak rövid időre — Pestre, illetve Leányfalura. Itt értesült Kiss József betegségéről. A költő ugyanis kiújult gyomorbetegségének gyógykezelése végett 1912. júliusában Visegrádról Pozsonyba utazott,⁶ s ugyanabban a dr. Schlesinger Miksa vezette gyógyintézetben keresett orvoslást,⁷ amelyben Móricz Zsigmondné töltötte a „május”-t.⁸ A regényíró Kiss József iránti tisztelő figyelmessége jókívánságainak tolmácsolására kötelezi. A változó előzmények magyarázzák levele hangjának közvetlenségét, feleségére vonatkozó tréfás sopánkodásának még friss emlékeket újító tartalmát. Az időpont hangsúlyozásával az író még a parányi levélkeretben is tudatos szerkezeti átmenetet teremt a gasztrónómiai kitételekhez.

A levél szövege így hangzik:

Drága Mester!

Befejeztem e percben a *Kerek Ferkó VIII.* folytatását. Délelőtt; azaz dél ½1.

Most remegne a Schlesi bácsi porciója, ha farkas éhséggel szembe kerülne.

Igaz szeretettel jó egészséget és hasonló jóétvágyat kíván Önnek is hű öccse

Móricz Zs.

Bp 1912. július 30.

NB. Bezzeg a feleségemnek ma sincs étvágya. Ej de jó volna néki megint az a szigorú etetés!

¹ Móricz Virág: *Apám regénye*. Szépirodalmi könyvkiadó, 1953. 127.

² Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Művelt Nép kiadása, 1953. 79.

³ Móricz Zsigmond: *Kerek Ferkó*. Szépirodalmi kiadó, 1955. 209. Utószó.

⁴ Móricz Virág: i. m. 42.

⁵ Uo. 127.

⁶ A Hét. 1912. 472. (júl. 21-i szám)

⁷ A szanatórium egyaránt vállalta a szív-, vese-, gyomor- és bélbajban szenvedők ápolását. Egyben hízó-, soványító- és diéta-kúrákat is hirdetett. (A Hét. 1912. 831.)

⁸ A választás minden bizonnyal azért esett a Schlesinger-szanatóriumra, mivel Holics Janka jól ismerte Pozsonyt, s így a szanatóriumot is. Sok rokona élt itt, és négy éven át a pozsonyi tanítóképzőben tanult. (Móricz Virág: i. m. 47.)

A levélszöveget Móricz olyan fényezett levelezőlapra írta, amelynek bal felső sarkában az író fényképe van, alatta zárójelben: „Székely Aladár felvétele”, ez alatt pedig Móricz kicsinyített faksimile aláírása ezzel a megjelöléssel: „a Nyugat főmunkatársa”. Mindezzel párhuzamosan a jobboldali félhasábra (magassági elhelyezésben) kerültek Móricz sorai. A levelezőlap alján 8 és negyed sornyi idézet következik a Sári bíróból (Ó fiam! Sose azt kell elvenni . . .) Az utóirat a levelezőlap alsó szegélyének mentén fennmaradt szűk sávra került a Sári bíró-szöveg után. A levelezőlapnak címzést feltűntető oldalát kb. felerészben a Nyugat hirdetése foglalja el.

A címzés szövege: Nagyságos Kiss József úrnak Pozsony Sch(I)esinger Sanatorium.
A postabélyegző kelte: BUDAPEST 912 JÚL 30 N 4.

A levél a költő unokájának, Halmágyi Zoltánnének tulajdona.

SOMLYÓ GYÖRGY:

TÓTH ÁRPÁD EGY SORÁRÓL

Tóth Árpád váratlanul gazdagnak bizonyult kiadatlan költői hagyatékát először Szabó Lőrinc tette közzé az 1934-ben megjelent *Összes versek*-ben, ily módon „egy ötödik eredeti Tóth Árpád-kötetet” fűzve a költő életében megjelent négyhez. Ő fejtette meg ezeket a szét-szórt töredékeket és „törmelékeket”, a földi, a jó barát, a konzseniális költő és a lelkiismeretes filológus négyszeres invenciójával. Nekik köszönhetjük e szövegeket, melyek közt Tóth Árpádnak ha nem is legszebb versei, de legszebb verseibe illő sorai, legszebb strófáihoz méltó szakaszai találhatók. Szövegük az *Összes versek*, majd az *Összes versek és versfordítások* sorozatos kiadásain át, egészen a legutolsóig, amely a Szépirodalmi Kiadó Magyar Parnasszus sorozatában jelent meg (valamennyi még Szabó Lőrinc gondozásában) s végül ugyanennek a kiadványnak, Kardos László vezetése alatt, a novellákkal kiegészített legújabb változatában is, csaknem változatlan maradt. De a legtalálékonyabb és leggondosabb munka se biztos záloga a tévedhetetlenségnek. A hiba, amely fölött az éles szem egyszer elsiklott, megmakacsolja magát és kajánul megbűvük az egyszer megoldottnak vélt probléma látszata mögé. A most készülő kritikai kiadás nyilván újabb revízió alá fogja venni e szövegeket és nyilván talál is bennük javítani valóra. Egy — majdnem bizonyos — hibára, minden filológiai szándék nélkül, pusztán e kedves nagy költő ismételt olvasása közben magam is rátalálni véltem. Arra, hogy a filológiai bizonyíthatóság híján is (az eredeti kéziratok elvesztek vagy valahol lappanganak) majdnem bizonyosnak merem vélni e hibát, az is felbátorít, hogy az olvasás hibás volta más helyeken is gyanítható.

Csak egy néhányat, a teljesség igénye nélkül. Az *Ű, édes napsütés* . . . kezdetű töredék nyolc szabályos nibelungizáló alexandrinus sora között a negyedik váratlanul egy teljes lábball rövidebb; az *Andrássy út* hatodik sorában ugyan csak sajtóhiba a legutolsó, 1957-es kiadás *némelyik* szava a régebbiek *némely*-e helyett, de már az *Esti kertben* . . . második szakaszának ötödik sorában az összes kiadásokon keresztül ott éktelenkedik egy fölösleges a betű, amely a kivétel nélkül trochaikus sorok közé egy jambikusat csempész (Kebleden a fejem); a *Jó volna szépen* . . . kezdetű töredék a kiadások egész során át magában foglalta az utolsó kiadásban már *Kitárom ablakom* . . . címen különválasztott versrészletet; de erős gyanú merülhet fel, hogy még ezt is tovább ketté kell választani, mert a két terzina minden bizonnyal egy szonett záró része, amely sem formailag nem egyeztethető össze az előző négy sorral; s a *Mért integettek* . . . ötödik sorában is a különös nyomatékkal ismételt *nincs* szó az eredetiben négy helyett ötször lehetett ismételve: ezt látszik követelni mind a többi sorok pattogó jambikus lejtése, mind a sor benső ritmusa, amelyben éppen az ötödik ismétlés válnék hangsúlyossá. Aláhúzom a mondat hangsúlyos szavait:

Óh, *nincs*, *nincs*, *nincs*, *nincs*, *nincs* utam.

De ezt csak mellékesen. Voltaképpen mondanivalóm a *Gyorsírásos vers-töredékek* 5. darabjának első sorához fűződik. Az első strófa, amit Szabó Lőrincnek a rendkívül romlott gyorsírásos kéziratból sikerült kihámozni, így hangzik:

A tűnő ifjúságot mért szeressem,
A sírás is csak ifjukorba szép,
Tűnődve holmi illatos lugasban
És simogatva kedvesünk kezét.

Az első kiadások jegyzetéből ezt tudjuk meg az azóta, sajnos, kallódó forrásról: „Négy kéziratlap, elmosódó, stenografált sorok, vesszsilánkok. A költő Gabelsberger—Markovits-rendszerrel írt. Az egyes sorok mellett variánsok. Az utolsó, ötödik töredék egy újságlap szegélyén, csak hézagosan fejthető meg, néhány sor egészen érthetően.” Nem csoda hát, ha az olvasásba hiba csúszhatott. Mindössze egyetlen szóról van szó. Helyettesítsük be kurzívval a szövegbe:

A tűnő ifjúságot mért *sirassam?*
A *sírás* is csak ifjúkorba szép,
Tűnődve holmi illatos *lugasban*
És símogatva kedvesünk kezét.

Az általam beiktatott új szó mellett (melynek véleményem szerint az eredetiben szerepelnie kellett) aláhúztam a versnek két másik szavát is, amelyek, mint egy elektromágnes két pólusa, vonzzák a régi helyébe az új szót. Nézzük az egyik pólust, a tartalmat.

Önmagában is különös, hogy a költő (vagy bárki) ne *szeresse* az ifjúságot. De ha mégis e meglehető mondanivalója van, a továbbiakban ezt kellene indokolni, elhíttetni, kifejtjenie. Ő azonban az ellenkezőjét teszi, *A sírás is csak* . . . — akkor bizonyára még sok minden más is — *ifjúkorban szép*; akkor hát miért ne szeretnők az ifjúságot s éppen ő, az ifjúság múlásának édes énekese? A vers első két sorának e feltűnő ellentmondása az általam javasolt változtatással teljesen logikussá rendeződik: prózába is áttehető, ám priméren *költői gondolat*, amelyet a következő két sor nosztalgikusan-pontos helyzetképe teljesen egyértelműen emel ki. Ezt rögzíti más oldalról a másik pólus is, a formai: a harmadik sor végzava, *lugasban*, mely a „szeressem”-re nem, de a *sirassam*-ra rimel. Előfordul ugyan a korabeli költészetben a félrímes strófa, de a műves költőknél, Babitsnál, Kosztolányinál, Tóthnál csak ritkán, nagyobbára hetes-nyolcas vagy nyolcas-kilences sorok esetén, bár Tóth Árpád utolsó kötetében (csakis az utolsóban) tizes-tizenegyesekre is akad példa. De a töredék következő, igen megrongált soraiból kiderül, hogy az egyiknek utolsó szava az első szakasz rímére visszaüt (aláhúzom):

. . . a szív, mely izzott,
. . . jókedvünk édes napja ég.

Végül pedig két párosrímű sorpárt találunk:

Édes testén végigsimulni testtel,
Az ember ilyesmit idővel restel.
. . . jaj, de más a vénülő búbanat,
.....ragadós utálat.

Márpedig a szinte csak szabályos formákkal dolgozó Tóth Árpádnál még kivételképpen sem fordul elő, hogy egy keresztírmes strófában kezdett verset párosrímű szakaszokban folytasson. A két párrímes sorpár nem képzelhető el másképpen, mint egy szonett terzináinak részeként. Erre a szonettre utal a fentebbi rímegyezés is; s hogy a formáról visszakanyarodjunk a tartalmi elemre, erre utal az utolsó soroknak nemcsak rímelhelyezése, de szonettszerűen csattanó, az első sorokra érzelmileg-gondolatilag visszaütő lezárása is. A *vénülő búbanat ragadós utálat* szegeződik szembe a *sírás* ifjonti szépségével — s ebből a szembenállásból szikrázik fel a vers indításának fájdalmas kérdése:

A tűnő ifjúságot mért *sirassam?*

A *sirassam*-ot tehát egyszerre vonzza a szövegbe a *lugasban*, amely követeli a rímet, a rákövetkező *sírás* szó, mely nélküle semmire se felelne, a záró sorpár, amely kitejlesíti az ellentétet az illatos *lugasban* tűnődő édes mélabú és a keserű vénülő búbanat között, s végül a töredék egészéből kirajzolódó szonett egész benső törvényszerűsége.

Lehet, hogy akadnak, akik számára mindez nem eléggé meggyőző. De azt hiszem, még többen olyanok, akik már sokallják is e talán fölöslegesen aprólékos bizonyítást; már az érvek felétől is meg lennének győzve. A pusztá bizonyításhoz talán valóban elég lett volna a fele is, a másik felét mindenki úgyis magától kitalálja, olyan kézenfekvő. De írás közben már nem is csak bizonyítani akartam, vagy nem is csupán ezt akartam bizonyítani. Nem tudtam ellenállni az afölött érzett örömelemnek, hogy az untilag ismételt közhely, mi szerint egy valódi versben egyetlen szót sem lehet büntetlenül elhagyni vagy megváltoztatni, milyen bámulatosan és szó szerint igaznak bizonyul, mihelyt egy kicsit részletesebben elmerülünk egy vers anyagában. S hogy nem is csupán a gondtal kiérlelt remekmű, még egy ilyen sietősen az újságpapír szélére gyorsírással feldobott vázlat is, ha mesteri kéz nyoma rajta, élmény és hagyomány, forma és tartalom, eszköz és mondanivaló milyen rejtelmes és kérlelhetetlen benső törvényszerűségein épül fel.

BENE SÁNDOR:

ARANY JÁNOS EGYIK VERSÉNEK KELETKEZÉSÉRŐL

Waldapfel József az Irodalomtörténet 1930. évf. 102. oldalán *Arany János egyik költeményéhez* cím alatt értékes megjegyzéseket fűz *A szegény jobbágy*-hoz. Ő hívja fel először a figyelmet Aranyra 1847. szeptember 7-én Petőfihez írt levelében e vers fogantatására vonatkozó szavakra: „Itt nem léted óta . . . az országot megkövecselték (nekem egy versembe került)”. Majd így folytatja: „*A szegény jobbágy*” a Pesti Divatlap 1847. augusztus 19-i 34. számában jelent meg. Írásának időpontja legvalószínűbben júniusra tehető; Petőfi ugyanis június 10-én távozott Szalontáról. A költemény keletkezésének alkalmát megjelölő szavak még világosabbá teszik, hogy nemcsak romantikus érzélgéssel elképzelt, visszaidézett szenvedések szövegezték meg akkor sem a szalontai jegyzőt.” Előzőleg hivatkozik Voinovichra, aki *Arany János összes kisebb költeményei* c. kötet 33. oldalán ezt írja a versről: „E kép egy egész elnyomott osztály rajza. A költő később azzal enyhít rajta, hogy gyűjteményében ezt írja a cím alá: *Életkép a múltból*”. A kritikai kiadás jegyzetéből sem tudunk meg sokkal többet. „A vers magva valóság” — olvassuk itt (Arany János Összes művei. 1951. I. 411.).

Arany irodalmi pályakezdését, szalontai életét kutatva érdekes adatokra bukkantam, melyek a „valóságot”, a vers megírását kiváltó történetet mondják el.

Az utépitésre vonatkozólag nincs ugyan szükségünk Aranyon kívül másik tanúra (l. a Petőfihez írt levelét), mégis idézem a *Nagyszalonta 1606—1906* című, dr. Móczár József által szerkesztett könyv 177. oldaláról: „A mai közlekedési fővonalat — mely az ország leg-hosszabb állami útja: Debrecen—Fehértemplom — a megye kezdte építeni 1825-ben, meglehetősen lassan haladva az építkezéssel; az állam pedig 1850-ben vette át.”

Igy 1825-től 1850-ig, azaz 1847 nyarán is a szegény jobbágy „végzi keservesen vármegye robotját” igájával, kavicssal megrakott szekerével.

A másik adat már közvetlenül a vers történeti alapjára vonatkozik és szemtanútól, Arany közeli ismerősétől, a vele majdnem egyidős Rozvány György szalontai ügyvédől származik. A „Nagyszalonta és Vidéke” c. hetilap 1890-es évfolyamában Rozvány cikksorozatot közöl *Arany János életéből* címen. Az 1890. ápr. 6-i 15. számban ezt olvashatjuk: „A jobbágy világban épen Arannal együtt mentem be Váradra az apám szekerén. Egy gazdag földesúrnak fia négyes úri fogaton utolért bennünket, s elébbünk vágatott; a mi lovaink azonban, egy kicsit neki tüzesedvén, nyomon követték az úri fogatot. Így együtt haladva, utolértük egy, az út közepén haladó, és a megye közmunkájában kavicsot fuvarozó jobbágnak két kis ökör által nehezen vontatott terhes szekerét. Az úri kocsis már jó messziről kiabálta: „térj ki”. A szegény jobbágy kezével, lábával nógatta az ökreit a kitérésre. Az úri kocsis bosszúságában, hogy neki kell kitérni a sima útról, ostorával a szegény jobbágy és sőréinek nyaka közé vágdat.

Arany, amint ezt a brutalitást meglátta, mélyen elszomorodott, s csak felsóhajtott: „és ezek gyámjai ennek a szegény népnek!”

Mi lett az úri kocsisból? nem tudom: hanem azt már tudom: mi lett a földesúrfiból? Oda lett a két falu, több ezer holdas allodiátúrájával, oda lett ő maga is, nagy távolban; kegyelem kenyéren tengődve. Nyoma sincs a fényes családnak az ősi fészken.”

Bár már rámutattak, hogy „Rozvány adatait a legnagyobb óvatossággal kell fogadni” (Budapesti Szemle 1917. 484. sz. 151. l.), mégis itt semmi okunk kételkedni. Az idézet vége, mely szerint ismerte a földesúr családját, még hitelesebb teszi a történetet. A leírás részletekbe menő valóságossága is megkapó.

Más adat is igazolja Arany és Rozvány együttes gyakori Váradra történő szekerezését ebben az időben. Azonkívül, hogy Arany fiatalabb korában mint házitánító hosszabb ideig a Rozvány családnál lakott és így bizalmas viszonyba kerültek, 1847-ben mindketten mint mun-

katársak egy bizottságban együtt dolgoztak. Ugyanis 1847. ápr. 17-én Szalonta nagy részét hatalmas tűz pusztította el. (L. Arany 1847. ápr. 21-én Petőfihez írt levelét és az Arany által Szalontán 1847. ápr. 23-án felvett jegyzőkönyvet. Utóbbi Móczár: Nagyszalonta 1606—1906. 68—73. l.). Nagy gyűjtés indult a semmi nélkül maradt szalontai nép megsegítésére és a megye már ápr. 26-án „... bizottságot alakított a szalontai inségek javára begyűlendő adományok kezelésére. E bizottság Szalontára kijöven, a helyben lakókból fiókbizottságot alakított. A váradi főbizottság ámbár néha itt is tartotta üléseit, de Váradon folytatta rendesen működését. A két bizottság munkájából legtöbb súly nehezedett Arany Jánosra, ő vezette a két bizottság jegyzőkönyvét.” (Rozvány György: *Nagyszalonta története* III. 66. l.) Tehát Arany mindkét bizottságnak jegyzője volt. Rozvány mint tag vett részt a szalontai bizottság munkájában. Így Arany a főbizottság üléseire, Rozvány is hivatalos ügyben gyakran mehettek együtt 1847 nyarán Szalontáról Váradra. Rozvány azt is megjegyzi, hogy „Szalonta város N.-Váradon a Körözs-utcán egy timár mesternél tartott rendes szállást”. Arannyal itt szoktak megszállni.

Egyik ilyen együttes Váradra menetel alkalmával volt Arany szemtanúja a Rozvány által feljegyzett esetnek, melynek a szép vers létrejöttét, a költő szociális érzésének egyik első megnyilvánulását köszönhetjük.

BENKŐ LORÁND: A MAGYAR IRODALMI ÍRÁSBELISÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK ELSŐ SZAKASZÁBAN

(Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 548 l.,
2 térkép)

A magyar nyelvtudomány — különösen a legutóbbi évtizedben — eddig nem tapasztalt mértékben fordul a *gyakorlati élet*, a nyelvhasználat vizsgálata felé. Annyi tudományosan megalapozott, de a —jó értelemben vett — népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó nyelvművelő, (leíró) nyelvtani, stilisztikai stb. munka még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. (Ezek a könyvek elindítói, fokozói s egyben eredményei a nyelvünk iránt megnyilvánuló, nagyarányú érdeklődésnek!) Ugyanakkor azonban — ide véve a helyesírási, lexikográfiai, nyelvjárás-gyűjtő stb. munkákat, illetőleg munkálato-kat — igen nagy lépést jelentenek előre mind elvi, mind gyakorlati tekintetben az egyes nyelvészeti tudományágak és az egész nyelvtudomány területén (l. a Magyar Nyelvben folyamatosan megjelenő szemléket, amelyek az 1945 óta elért eredményeket foglalják össze tudományáganként).

A nyelvtudomány gyakorlat felé való fordulásának eredményei egy másik síkon is jelentkeznek. Létrejöttek, illetőleg önállósul-tak s újjászülettek olyan diszciplínák, amelyek a legszorosabban érintkeznek az irodalomtudománnyal, s nem nélkülözhetik annak eredményeit, de egyszersmind fontos segítsé- get is jelentenek a számára. A stilisztikára, s — ezúttal különösen — az irodalmi nyelv történetével foglalkozó diszciplínára gondolok.

A *stilisztika* — egyfelől — „gyakorlat” a szó legteljesebb értelmében, mert a nyelv funkcionálására, a nyelvhasználat módjára derít fényt. Azaz arra, hogy a nyelvi rendszer egyes elemeinek mi a nyelvi-stilisztikai ér-téke, s hogy a beszélő vagy író a közlés tárgyának, céljának, körülményeinek megfelelően az adott nyelvi tények közül melyeket válassza mondanivalójának a legcélszerűbb, leghatásosabb kifejezésére. Másfelől: a sti-

lisztika foglalkozik a stílusrétegekkel (köztük a legfontosabbal: a művészi vagy szépiro-dalmi stílussal!), a stílusárnyalatokkal, a stí-lusirányzatokkal, a műfajok stílusával s utol-jára, de nem utolsósorban az egyes írók, köl-tők egyéni stílusával. Mindez pedig már — közvetlenül is — egyúttal az irodalomtudo-mány területe. — Az ilyenfajta, modern, ún. funkcionális stilisztika csak a második világ-háború után tör utat magának, nálunk pedig az 1954-i nyelvészkongresszus óta bontako-zik ki mind teljesebben (vö. Szathmári Ist-ván: *A magyar stilisztika útja*. Bp. 1961. Bevezetés).

Az *irodalmi nyelv történetével* foglalkozó diszciplína is — történeti jellege ellenére — szoros kapcsolatban áll a gyakorlattal, a nyelvhasználattal. Felveti s állandóan napi-renden tartja a nyelvhasználat társadalmi vonatkozásainak kérdését (a nyelv rétegző-dése stb.), s igen hasznos útmutatásokat ad-hat a mindenkori nyelvhasználat helyes irá-nyítására (l. pl. Benkő Lorándnak a pécsi nyelvművelő konferencián elhangzott előadá-sát, *Anyanyelvi műveltségünk*. Bp. 1960. 221—38). — Ennek a diszciplínának az iro-dalomtudománnyal való szoros kapcsolatát talán fölösleges bizonygatni. Annyit mégis megjegyeznék, hogy — mint az itt ismerte-tendő tanulmány is igazolja — az irodalmi nyelv kialakításában szinte a legfontosabb szerepe a szépirodalomnak, az íróknak van. A magyar irodalmi nyelv rendszeres vizsgálata szinte új, most kibontakozó ága nyelv-tudományunknak. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányokban természetesen már koráb-ban is találunk olyan utalásokat, hosszabb-rövidebb megjegyzéseket, amelyek irodalmi nyelvünk történetére vonatkoznak, de az első, e stúdiumot mintegy megalapozó, rend-szeres munka csak 1952-ben jelent meg Pais Dezső tollából: *A magyar irodalmi nyelv* (I. OK. IV, 425—66 és klny.). Ez a tanul-mány szintézis, összefoglalás és előremutatás egyben: megveti az alapokat, s — szemlélet

és módszer tekintetében is — kijelöli a feladatokat. A munkálatok ezután valóban meg is indultak, s eredményesen, mind szélesedő mederben folynak (l. Hexendorf Edit: *A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1956 között*. MNy. LVI, 406—14, 484—92).

Pais Dezső dolgozatának hatását az mutatja a legjobban, hogy már néhány évvel ezelőtt felmerült — mint soron következő feladat — olyan részlettanulmányok írásának az igénye, amelyek egy-egy kisebb korszak irodalmi nyelvét vizsgálják meg behatóan, de amelyek a vizsgált időben és anyagban bizonyos távlatokkal is rendelkeznek. Elsősorban erre adott kitűnő példát Benkő Lorándnak valóban úttörő, elvi és módszertani eredményekben egyaránt gazdag munkája „*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*”.

Ha van komplex tudomány vagy tudományág, akkor az irodalmi nyelv történetének vizsgálata csakugyan az. Az irodalmi nyelv — történetileg szemlélve — valójában folyamat: a nyelvi változatok kiegyenlítődének, normává sűrűsödésének folyamata, amely a hangtan, a helyesírás, a szókincs, az alaktan és a mondattan, valamint a stilisztikai formák területén megy végbe (vö. Pais: i. m. 425—6). Vegyük ehhez még hozzá, hogy az irodalmi nyelv kialakításában roppant fontos szerepük van az íróknak, és hogy az a bizonyos egységesülés sohasem önmagáért történik, hanem az illető nép, az illető társadalom körülményeinek, fejlődésének az eredményeképpen. Mindebből világosan következik, hogy az irodalmi nyelv történetének vizsgálója merit a történettudomány, a művelődéstörténet, továbbá az irodalomtudomány eredményeiből, és felhasználja a helyesírás-történet, a hangtörténet, a szókincstörténet, a történeti alaktan és mondattan, a történeti stilisztika s a nyelvjárástörténet megállapításait, tanulságait. Mivel azonban ezek a nyelvészeti stúdiumok — az irodalmi nyelv kutatása számára — csak kis részben vannak kidolgozva, s az irodalomtörténet is a legutóbbi időkig meglehetősen elhanyagolta az egyes írók, korok stb. stílusának alaposabb vizsgálatát, az irodalmi nyelv kutatójának nagyarányú, sokrétű és más tudományágakat is érintő, aprólékos munkát kell elvégeznie. Benkő művének jelentőségét — úttörő jellegén kívül — éppen abban látom, hogy ezt a valóban komplex feladatot mintaszerűen oldotta meg, sőt úgy, hogy haszonnal meríthet belőle a szűkebb értelemben vett nyelvészetnél kívül a stilisztika, az irodalomtudomány (forráskritika, egyes írók, folyóiratok értékelése stb.), a művelődéstörténet, a könyvtártudomány, a nyomdatörténet stb. is.

E rövid ismertetés keretei nem engedik meg, hogy Benkő művének valamennyi eredményéről, problémájáról számot adjunk. Ez-

úttal csupán arra szorítkozhatunk, hogy a lényeges pontokon végig futva elsősorban az irodalomtudomány számára fontos mondani-valókat emeljük ki.

Benkő Loránd szerencsésen választotta meg vizsgálódásainak tárgyául a XVIII. század második felének utolsó három évtizedét. A felvilágosodásnak ebben a fölfelé ívelő szakaszában, amelyre a nemzeti ébredés annyira rányomja bélyegét, irodalom és nyelv elválaszthatatlan egységben fonódik össze, s éppen ennek hatására az irodalmi nyelv olyan lépéssel halad előre az egységesülés útján, mint azelőtt — s talán azóta sem — sohase.

A tanulmány *forrásanyagául* mintegy 250 korabeli szerzőnek csaknem 600 „irodalmi nyelvi szintű” műve szolgált. Ezekből gyűjtötte össze a szerző adatait, egyfelől arra a körülbelül ötven nyelvi jelenségre, amely az irodalmi nyelv akkori viszonyai között kritikus volt, „kulcs”-jelenségnek számított („amelyek ingadozást mutattak önmagukon belül, illetőleg eltérő mai irodalmi nyelvünk állapotától” 16), másfelől a kor íróinak, nyelvemlékeinek az irodalmi nyelv állapotáról, fejlesztéséről vallott nézetére vonatkozólag.

Benkő művének, azonkívül, hogy helyesen mutatja be egy nagyon jelentős korszak irodalmi nyelvét (ezúttal ún. formai: hangtani helyesírási) normájának az alakulását, talán a legnagyobb érdeme: a dialektikus *szemlélet és módszer* érvényesítése, illetőleg — nyugodtan mondhatjuk: a magyar irodalmi nyelv történetének vizsgálatában — kialakítása. Igen megnyugtató módon tisztázza a tartalom és forma viszonyát az irodalmi nyelv területén; a nyelvi tényeket bonyolult külső (gazdasági, társadalmi, politikai, műveltségi stb.) és belső (az egyes részjelenségeknek egymáshoz és a nyelv egészéhez viszonyított) összefüggéseiben vizsgálja, érvényesítve mind a szinkronia, mind a diakronia szempontjait; kutatja és feltárja a főként az irodalmi nyelvi normának és a nyelvi provincializmusoknak a küzdelmében „kicsúcsosodó”, sokrétű ellentéteket, ezek feloldását stb.

A kialakított módszerhez hasonlóan alapvetően fontos, sőt nélkülözhetetlen az irodalmi nyelv kutatója számára mindaz, amit a szerző az „Általános kérdések” c. fejezetben (28—113) elmond. A hazai és a külföldi irodalom gondos mérlegelésével, saját eredményeinek a felhasználásával meghatározza, jellemzi és rendszerezi az irodalmi nyelvvel kapcsolatos alapfogalmakat, és nagyban hozzájárul az ezen a területen uralkodó terminológiai bizonytalanság megszüntetéséhez. A nyelvtudományon és az általános nyelvészetnél kívül az irodalomtudományt is közelről érintő olyan kérdésekről olvasunk itt, mint a nyelv belső tagolódása, a belső nyelv-

típusok, az irodalmi nyelv kialakulásának általános mozzanatai: az írott nyelv, a nyelvi eszmény, a nyelvi norma, a nyelvi egység, a magyar nyelv kialakulása, valamint az irodalmi nyelv szerkezete, hatóköre, belső tagolódása, formai és tartalmi elemei, az írók szerepe az irodalmi nyelv alakításában stb. Benkő rendszerezésében a nyelv belső tagolódásának, rétegződésének fő kategóriái egyrészt a népnyelv és a nemzeti nyelv, másrészt a beszélt nyelv és az írott nyelv. Az irodalmi nyelv diakrón viszonylatban: az írott nyelv síkján kifejlődött nemzeti nyelvi forma, illetőleg a nemzeti nyelven belül létrejött írott nyelvi változat; szinkrón viszonylatban: a nemzeti nyelv írott változata, vagyis az írott nyelvből csak a nemzeti nyelvi részleg, illetőleg a nemzeti nyelvből csak az írott nyelvi részleg tekinthető irodalmi nyelvnek (62—3).

Ez a fejezet igen tanulságos a stilisztika kutatóinak is. Mégis megjegyeznék, hogy a stilisztika szempontjainak, eredményeinek még nagyobb mérvű alkalmazásával talán tovább lehetne finomítani a belső nyelvtípusok jellemzését, elhatárolását (a műfajok bevonása stb.). Igen sok oldalról vizsgálja Benkő az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásokkal való kapcsolatát, de valahogy úgy tűnik, mintha kissé alábecsülné a nyelvjárásoknak mai nyelvünkre gyakorolt hatását. Kétségtelen, hogy ma a nyelvjárások nem a legfőbb „utánpótlási területet” alkotják; igaz, hogy a nemzeti nyelv „védőfalát” „legfőljebb egy-egy nagy hatású író tudja néhány nyelvi forma átültetésével áttörni”, de — úgy hisszük — az egyes vidékek nyelvét anyanyelv-járásuként ismerő egyének (írók, tudósok, értelmiségiek, nyelvhasználatukban a köznyelv felé közeledő parasztok, munkások) nyelvének az irodalmi nyelvre (elsősorban annak tartalmi elemeire) gyakorolt hatása mindenképpen jelentős, sőt kívánatos volna, hogy még jelentősebb legyen (a nyelvjárások szemléletes, színes, finom értelmi és érzelmi árnyalatokat kifejező szavaira, szókapcsolataira, beszédfordulataira, stílusesszókra gondolunk; vö. Nyr. LXXVII, 183—92). — A stílusváltozatok joggal kifogásolt dzsungeljében (95) magam próbálkoztam meg azóta valamelyes rendet teremteni (*A magyar stilisztika útja*, I. a stilisztikai fogalmak lexikonjában a „Stílusréteg” és a „Stílusárnyalat” címszót).

Az irodalmi nyelv történetével való foglalkozás igazán komplex jellegét a következő, terjedelmes fejezet igazolja a legjobban: „Az irodalmi nyelvi szövegek külső körülményei” (114—227). Az előzmények csaknem teljes hiányában a szerző a maga által kikísérletezett kitűnő módszerrel s az ezen a területen nemcsak indokolt, de föltétlenül szükséges aprólékossággal veti latra az irodalmi nyelvi szövegek elkészülésének körülményeit az első mozzanatoktól az utolsókig, főként azoknak

a szerepét, akiknek valami részük lehet a szövegek bármilyen kis mérvű alakításában. Megismerjük itt azokat a módokat, fogásokat, amelyeknek a segítségével — a lehetőségekhez képest valóban — a legreálisabban fel lehet mérni, hogy az irodalmi szövegek nyelvéből mit tulajdoníthatunk szerzőjének és mit a másolónak, a kiadónak, a nyomdának s ezen belül a szerzőnek, a korrektornak stb. Ezenkívül értesülünk természetesen a vizsgált kor hazai kiadói, nyomdai viszonyairól is. Így érthető, hogy ez a fejezet az irodalomtudomány (forráskritika, az egyes írók, költők irodalmi értékelése stb.), a művelődéstörténet, a könyvtörténet s a nyomdászat érdeklődésére is számot tarthat, és egészen közelről érinti a stilisztikát. Az írók, költők ún. egyéni stílusának vizsgálata ugyanis — ami a stilisztika lényeges részét alkotja — el sem képzelhető hasonló, az egyes korokban csak bizonyos fokig változó módszerek alkalmazása nélkül.

A következő fejezet („Az irodalmi nyelvi norma kiművelésének elvi kérdései az egykori körülmények és nézetek tükrében”. 228—303) ismét jóval túlmutat az irodalmi nyelv története érdeklődési körén: lényegében fölvezet a *nyelvművelés* indulását, s részletesen kifejti felvilágosodás kori kibontakozását, a politikai-társadalmi viszonyokkal való összefüggését, a német hatás kérdését stb. Részletes képet kapunk arról, hogy mi volt a korabeli vélemény az irodalmi nyelvi norma fejlesztéséről, a három táji nyelvváltozat (a nyugati, a középső és a keleti) értékéről stb. Benkő alapos kutatásainak eredményeképp szinte már itt bizonyosodott, hogy irodalmi nyelvünk alapja a Kassa—Sárospatak—Debrecen vidéki regionális köznyelv, a XVIII. század második felében ugyanis ennek a tekintélye messzemenően a legnagyobb.

„Az irodalmi nyelvi norma szilárdulásának gyakorlati színterei” c. fejezetben (304—363) a szerző azokat a tényezőket, eszközöket munkaterületeket vizsgálja, amelyek az irodalmi nyelvi norma szilárdulását elősegítették. Az irodalomtörténet kutatói számára is nagyon tanulságos az ún. írói társulásokkal s a közös jellegű kiadványokkal foglalkozó szakasz. Az előbbiben részleteiben is megismerkedünk a nyelvművelő szerepű társaság felállítására irányuló törekvésekkel, továbbá a létrejött írói csoportok jellegével, funkciójával, különösen kiemelve a levelezésnek — nem utolsósorban Kazinczy levelezésének a nyelvi kiegyenlítődesben betöltött szerepét. Az utóbb említett részben pedig valóságos hírlap- és folyóirattörténetet is kapunk, élesen megvilágítva a szerkesztők kiegyenlítő tevékenységét. Sorra veszi ezután a szerző a nyelvi szabályozás közvetlen eszközeit: a nyelvtanokat, a szótárakat, a prozódiai

vítát stb., itt meg szinte nyelvtudománytörténetet is nyújtva.

Az irodalmi nyelv legáltalánosabb kérdéseiből kiindulva és valamennyi számba vehető területét szigorú következetességgel feltárva, a szerző a VI. és a VII. fejezetben érkezik el az egyes írók és a felvilágosodás vizsgált szakaszának közvetlen nyelvi értékeléséhez. Nem kisebb kérdésre kapunk itt — a körülményeket mérlegelve bátran mondhatjuk — megnyugtató feleletet, mint arra, hogyan lehet felderíteni, hogy milyen volt az egyes írók beszélt nyelve és irodalmi nyelvi normaismerete, illetőleg hogy egy korszak írói milyen mértékben vitték előbbre az irodalmi nyelvet az egységesülés útján.

Benkő, „Az írók általános magatartása az irodalmi nyelvi norma alkalmazásában. c. fejezetben (364—417) tisztázza, hogy egy adott korban mi számít *normajelenségnek*. Szinkrón szempontból normajelenség az olyan nyelvi elem, amely: 1. a kor írásbeliségében többségben van a vele ellenkező megoldásokkal szemben, 2. a nyelvterület minden részéről származó íróknál megtalálható és 3. vele szemben nem áll olyan jelenség, amely a nyelvterület minden részéről származó íróknál meglenne. Normán kívüli, rendszerint provinciálisztikus eredetű és természetű jelenség minden olyan írásbeli megoldás, amely e három követelmény egyikét sem elégíti ki (377). A továbbiakban közvetlen fogódzók híján közvetettek (az írók nyilatkozatai, műveik nyelve, ún. nyelvi életrajzuk) együttes alkalmazásával sikerül a szerzőnek olyan módszert találnia, amellyel megnyugtatóan fel lehet deríteni az egyes írók beszélt nyelvét, illetőleg az irodalmi nyelvi normában való jártasságát.

Benkő alaposan végiggondolt eljárás módja körültekintő, gondos kutató munkája az utolsó fejezetben (Az irodalmi nyelvi norma az egyéni írásgyakorlat tükrében. 418—500) mutatja meg igazán a maga gyümölcsét. Azt, hogy csaknem 250 szerző mintegy 600 művében hogyan tükröződik a kor irodalmi nyelve, milyen mérvű bennük az egységre való törekvés. Az írók egyéni írásgyakorlatában fontos egyrészt nyelvük helyhez rögzítése, másrészt az irodalmi nyelvi normához való viszonyuk megállapítása és tipizálása. Az elsőt illetően Benkő négy típusot különböztet meg aszerint, hogy az írók a születési és tartózkodási helyükre vonatkozó adatok és a műveikben megmutatkozó nyelvallapot alapján biztosan vagy csak kevésbé biztosan számíthatók a nyugati, a középső vagy a keleti nyelvterülethez tartozónak. Az írók nyelvének a normához való viszonya tekintetében három fő-típust vesz fel aszerint, hogy az írói művekben az elsősorban „kulcs jellegű” nyelvi jelenségeken belül milyen a provinciáliszmusok és a normaelemek aránya: provinciális,

átmeneti és normatív nyelvi típust, s ezeken belül két-két altípust annak megfelelően, hogy az író a norma-, illetőleg a provinciális elemek használatában következetes-e, vagy inkább a következetlenség, felemáság jellemzi nyelvhasználatát. Ezután sorra veszi Benkő a nyugati, a középső és a keleti területhez tartozó szerzőket s abszolút számokban és százalékosan is kifejezve megállapítja, hogy ott hány író és hány mű képviseli az egyes típusokat. Az így kapott statikus képet dinamikussal is kiegészíti: évtizedekre bontva is bemutatja az egységesülés alakulását.

Ami most már a három területet illeti: Benkő vizsgálódásaiból kiténik, hogy az *ország középső területén* alakult ki a legtöbb kulcsjelenség normatív változata, s általában itt találjuk a legtöbb példát az irodalmi nyelvi normához való igazodásra. A nyugati területen az átmeneti típus az uralkodó, de a század végére itt is nő a normatív nyelvállapotot mutató művek száma. A leginkább provinciálisztikus jellegűnek a keleti terület mutatkozik.

A végső összegezés a tárgyalt korszakra vonatkozólag a következőket állapítja meg: „... a magyar irodalmi írásbeliségnek, formai tekintetben már valamivel több, mint egyharmada... irodalmi nyelvünk mai állapotával erősen megegyező képet mutat, jóval több mint egyharmada pedig legalábbis részben már elszakadt az erősebb táji nyelvi kötöttségektől... , míg az erősebben provinciális részleg az egész egykori írásbeliség egynegyed részét sem tölti be egészen” (496). Sokatmondó az is, hogy a kor 36 írójának gyakorlatában igazolható a normatív fejlődés. Végeredményben tehát elmondhatjuk, hogy az irodalmi nyelv a tárgyalt korban óriási fejlődésen ment keresztül: *mai irodalmi nyelvünk formai arculata lényegében már ekkor kialakult*.

Az irodalomtörténészek figyelmét az elmondottakon kívül még arra is fel kell hívunk, hogy Benkő kutatásai nyomán szinte új kép tárul elénk egyes írókról, költőkről (pl. Rájnisi Józsefről stb.), de sok vonással kiegészül az a kép is — különösen az írók nyelvét, stílusát illetően (nemcsak somnias megállapítások, hanem biztos adatok!) —, amelyet pl. Gvadányiról, Dugonicsról, Beszenyeiről, Virág Benedekről, Versegheiről, Pálóczi Horváth Adámról stb. és sok kevésbé jelentős szerzőről, de még Kazinczyról, Kármánról vagy Csokonairól is eddig alkotunk. Igen hasznos továbbá mindaz, amit a korabeli folyóiratokról, (pl. a Mindenest Gyűjteményről stb.) olvashatunk. A szerző figyelmét nem kerüli el még az olyan látszólag kevésbé fontos jelenség vizsgálata sem, mint pl. a provinciáliszmus szerepe a rimben (393—5), a hangegyformaságra való törekvés (395) stb. Igen kifejező és érdekes az ada-

toknak a statisztika segítségével történő bemutatása stb.

A kötet hatását két térképmelléklet és számos tábla teszi még teljesebbé. Az egyik térkép az írók, költők nyelvföldrajzi elhelyezkedését mutatja, a másik kitűnően áttekinthető helyzetképet ad arról, hogy az ország egyes területeihez tartozó írók milyen mértékben képviselik az irodalmi nyelvi normát. A táblákon levő képek egy-egy korabeli író, kéziratot, épületet stb. ábrázolnak.

A kötetben való tájékozódást nagyon megkönnyíti a feldolgozott forrásokot és a felhasznált szakirodalmat felsoroló pontos jegyzék, a külön névmutató és a részletes, jó áttekintést nyújtó tartalomjegyzék.

Végül: csak sajnálhatjuk — a Magyar Tudomány szemleírójával együtt —, hogy

hiányoznak az idegen nyelvi összefoglalók, pedig eltekintve a magyar irodalmi nyelv történetére vonatkozó új eredményektől, nemzetközi viszonylatban is igen figyelemre méltóak a szerzőnek az irodalmi nyelv általános kérdéseiről és kutatásának módszeréről írott fejtegetései.

*

A vonzó stílusban megírt tanulmány hasznos útmutatással fog szolgálni az irodalmi nyelv jövőendő kutatóinak, s csak érdeklődéssel várhatjuk a folytatását, a következő köteteket, amelyek az egyes nyelvi jelenségek felől mutatják be a kor irodalmi nyelvét, illetőleg a nyelv tartalmi kérdéseivel foglalkoznak.

Szathmári István

KORTÁRSÁK MÓRICZ ZSIGMONDRÓL. I. Tanulmányok és kritikák (1900—1919)

Összeállította és a jegyzeteket írta: Vargha Kálmán. Bp. 1958. Az MTA Irodalomtörténeti Intézete, 500 l.

A Móricz-irodalom jelentős állomásának tekintjük Vargha Kálmánnak, a körültekintő Móricz-kutatónak, ezt a gazdag és módszerére nézve úttörő jellegű gyűjteményét: a kortársak Móricz-képét a nagy író pályájának első szakaszáról. Ezt a szakaszt a gyűjtemény egy 1919 januárjában megjelent cikkel zárja le. A dátum valóban korszakot határol az író életében és életművében egyaránt. A következő kötet vagy kötetek a Móricz Zsigmond művészetéről szóló irodalmi kritikák és tanulmányok további sorát fogják közzélni, időrendben, 1944 ig. Így létrejő majd egy magyar író tekintélyes múzeuma, mely nemcsak a Móricz-életmű kulcsát jelenti majd mindenkinek, hanem értékes kútforrása lesz e század egész magyar irodalmi életének. Helyeseljük, hogy Vargha Kálmán csak a tanulmányokat és kritikákat gyűjtötte egybe s kihagyta a napisajtó romlandóbb anyagát, a riportokat, híreket, nyilatkozatokat és glosszákat. Gyűjtésének alapja Kozácsa Sándor ismert Móricz bibliográfiája volt, melyet Vargha Kálmán saját gyűjtésével egészített ki.

A Móricz-múzeum első köteténél megfigyelni az író határozott és magabiztos megjelenése irodalmunkban. Ismeretes, hogy Móricz későn jelentkezett, de a kritikai tükörkép tüstént a legnagyobb hatást mutatja. Móricz a teljesség igényével jó. Már hangvételeből is hiányzik a torzó félelem-érzete s egyszeri szava, annyi nagy magyar műsajátja. Még csak állatmeséit ismeri a kritika, de legelső bírálója, Elek Artúr, már a gyermekeknek szánt írásművekből, a hangból, a

jellemrajzolásai ötletből, az író biztos ösztönéből csodálatos pontossággal ezt állapítja meg: „Kedély, humor, önkéntelenség, a nyelv mélyreható ismerete, mindig bizonyosra menő művészi érzék, döcögés nélkül való elbeszélő tehetőség: ennyi kvalitás nem egy mesés-könyvre — egy egész írói pályára elég.” Ez a prófécia 1909-ből való. Még ennél is érdekesebb, hogy már 1900-ban, debreceni teológus korában, néhány rajz alapján (debreceni lapokban közölték azokat) egy helyi kritikus Dickenshez és Thackeray-hoz hasonlítja. S nem is az éretlenek s kezdők hangján, komoly megfontolt szókkal. Aztán kilenc évig nem fordul elő Móricz neve sajtónk könyvismertetései közt.

Kik vették észre s kik látták meg benne az onomód a nagy író? Elek Artúr bátor biztatása után fél év múlva, 1909 júliusának végén jelenik meg Schöpflin Aladár cikke a Vasárnapi Újságban a Hét krajcárói. „A bravúr, amellyel mindig eltalálja, mit kell kimondani, mit elhallgatni, mit homályban hagyni s mit részletezni, legelsőrendű íróhoz méltó.” Így ír Schöpflin Aladár s ettől fogva több mint három évtizeden át tiszta szemmel kíséri Móricz írói munkásságát. Schöpflin írt róla a legtöbbet a kortársak közül, a maga nyugodt, egyszerű modorában, de mindig helyes — ma is helytálló — értékeléssel, kevés szóval, ám annál plasztikusabban. Majd minden Móricz-kötetről ő írt elsőnek, sose várta meg mások véleményét. Schöpflin az, aki a Sáraranyról beszámolván — 1911. január elsején, a Vasárnapi Újságban — megállapítja, hogy „a Sáraranyban irodalmunk érdekes fordulását véljük látni a nagyszabású társadalmi és emberbarázolás felé”. Schöpflin írja Móriczról az első összefoglaló tanulmányt is, még 1911 végén,

egy évre rá pedig megjelenik Adyról és Móriczról írt nagy tanulmánya a Huszadik Században, amelynek végén, a szemléltető kritika minden szálát összefogva, ott a konstatació: „Minden nagyobb munkája egy-egy indulatos tiltakozás a magyar élet valami jelensége ellen. A maga módja szerint ő is forradalmi szellem — nem politikai forradalmár, mint Ady, inkább morális forradalmárnak lehetne mondani. Minden írónk közt ő mondja a legsúlyosabb kritikát a mai magyar társadalomra, ő mutatja fel legvézűbb sebeinket, még pedig éppen azokon a társadalmi rétegeken, melyeket eddig az egészség, az érintetlen épség illúzióival vetünk körül.” Sorra idézhetném a találó értékeléseket. Még csak egyet, azt, amelyet 1917-ben írt Schöpfunglin a Szegény emberek-ről, annak is a befejező részét idézem: „Ez a novella olyan, mint egy exaltált, hörgő kiáltás a háború embertelensége ellen. Rendkívüli erővel és beleérzéssel van megírva, olyan feszültség és izgalom van benne, hogy minden során érzik a lelki átélés. Raszkolnyikov óta nem írtak meg gyilkolást ennél belsőbb, megrendítőbb elképzeléssel. Ez a novella mindenkor Móricz legjelentékenyebb és legjellemzőbb dolgai közé fog tartozni.”

Schöpfunglin nem áll egyedül pozitív s abszolút elismerő bírálatával. Érdekes, hogy Móricz írói megörökítésének első korszakában alig akad művészetének gáncsolója, vele szembezálló s elutasító hang, amilyen később bőven van életműve körül. Egymás után jelentkeznek a nagy író kiváló írorkortársai, ők maguk méltatják Móriczot. Kosztolányi Dezső (1909. augusztus 1.) „a magyar novella eddig nem ismert stíljét” emlegeti a Hét krajciról írt ismertetésében: „Nekem úgy tetszik, hogy most egy olyan valaki érkezett meg, akit már régen-régen vártunk” — írja a Hétben. S pár napra rá Ady híres cikke olvasható a Nyugatban. Túlságosan ismert ez az írásmű ahhoz, hogy itt idézzek belőle, mégis meg kell állapítani, hogy Ady rajzolta oda Móricz első elbeszéléseihez a magyarság történelmi háttérét, s a kálvinista tiszaháti bocskoros nemeseket emlegetve érezte Móricz emberábrázolásának rendkívüli erejét, megsejtette egész nemzetünkre érvényes életművét.

Csodálatos minden kortársi visszhangja Móricz indulásának. Ady cikkével egyidőben jelenik meg a miskolci Felsőmagyarországban Barta Lajos lelkes cikke: „En látom őt, az erős idegzetű, nyugodt agyú, biztos nézésű és biztos kezű embert, amint mesés egyszerűséggel gyarapítja a magyar nép örökös életű művészetével írott dokumentumait. És lelkem a jövőendő alkotásait sejtve nagy-nagy gyönyörűséget érez” — írja Barta Lajos a vidéki távolból. Lukács György („Megírásukban a legmélyebben magyarok ezek a novel-

lák” — mondja a Huszadik Században írt cikkében), Elek Artúr, Farkas Pál, Dutka Ákos sorra mind teljes elismeréssel, a boldog felfedezés szavaival írnak az új íróról. A legérdekesebb szemlélni, hogyan állnak Móricz mellé a Nyugat nagy írói s mennyire nem baráti-kritikákat, hanem komoly, elmélyült méltatásokat írnak egy-egy Móricz-kötetről.

A Sárarany kritikái visszhangjában jelentkezik az első számottevő ellenvélemény is Móricz művészetéről: Halmi Bódog és Palágyi Lajos nem rosszindulatú, de harsogóan elfogult bírálata; majd pedig a Fáklya megjelenésekor kirossban az első rosszindulatú kritika is: Milotay Istvánnak levélformában írt önérzetesen bárgyú cikke az Új Nemzedékben (1918. május 30-án). Ebben már megtaláljuk az elkövetkező negyedszázad egész jellegzetes nyegle és ostoba fegyvertárát Móricz ellen, azokat főleg, akik Milotayhoz hasonlóan el se olvassák Móricz művét, eleve dorongot rántanak ellene, mert rettegnek a bíráló szó igazságszót erejétől.

Mekkora erővel érezte Móricz Zsigmond a magyar valóság képét, érdekesen észlelhető két kitérő író első Móricz-kritikáiban is, Nagy Lajoséban és Krúdy Gyuláéban. Nagy Lajos 1912-ben fanyaran spekuláló megjegyzésekkel tűzdelt meg a Magyarok-ról írt egyébként elismerő, komoly hangú írásművét, mely Bárczy István rövidéletű népművelési lapjában jelent meg. Krúdy Gyula 1916-ban azt írja, hogy: „Meglépő ez a kemény, csalhatalatlan tekintet, amely szinte illúzió és szép hazugság nélkül vizsgálja a magyar életet”, de egy év múlva írt másik cikkében már riadozik „a veséket boncolgató író pápaszemétől”, mert szebb volt Magyarország „a régi színművek malom alatti hangulataiban”. Ez jellemző Krúdyra.

Mindenek ellenére a kritikák gyűjteménye arról vall, hogy Móricz útja kezdettől fogva 1919-ig lényegében kritikái elismeréssel, sőt csodálattal övezett út volt. Kortársai (az említettek kivül, akik újból meg újból méltatják egy-egy könyvét, főleg a következők: Bölöni György, Szini Gyula, Hatvani Lajos, Laczkó Géza, Ignóty, Kárpáti Aurél, Benedek Marcell, Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Fenyő Miksa, Mohácsi Jenő, Sebestyén Károly, Gellért Oszkár, Lakatos László stb.) megteremtik a kibontakozó Móricz számára a fogadtatás meleg légkörét, amelyben az író jól érzi magát. Műveinek országos visszhangjára mi sem jellemzőbb, mint egy lévai tanár cikke a Bars című lévai újságban 1914. február 22-én, Fekete József, aki az akkor Lévára ellátogató Móriczról olyan kitérő, egyenletes hangú, bátor megállapításokkal tele cikket írt (a 71. számút), amely párját ritkítja az egész kortársi kórusban. Fekete József írásműve dokumentuma annak, hogy

a magyar vidék már ekkor, az első világháború előtt, nemcsak elszigetelt magánvélemények forrongó vidéke volt, hanem lényegében egész értelmiségünk haladó érzelmeivel, reformatori hangulatával, forradalmas szemléletével azonos volt, már vállalta Móriczot és Adyt. Jellemző ez a hang éppen Lévára, a felvidéki városra, amely néhány évvel később, már Csehszlovákia keretében, Pozsonnyal, Losonccal, Kassával és más városokkal együtt éppen Ady és Móricz életművével indítja meg a magyarországi fiatalokra is döntően ható nemzedéki forrongást, mely később a kisebbségi szocialista értelmiség Sarló-mozgama körül kristályosodik.

Valószínűnek tartjuk, hogy a gyűjteményből nem maradt ki a korszak Móricz-visszhangjának egyetlen egy fontos része sem, bár ezt csak úgy lehetne pontosan ellenőrizni, ha végigmennénk az újságcikleteken s a folyóiratok egybekötött évfolyamain, mint a kutató maga. Mindenesetre Vargha Kálmán a Kozocsa-bibliográfia és saját fáradhatatlanul összegyűjtött adatai alapján járt el s evvel

az anyaggal összehasonlítva gyűjteményét, nem találunk benne hiányokat.

A gyűjteményhez fűzött jegyzetekben akad néhány elírás. Például téves az a megállapítás, hogy Áchim Andrást „egy összeszólalkozás alkalmával politikai ellenfelei agyonlőtték”. Petelei István nem 1822-ben, hanem 1852-ben született. Kázmér Ernő, aki egyébként 1944-ben halt meg, nem volt író, kritikákát és tanulmányokat tett közzé, főleg a két világháború közti korszakban. Az Új Idők — Herczeg Ferenc lapja — nem 1944-ben szűnt meg, hanem 1949-ben.

Kár, hogy Vargha Kálmán a jegyzeteken kívül nem írt előszót a terjedelmes és nevezetes gyűjteményhez. A könyv hiányának érezzük, talán pótolhatná a második kötetben egy nagyobb utózó formájában, melyben nemcsak Móricz Zsigmond kortársi értékelésének történetét vázolni fel, hanem saját gyűjtésének és közzétételének módszerét is megvilágítaná. Ily nagyméretű s összefoglaló gyűjteményhez ez hozzátartozik.

Szatnai Rezső

KUNCZ ALADÁR: FEKETE KOLOSTOR

Szépirodalmi Könyvkiadó 1960.

A *Fekete Kolostor* azon magyar könyvek közé tartozik, melyeket Franciaország, sőt majdnem egész Európa elolvasott.

Kuncz Aladár műve 1937-ben jelent meg franciául az előkelő Gallimard-kiadónál (*Le monastère noir*. Paris 1937.), egy memoárokból összeállított sorozatban, Tolsztoj és Rimszkij-Korszakov naplóinak szomszédságában. Már 1932-ben ír róla a *Nouvelles Littéraires* c. irodalmi hetilap, mely ekkor még a háborús irodalom termésébe sorolja a könyvet, igaz, kiemelve ennek átlagából. Jacques de Lacretelle (a Francia Akadémia tagja) viszont 1937-ben írt bevezetőjében már nagyobb távlatok után kutat, egy pusztuló magatartás: a polgári humanizmus dokumentumát látja a könyvben. A *Fekete Kolostor* növekvő jelentőségét, elismerését a megváltozott európai helyzet: a fasizmus terjeszkedése magyarázza.

A Gallimard vállalkozásán kívül angol (*Black Monastery*. London 1934.), olasz (*Monastero nero*. Milano 1939.), sőt török (*Kara Manastir*. Ankara 1949.) nyelvű kiadás is megjelent. — A *Fekete Kolostor*-t, mint a polgári humanizmus igaz dokumentumát olvasták Európa-szerte. Hazai jelentőségét pedig a tíz kiadás s azok az elismerő bírálatok mutatják, melyekben Babits, Kosztolányi, Benedek Marcell és Halász Gábor ismerték fel a könyv igazságát és művészetét.

A *Fekete Kolostor* azonban lassanként kikapott az irodalom elevenéből, s az új olvasótábor még címét sem igen ismerte meg. Csúpan szűk körben terjengett egyféle Kuncz Aladár-legenda: Móricz és Babits barátjáról, az okosságával és kedvességével mindenkit meghódító ember személyes varázsáról, a *Fekete Kolostor* tisztességes, de bizonytalan értékű írójáról.

Most pedig újra előttünk a könyv: az emlék és a legenda összevethető az alkotás valódi értékével. És mikor *Bóka László* szép bevezető esszéje elvégzi ezt az összevetést, valómást is tesz, ítéletet is hirdet Kuncz Aladár visszatérésének ügyében. Vallomásos, emlékező szavakkal idézi fel az író rokonszenves alakját, de fontosabb tette: az ítélet, melyet a *Fekete Kolostor* és a maradandóság perében mond. Elemző ítéletével az alkotás objektív értékeire világít rá, ezeket látja meg, s tárja az olvasó elé. A legenda ellenében az írott művet — a valóságot — ítéli többnek, súlyosabbnak, mikor leírja: „Alkotása nem szorult szubjektív tanúságtételekre.”

*

A *Fekete Kolostor* memoárnak készült. „Feljegyzések a francia internáltságából” — áll a könyv címe alatt, azonban már Babits cikke (*Fekete Kolostor*. Erdélyi Helikon 1931.) a regény műfajában helyezte el Kuncz Aladár alkotását. Az író realista eszközökkel idézi meg a fogság világát: a hazájuktól tá-

vol, rideg falak közé zárt, honvágytól győrt, béke és szabadság után sóvárgó embe-
rek kinlódását. Sajátos törvények szerint élő
„társadalmat” mutat be: az együvé zárt leg-
különbözőbb népek és osztályok fiából nö-
vekvő közösséget — s ebben a *Fekete Kolos-
tor* a „közösségi regény” egyik első magyar
példája lett — s egyszerű írói eszközökkel
elemzi ennek a közösségnek lélektanát.

Az emlékirat-fogantatás értelmében tör-
ténétek, arcképvázlatok, a fogolyélet helyszí-
nének leltárszerűen pontos leírása, névsorok
és elmélkedő, sőt esszéizáló-jellegű részletek
olvadnak össze — mintha (persze ilyen szán-
dék nincs a könyv mögött) Kuncz Aladár a
modern, oldottabb regénytípusával kísérle-
tezett volna. Hangulatilag sem egységes a
könyv: idill és tragikus kiábrándultság,
anekdotikus humor és neuraszténiás rémlátá-
sok hullámanak egybe s még az alkotás
módszerében is különféle indítások jelentke-
znek: a hétköznapi ábrázolásának realiz-
musa, a sokszor mélylélektani analízissel dol-
gozó pszichologizmus és a foglyok sorsát jel-
képekben meglátó szimbolizmus.

A könyv nem is különösebben megkompo-
nált egység, sokszínű és sokfelé irányuló szá-
lait mélyebben ható kohézió fogja össze: az
író magatartásának humanizmusa. Ennek a
humanizmusnak atmoszférateremtő ereje
van. Kuncz Aladár események és hangula-
tok — Jacques de Lacretelle szavával —
„document humain”-ek mozaikjából építi
meg az alkotást.

A *Fekete Kolos*tor a háború és a fogság re-
génye — de lendületének iver tágabb ennél.
Kuncz Aladár a párizsrajongó értelmiség so-
rába tartozott — ifjúkorának e legnagyobb
vonzalmát is megméri a lapokon. Itéletét
dicséri, hogy különbséget tesz a francia im-
perializmus és a francia demokrácia — Jaurès
és Romain Rolland demokráciája — között.
A *Fekete Kolos*tor igazi jelentősége mégsem
a múlt vizsgálatában van. Írója saját jelené-
nek, a húszas-harmincas évek fordulójának
vívódásait érezte meg benne — az egész pol-
gári világot, a haladás reményeit tette a pol-
gári gondolkodás legjobb hagyományait kö-
vető humanizmus mérlegére. S ez okozza,
hogy a *Fekete Kolos*tor „dokumentumból”
kritikai realista igényű alkotássá magasodott.

Bóka László kitűnő előszava a *Fekete Ko-
los*tor gazdag elemzését adja. Itt csak módszer-
ének egyik elemét jegyezzük fel — követésre
méltó példa gyanánt —: ötletes, mondato-
kon átvilágító készségét, mellyel a stíluslem-
zést lélektani analízissé magasztal!

Kuncz Aladár alakjának és szerepének
némi kommentálását azonban szükségesnek
tartjuk.

Az első világháború és a francia internált-
ság élménye határozott cenzúrát von az író
életébe. Fiatalkorának egyéniségformáló él-

ményei — az Eötvös Kollégium, a *Nyugat*
Párizs — sajátos magatartást alakítanak ki:
az „arbitér elegantiarum”-ét. Könyvtár, ká-
véház és társasági szalon ennek az attitűd-
nek az otthona, programja pedig egyfajta
modern, kissé dekadens szépségideálból, ele-
ganciából és módjával mért polgári radika-
lizmusból terem. Mindez a polgári értelmiségi
és művész-fiatalság századeleji útkeresésé-
nek egyik formája — hogy mennyire tipikus
formája, azt Thomas Mann *Tonio Kröger*-e
tanúsítja.

A háború, a fogság megpróbáltatása áb-
rándítja ki Kunczot is — mint annyi mást —
eddiggi eszményeiből. Hosszas vívódás után
jut el a polgári humanizmus egy újfajta, mor-
ális tartalmú és kissé tragikus színezetű
megfogalmazásáig. Addig a magatartásig,
melynek európai szintű példáját Romain Rol-
land és Thomas Mann alkotta meg.

Persze Kuncz Aladár azért polgár maradt,
és pl. értetlenül, idegenül nézte a magyar pro-
letárforradalmat is. De hogy ez az idegen-
kedés sem volt teljesen egyértelmű, azt Kuncz-
nak az 1917-es szocialista forradalmat fogadó
rokonszenve jelzi: „Az orosz forradalom első
hónapjainak zavaros hullámozásában nagy
megnyugvással vettük észre, hogy a kaotikus
felfordulás után mindinkább szembenéznek
a háborúval való végleges leszámolás gondo-
latával, s bátran ki merik mondani, hogy
minden kártérítés és minden területgyarapí-
tás, minden további üldöklés és minden
bosszú helyett a tiszta békét akarják.” (*Fekete
Kolos*tor 469. l.) — Ezzel a nyilatkoza-
tával csatlakozott a messze távolból a magyar
írók legjobbjainak lelkesült állásfoglalásához.

Irodalomszervező tevékenységét is ez a
humanista magatartás világítja át. 1923-ban
veszi kézbe a romániai magyar irodalom irá-
nyítását s az addig egymással torzsalkodó
írócsoportokból, szégyenes, provinciális iro-
dalmi életből néhány év alatt igényes és ter-
mékeny irodalmat épít. Elvei a *Nyugat* esz-
tétikáját követik, s bár átülteti ennek apoli-
tikus szellemét, egyszerűsmernd modernebb
gondolatokat, tágabb horizontot olt ebbe az
irodalomba. Munkájának jelentős része van
abban is, hogy a romániai magyar irodalom
első évtizede olyan írókat is termelt, mint
Tamási Áron, Áprily Lajos, Kós Károly vagy
Karácsony Benő.

Érdeme, hogy ennek az irodalomnak első
korszakát megőrizte a hazai közélet legvesze-
delmesebb járványától: a sovinizmustól, az
irredentától. Sőt a Helikon írói közül ő fogal-
mazta meg legtisztábban a magyar és román
nép kulturális és politikai összefogásának
gondolatát: „Rendeltetésünk az, hogy...
azt a szellemet tükrözzük, mely a műveltségi
érintkezésekben egymáshoz simult népek vé-
delme alatt a művészi és erkölcsi értékek
világrendjét akarja megalkotni. ... Elodáz-

hatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse.” (*Erdély az én hazám*. Erdélyi Helikon 1929.) — Kuncz igyekszik valóra is váltani ezt a programot: fordítások, közös felolvasóutak, írói tanácskozások során próbálja közösséggé szervezni az erdélyi román, magyar és szász irodalom képviselőit.

Hogy mit tett Kuncz Aladár a romániai magyar irodalom minőségi emelkedése érdekében, azt éppen a halála (1931) után következő időszak igazolta. Sok egyéb körülmény mellett az ő szerkesztői munkájának hiánya,

műveltségének, tájékozottságának és emberiségének nélkülözése is magyarázza a Helikon későbbi elszigetelődését a kortársi román irodalomtól, eltávolodását Kuncz humanista eszményeitől — eszmei és művészi színvonalának süllyedését.

Kuncz Aladár eszményei valójában csupán polgári illúziók voltak — megmaradtak a polgári humanizmus világában. Ő azonban becsülettel és következetes hűséggel képviselte ezeket az eszményeket egy embertelen kor viharai között is.

Pomogáts Béla

GYÓRY DEZSŐ: A NAGY ÉRETTSÉGI

(Magvető, Bp. 1960. 354 l.)

A Magyar Tanácsköztársaság megszületésének negyvenedik évfordulója óta megnőtt az olyan művek száma, melyek különböző formában a dicsőséges napok emlékét elevenítik fel. Hosszú évek után megszólaltak az események szemtanúi s írásban is lerőgzítették meglevenedett emlékeiket. Ennek a visszatekintő folyamatnak egyik szép darabja Győry Dezső lírai hangvételű műve is.

Győry Dezső eredetileg költőnek indult, versei a Horthy-korszak idején Pozsonyban jelentek meg. Csak a felszabadulás után tért haza Magyarországra s csak ekkor kezdett el foglalkozni prózával. De prózai műveit is át-meg áthatja belső, szubjektív, lírai érzésektől átfűtött hangja. Regényei mindig személyes élményből fakadnak: az eseményeket vagy elbeszélésekből ismerte meg, vagy pedig saját maga élte át. Mindegyik regényét személyes vallomások kíséretében nyújtja át az olvasónak, s ezek a vallomások az író legintimebb műhelytitkairól is fellebbentik a fátylat. Ha csak ezeket a sorokat olvassuk el, akkor is előttünk áll az önmagával hosszú s küzdelmes harcot megvívott, polgári környezetből induló, s polgári szokásait, gondolatait csak nehezen legyőző, de egyre inkább a szocializmus igazsága mellett kiálló író nagyon szimpatikus, megnyerő portréja.

Első regényei többnyire a múltból szólnak. Trilógiának induló — cddig kétrészes — történelmi regényt írt nagyapjáról, beleszóve alakját a szabadságharc legendás eseményei közé. Örökké visszatérő, állandó gondolköre a haza, s ebbe beleépítve a szűkebb otthoni táj, Gömör megye, a gömöri emberek iránti szeretete. A nagy történelmi fordulókat is szűkebb pátriájának határain ki-kitinkintgetve szemléli, s csak ebből a szemszögéből bontja ki teljessé. Akár Czabán Samuról, a néptanítóról ír (*A veszedelmes ember*), akár az 1848-as napok emlékét eleveníti fel (*Viharvirág, Sorsvirág*), akár a Tanácsköztársas-

ság alatt átélt élményeit veti papírra, ezt mindig a hazai táj keretei között teszi, s kissé mindig a „hazai” ember szemével tekint ki át.

A viszonylagos azonosság ellenére azonban Győry Dezső prózairó munkássága az utolsó tíz évben erőteljesen fejlődött. Témái egyre jobban közelednek a mához. A szabadságharc eseményei még kissé rózsaszínű felhőkben úsznak, a regények stílusa erősen romantikus. Az író maga így foglalja össze regénye indítóokát: „Szeretem az életet, a népcmet, a derűs küzdést és a romantikát”. Ezekkel a szavakkal írói állásfoglalásáról is vall. Ahogy témában és időben közeledik az író a mához, abban a mértékben válik hitelesebbé, reálisabbá művének cselekménye.

„A nagy érettségi” c. regényének alapja a személyes élmény. Ebben a műben már lefoszlott a költő ábrázolásmódjáról a romantikus máz, a regény valóban azt a célt szolgálja, amit az író az előszóban így fogalmazott meg: „Ifjúságunk első nagy történelmi emlékeiről szeretnék őszintén, szépítgetés és utólagos okosságok nélkül írni”.

Valóban, a regény egyik fő jellemzője az őszinteség. Egy nem marxista világnézetű ember vall benne azokról a napokról, melyek először rázták meg, s először ébresztették rá a valóságra, s mely eleinte nem más, csak „a ki nem próbált ismeretlen” és csak később sodorja magával és ismerteti meg lényegével az események részvevőjét. Ez a minden áron és minden körülmények közötti őszinteség sok helyütt már a szubjektívítés felé sodorja az író. A szubjektív élmények, szubjektív benyomások az egész regényen át erősebb hangsúlyt kapnak, mint a döntő események. Ezt a színezetet támasztja alá a regény vallomás-jellege is. Az író önmagáról vall, önmaga élményeiből bontakoztatja ki a Tanácsköztársaság eseményeit. Ez egyrészt végtelenül vonzóvá, lebilincselővé teszi a regényt. Az olvasó is benne érzi magát az események sodrában, a szemtanúval együtt éli át a

Tanácsköztársaságnak az író által kiragadott, s az író számára oly fontos napjait. De valahol itt rejlik a regény buktatója is. Az író számára felbecsülhetetlen jelentőséggel bírnak saját élményei. Ezek színesek, érdekesekek, megkapóak. Ugyanakkor azonban a Tanácsköztársaság helyi eseményeinek fontosabb mozzanatai — az északi hadjárat egyes döntő lépései — csak vázlatosan, sőt: szárazon vannak felrajzolva. Így a gyanútlan olvasó kissé elvész az élmények között, s néha nem tudja megállapítani, hogy melyik esemény volt a fontosabb: a közvetlen élmény, vagy a csak felvázolt, de döntő mozzanat. Az író számára — minden valószínűség szerint — az előbbi. A közbeeső rész az író számára csak az összekötő szöveg szerepét tölti be és sokszor nem más, csak sűrű adathalmaz.

Ebből a szubjektív szemléletből ered a regény másik hibája is. Az író egy pontból: önmaga nézőpontjából tekinti át az eseményeket. Önmaga szemszögéből bontakoztatja ki a Tanácsköztársaság egész időszakát. Ez szintén kettős jellegű: egyrészt nagyon érdekessé teszi a regényt, másrészt azonban leszűkíti az egész cselekmény perspektíváját. A regény emiatt nem tud valóban történelmivé válni, nem tudja szélesen áttekinteni az események látókörét. Nem válik és nem is válhat többé regényes visszaemlékezésnél.

Ugyanebből fakad azonban a regény legnagyobb hibája, melyre már előbb is utaltunk. Az író, éppen azért, mert szubjektíven

írja le az átélt napokat, szinte érzékelhető élményközelségre hozza azokat. Olyan, ma már történelmi névvé váló emberek válnak személyes ismerősükké, mint pl. Karikás Frigyes. Az író érzékletes színekkel rajzolja meg a 39-es dandár legendás politikai biztosát, mindig a rajongás hangján szólva róla, de ugyanakkor nem titkolva el kisebb-nagyobb hibáit sem — s éppen ezáltal válik az alak hitelessé.

A Rimaszombat körüli csaták minden aprólékos mozzanatát együtt éljük át a 39-es dandárral, a város népével, s magával az íróval, aki hol a városban, hol a harcoló katonák között élt. Különbözően is nagy erénye a regénynek szép, színes, állandó lírai hangfutamoktól átszőtt stílusa. Közvetlenebb, személyesebb hangon talán még nem is írtak a Magyar Tanácsköztársaságról.

Nagyon hasznos és jó ötlet volt az eseménynaptár s a név- és szómagyarázat „Jegyzetek” címszó alatt. Ritkán talál az ember egy regény után ilyen alapos és mindenre kiterjedő függelékét.

A regényhez Halasi Andor írt tartalmat, s az egész mű hangulatához alkalmazkodó bevezetőt.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk: Györy Dezső szép regénye — kisebb hibái ellenére is — méltó darabja a Magyar Tanácsköztársaságról szóló, egyre inkább sokasodó műveknek.

Somogyi Anna

LITKIN VASZILIJ — PETŐFI KOMI (ZÜRJÉN) FORDÍTÓJA

Az 1960. szeptember 20—24-e között megrendezett budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus mintegy 70 előadása közül a legtöbb német vagy orosz nyelven hangzott el. Érthető, hogy a Kongresszus közönsége nagy kíváncsisággal és érdeklődéssel várta Litkin Vaszilijnek, a Moszkvai Nyelvtudományi Intézet komi származású osztályvezetőjének magyar nyelvű előadását. Az Akadémia II. emeleti kis előadóterme zsúfolásig telt a hirdetett időpontra, sokan az ajtón kívül rekedve hallgatóztak. Alacsony termetű, szőke, meghatározhatatlan korú férfi lépett az előadói asztalhoz s kissé idegenesen ejtőd, de nyelvtanilag hibátlan magyarsággal érdekes, színvonalas felolvasást tartott. Meleg ünneplése után a hallgatóság soraiból sokan körülvették, és régi barátként üdvözölték, ölelgették. A legtöbben csak ekkor tudták meg, hogy a neves tudós a 20-as évek végén egy évig Magyarországon tanult, s az Eötvös Kollégiumnak is tagja volt.

Litkin ma Európa-szerte ismert, tekintélyes finnugor nyelvész. Cikkei és nagyobb munkái nélkül a permi nyelvek kutatója nem

kezdhet eredményes bűvárlatokba. Litkin dolgozta fel először modern, tudományos igényűen a magyar nyelvemlékek után legrégebb finnugor nyelvemlék csoportot, a XIV. század végéről származó Abur jeles zürjén nyelvű szövegeket.

Azonban Litkin nemcsak tudós résztvevője volt a Kongresszusnak. A Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére rendezett ünnepi hangverseny műsorában Ilja Vaszj komi költő egy versét hallhattuk. Ilja Vaszj Litkin költői neve. Litkin, a költő, már a Kongresszust megelőzőleg sem volt teljesen ismeretlen nálunk. Zsirai Miklós *A finnugorság ismertetésében*, valamint a *Finnugor rokonságunkban* költőként is megemlíti. Weöres Sándor *A lélek idézése* című gazdag műfordítás kötetében Litkin egy versét is megtalálhatjuk. Komi Lány című verse a Rádióban többször elhangzott.

Litkin — a földműves család gyermeke — 1895-ben született egy Sziktivkar melletti kis faluban. A paraszti sorsot és a munkás életet igen fiatalon, saját bőrén ismerte meg. Kultúra iránti különleges fogékonysága már igen

korán megnyilatkozott. Kiválóan ismeri népének költészetét, s versei bizonyítják, hogy „tudja és érzi” komi anyanyelvét. Tanítóképzőt végez, majd a háború és a forradalom évei következnek. Íme egy részlet a vörös-katonra költő forradalomra emlékező verséből:

Október, zord arcú hónap.

17, Vad, kormos ős.

Bősz viharszelek csaholnak.

Most kazánt repeszt a gőz.

(Ford. Képes Géza.)

Az elszigetelt, kisémmizett komi nép 1921-től a Komi Autonóm Köztársaságban emberi életet kezdehetett. A mai boldog, virágzó kis köztársaságban nyoma sem található az egykori szétszórt, nyomorúságos zürjén településeknek. Litkin költői egyénisége együtt növekedett, fejlődött népével. Verseskötetek sorát adta ki, s komi nyelven is hozzáférhetővé tette a világirodalom néhány nagy alakjának egyes műveit: így Ady, Petőfi, Puskin költeményeit.

1959-ben jelent meg a Komi Állami Könyvtári igazgatóságban, Sziktivkárban Шонди Перигон (Napkeltekor) címen az életmű javából összeválogatott verseskötete.

Az eszmélő, emelkedő kis népek jelentős költőinek első feladata népük kincseinek leltárba vétele. A haza, a föld, a táj, a nép, a nyelv, a hagyományok felfedezése és tudatos felmérése, birtokba vétele, majd az ezekből kínálkozó témák sokszínű, egyre árnyaltabb és művészeibb feldolgozása — felszabadult rokonnépeink valamennyi fontos költőjénél megfigyelhető jelenség. A következő mozzanatot a kitekintés, később kilépés a világirodalomba.

A komi irodalom fejlődésének ez utóbbi szakaszában tart, de az egész fejlődésnek pontos tükörképét kaphatjuk Litkin költészetében. A komi táj és élet sajátos ízeit érzékelhetjük a már említett műsorban szereplő Szánon című költeményéből:

Tágas... Az út véges?

Húzd lovam a szánt!

Ez itt a mi édes,
nagy komi hazánk.

Zord fenyők susognak,
felfülem az út.

Sötét folyók zúgnak
csermely, patak fut.

Kézbe fagy a gyeplő,
Húzd lovam a szánt!

Ez a mi tündöklő
nagy komi hazánk!

(Ford. Képes Géza)

Minket különösen érdeklő magyar műfordításai közül 5 újabb Petőfi-fordítását találjuk meg a kötetben. Ezek cím szerint a következők: Bőt ..., Az álom; Гажа тулыс донна тэд, ..., Te a tavaszt szereted... (szó szerint A vidám tavasz kedves neked); Туома тай выс, Kicsapott a folyó... (szó szerint Hiszen megáradt a víz); Съод нянь, Fekete kenyér s végül Абу гажа арся асыв. Kelemetlen őszi reggel... (pontosabban: Nem vidám őszi reggel).

A költemények nemcsak tartalmilag, hanem formailag is pontos fordítások. Ezt csupán részben magyarázza a két nyelv nagyfokú szerkezetbeli hasonlósága, rokonsága: bizonyos szórendi kötöttségek, viszonyító eszközök megegyező használata, névszói állítmány stb. közös megléte. Litkin nagyon szereti Petőfit, sok szempontból rokonléleknek tekintheti. Szeretete saját költői tehetségével, leleményével párosulva, páratlan hűségű fordításra tette képessé.

A fordítások ismertetésének módszere a következő: első helyen az eredeti Petőfi vers áll, utána a teljes, szó szerinti magyarra visszafordított szöveg található, ezt követi a komi átültetés néhány sora vagy szakasza a pontos szemléltetés, ill. egybevetettség kedvéért, majd az egyes költemények utáni megjegyzések következnek.

Az álom

A természetnek legszebb adománya.

Megnyílik ekkor vágyink tartománya,

Mit nem lelünk meg ébren a világban.

Álmában a szegény

Nem fázik és nem éhezik,

Bíbor ruhába öltözik,

S jár szép szobák lágy szőnyegén.

Álmában a király

Nem büntet, nem kegyelmez, nem bírál...

Nyugalmat élvez.

Álmában az ifjú elmegy kedveséhez,

Kiért eszti tiltott szerelmet,

S ott olvad égő kebelén. —

Álmamban én

Rabnemzetek bilincsét tördelem!

Szép álom

Te vagy a legszebb dolgunk

Álomban látod azt is

Akit a valóságban nem látsz és nem ismersz.

Álomban a szegényt bánat nem kínozza,

Világos, vidám házban jár.

Nehéz munka miatt nem szúrja fájdalom

És az éhség nem veri le.

Álomban a király nem dühöng,

Bottal s karddal nem figyelmeztet

Senkit nem ítél el s nem gyötör

Alszik akkor a feje.

Álomban a kedves lányunk az ifjú legény
búsán énekel,

És a leány keblén mint tűzön énekel.
Álmomban
Széttöröm a rozsdás láncot, szétszakítom a
kötelet,
S a hazámnak szabadságot hozok.

Мича вѳт!
Медся мусатор тэ мян.
Вѳтнад аддзылан тшѳтш сійѳс,
Кодѳс вемѳсѳн он аддзыв ни он тѳд.

A vers Litkin első Petőfi-fordításai közül való. Birkózik a nem könnyű szöveggel, de a szenvedélyesen és személyesen csapongó sorok tömörségét még nem sikerül híven visszaadnia. A 16 soros eredetivel szemben a komi szöveg 17 soros. Petőfi utolsó sorát: „Rabnemzetek bilincset tördelem!” Litkin kissé aktualizálja, a forradalomra s saját szabaddá lett népére gondolva így fordítja, egészíti ki: „Széttöröm a rozsdás láncot, szétszakítom a kötelet, S a hazámnak szabadságot hozok”.

Az egyszerű formabeli összevetés vallo-mása a következő:

Petőfi rimrendszere: abbacddeeffghg
ritmusa, ill. szótagszáma: 3 11 11 11
6 8 8 8 6 10 5 12 12 8 4 10

Litkin rimrendszere: axxabxxbcdceeff
ritmusa: 3 8 8 11 7 10 10 5 7 10 10
7 12 12 4 9 8

A fordítás a szerkezet lényegét, fontos pillereit tekintve tehát pontosnak mondható.

Sikerültebbnek tekinthetjük mind tartalmi, mind formai szempontból a Te a Tavaszt Szereted című vers fordítását:

Te a tavaszt szereted
Én az ősz szeretem.
Tavasz a te életed,
Ősz az én életem.

Piros arcod a tavasz
Virító rózsája,
Bágyadt szemem az ősznek
Lankadt napsugára.

Egy lépést kell tennem még,
Egy lépést előre,
S akkor rájutok a tél
Fagyos küszöbére.

Lépnél egyet előre,
Lépnél egyet hátra,
S benne volnánk közösen
A szép meleg nyárba.

A vidám tavasz kedves neked
Nekem az ősz kedves
Neked az élet tavaszi virág
Nekem már elhervadt.

Neked bíbor arcod ég
Elvakítja a szemet
Nekem lám, a naparcom, —
Olyan mint a hervadt virág.

Amikor a lábam lép
Egy lépést előre
Akkor a tél zord fagya
Kerül szemem elé.

Lépj kedves előre
Én meg visszalépek,
Együtt megyünk akkor talán
A nyár közepébe.

Гажа тулыс дона тэд,
Меным арыс — муса.
Тэнад олѳм — тувсов цвет,
А менам нин . . . кудѳ.

Тэнад алѳй чужѳмбан
Ломзѳѳ, синмѳс ѳрѳ.
А менам со, шондѳбан, —
Бытѳѳ нярѳѳм дзоридѳ.

A kifogástalan tartalmi hűség szem előtt tartásával még a komi népköltészet gyakori szép virágát is felhasználja fordításában. (A *sondiban* naparc szó többször előfordul Fokos Zürjén Népköltészeti Mutatványai-ban, Fokos külön jegyzetben is megemlékezik róla.)

Íme a formai egybevetés eredménye:
Petőfi rimrendszere: abab xbx abab abab
ritmusa: 7676 7676 7676 7676

Litkin rimrendszere: axax axax abab abab
ritmusa 7676 7676 7676 7676

Lényegében sikerül megtalálnia A kicsapott folyó hangulatát is:

Kicsapott a folyó,
Vízben úszik a táj.
Túl a vizen lakol,
Édes rózsám, ne várj.
Elvitte az árvíz
A töltést, a hidat;
Amott megy a hídból
Az utolsó darab.

Magam egy halomról
Nézek át a vizen;
A vizen keresztül
Galamb száll sebesen.
Nem is tudom ugyan:
Galamb-e igazán,
Ami ott száll . . . vagy az
Én sóhajtasom tán?

Hiszen megáradt a víz,
El vannak öntve a rétek.
Túloldalon kedves
Engem ne várj!
A tavaszi árvíz
A hidat elvitte

Túloldalra menni
Hiszen elzárult az út. (!)
Nézek a hullámra
A hegycsúcson állva.
A túloldalra galamb
Száll a felhő alatt.
Suhan repül a galamb
S ni csak ez a galamb
Odarepül talán
Az én kedvesemhez.

Туома тай ваыс,
Ойдомадьс видзьяс.
Модлаплад, кбзюк,
Менд тэ эн виччысь! . .
Тувсов ытва ваыс
Вуджан поссб нуис,
Модлаплад мунны
Тупкысис тай туйыс.

A legkiválóbb komi költő, Lebegyev Komi Föld című verséből jól ismerjük a jellegzetes, gyakran kiöntő komi folyókat. A Petőfi-vers Litkint szülőföldje gyakori látványára emlékezteti, a népdali mondanivaló egészen megragadja.

A keresztrímeket részint ölelkezőkkel váltja fel, de a költeményt ez nem transzpónálja más hangnembe. Ritmikailag az eredetihez teljesen hű:

Petőfi rímei: ababxcxc хахаbcbc
ritmusa: 66666666 66666666
Litkin rímei: axxaaxxa abcbedgd
ritmusa: 66666666 66666666

A Fekete Kenyér fordítása — tartalmilag — egészen pontos megfelelője az eredetinek:

Miért aggódol, lelkem jó anyám,
Hogy kenyeretek barna, e miatt?
Hisz meglehet: ha nincs idehaza
Tán fehérebb kenyérről él fiad.
De semmi az! csak add elém, anyám,
Bármilyen barna is az a kenyér.
Itthon sokkal jobb ízű énnekem
A fekete, mint máshol a fehér.

Miért búsulsz te kedves anyám,
Azért, hogy a kenyereink fekete?
Amikor a háznál nincs kenyér
Talán fehér kenyérről leszek jóllakott?
Ne búsulj anyám! szelj még!
Ha fekete is! Ez — a te kenyered!
Idegen földön a legfehérebb kenyér
Sem olyan drága édes és jó.

Мыйла төждысян тэ, муса мамой,
Сы понда, мый няньным мян сьод?
Кодыр керка помад нянь тор абу,
Еджыд няньон лоан омой пөт?

A kisebb eltérések, vagy az egyes sorok felcserélése nem félreértésből származnak, csupán a komi nyelv szempontjából szerencsésebb megoldást jelentenek. (Ilyen pl. a *jólakott* igenév használata.) Litkin ritmikailag epigrammatikusabb szerkezetet alkot, ezzel a páros-páratlan sorok ellentétét még jobban kiemeli. Íme a formai összehasonlítás:

Petőfi rímei: хахахаха
ritmusa: 10 10 10 10 10 10 10 10
Litkin rímei: хахахаха
ritmusa: 10 9 10 9 10 9 10 9

A Kellemtlen Őszi Reggel fordítása nehezebb feladatot jelent, melyet sikerül kiválóan megoldania:

Kellemtlen
Őszi reggel.
Kedvetlen, borús idő,
Hulldogál az
Elvirított
Őszi tájra az eső.

A szobában
ketten ülünk
Együtt: én s az unalom.
Terhes vendég!
Mint malomkő
Csügg rajtam. De megcsalom.

Szépen titkon
A szobából
Kiröpítem lelkemet.
Szállj, lelkem, szállj
Messze, messze . . .
Utad napnyugatra vedd.

Napnyugatra
Vannak, akik
Én előttem kedvesek:
Agg szülők és
Ifjú lányka
S mind, akiket szeretek.
Járd be őket,
Járd be sorra,
S jőj meg késő est felé
Édességgel
Megterhelve,
Mint virágokról a méh.

Nem vidám
Őszi reggel
Az eső mintha dézsából szakadna.
Sötét, komor
Házban
Nincs kedélyes kicsiny fészek.

Ülünk mi
Az ablaknál
Ketten: én és a bánat.
Kellemtelen vendég!
Hogy aztán
Ne menj el (!)

Titokban a házból
Elküldöm lelkemet,
Örömet keresni
Repülj, lelkem
Szállj messzire,
Nyugat felé találj utat.

Repülj lelkem
Szüleimhez
Oda, ahol a kedves otthon van
Menj, érkezz.
A kedveshez
S ahol a jó barát él.

Hozz ide
Vidám hírt
Este, naplemente felé,
Ahogy a mélt
Hozz haza
A virágról édességet.

Абу гажд Арсясы
Зэрыс кисьтö кöшысь моз.
Пемыд, шуштöм
Керка пытшкын,
Абу кыпыд дэскыд поз.

Ennek a versnek a megértése és lefordítása támasztja a legkomolyabb igényeket. Litkin minden szempontból tökéleteset alkot, Petöfi hangján, de komi nyelven szólaltatja meg a költeményt. A nyomasztó hangulat, a magyarázhatatlan bánat, a vigasztalan ősz vala-

mennyi színe felkerül palettájára. Formailag sem lehetne hűségesebb. Petöfi 3., 6. sorbeli rímeit alkalmazza s a verset végig lükteti az eredeti 447447-es ritmus.

A fordításokat tovább boncolgatni nyelvi, tartalmi szempontból nem érdemes. A nagyobb pontosság már a költői egyéniséget és a komi nyelv épségét veszélyeztetné, s valószínűleg a költemények is sokat vesztenének lendületükből.

Érdemes pillanatig elidőzni e kérdésnél: mért nem jelentősebb verseket ültetett át a kiváló költő komi nyelvre? A választott versekből irodalmunk igazi Petöfijét nem lehet megismerni. Magyarázatot találni nehéz. Lehet, hogy a pályája kezdetén, a közéletbe való kilépése előtt álló Petöfi egyéni hangja, problémái, belső lázadozásai, lassú erőgyűjtése s főleg népi hangvétele közel áll Litkin költői egyéniségéhez, még inkább a fejlődő komi irodalom mai arculatához. Meggyőződésünk, hogy Litkin komolyabb feladatokat is pompásan megoldana.

Minden sor értékes, melyet a magyar irodalom klasszikusaiból idegen nyelven olvashatunk, kultúránk szeretőit és terjesztőit jobban meg kellene becsülnünk. Legfontosabb tennivalónk, hogy nagy íróink és költőink alkotásaiból a legjobbakat és legjelentősebbeket terjesszük és ajánljuk idegen nyelvre való lefordításra.

Rokonnépeink költészeté sok szempontú tanulmányozást érdemel. A műfordító és tudós Litkin mellett az elkövetkezőkben, Litkinnel, a komi nép nagy költőjével is foglalkoznunk kell. Itt mondok hálás köszönetet Radanovics Károly barátomnak, aki a cikk elkészítésénél nagy segítségemre volt.

iff. Domokos Pál Péter

BRÓDY SÁNDOR: HÚSEVÖK

Novellák két kötetben. Magvető, 1960. 687. ill. 540 lap.

Érdeklődéssel vesszük kezünkbe az egyre terebélyesedő Bródy-irodalom eddig talán legjelentősebb teljesítményét.

Nem csalatkozunk. Czine Mihály bevezető tanulmánya rögtön szikrát csíhol, felgyújt. Az elmúlt évek gazdag novelláskötet termése bővelkedett kitűnő bevezető esszéikben. Mégis bátran állíthatjuk, hogy Czine Mihálynak sikerült valami egyedülálló kifejezőmódot találnia.

Tanulmánya színességével, lírai hevével, keresetlenül ékes stílusával a legnemesebb emlékbeszédek benyomását idézi s egyben újabb hitvallás a mellett az egyetlen helyes felfogás mellett, hogy az irodalomtudomány-

nak is irodalminak, művészinak kell lennie.

Czine tanulmánya tehát örvendetes biztatás arra nézve, hogy a magyar irodalomtudomány nem akar engedni a Kazinczy, Kölcsey, Gyulai által felállított magas mércéből.

Azonban nem hallgathatjuk el, hogy a tanulmány és címe nem fedí egymást. Bródy Sándor novellái cím után a novellákból túl keveset kapunk. Pályaképe is egyetlen. A századforduló után a tanulmány egyre inkább nagyvonalú vázlattá vékonyul, majd az utolsó éveket csak egy-egy színfolttal jelzi.

Czine Mihály értékelésével sem érthetünk mindig egyet. 1905 után nagyon eltemeti a haladó Bródyt, aki kiadott kötetei száma szerint sem dolgozott olyan keveset, mint írja.

A Nyugathoz pedig nemcsak nem csatlakozott Bródy, hanem a Nyugat egyenesen mellözi. (A jól ismert Hatvány–Osvát viszálly miatt.)

Annak ellenére, hogy feltételezésünk szerint a tanulmány írója nem teljesen kitűzött feladatát oldotta meg, nagyon eredetit és sokat ígért alkotott.

És ezzel elérkeztünk Bródy Sándor tengernyi novellájának „partjához”. Kimeríthetetlennek látszó, különös színekben csillogó ez a tengernyi írás.

Rögtön felvetődik azonban az önkéntelen kérdés: Sikertült-e a válogatásnak hű tükröt adni a ma embe számára Bródy értékeiből? Vagyis el tudja-e érni kitűzött célját?

Kétségbevonhatatlan igennel felelhetünk. A közölt novellák nagy számánál fogva nemcsak azt a tucatnyi novellát kapjuk, melyek művészségükkel, drámai hatásukkal a magyar irodalom kincsei közé tartoznak és így esetleg Bródy hamis túlértékelését is előidézhették, hanem sok-sok szürkének ható novellát is, melyekből azonban tökéletesen kikerekedik az érdekes kor – a városi Magyarország, a főváros metropolis születésének vajúdjó, átmeneti pillanata. Egyenként tehát igen sok novella kétségtelenül irodalomtörténeti, de a novellák így egységükben, kerek egész hatását adják és életrekelnek, vagy inkább életrekeltenek egy kort.

Ezer és ezer kérdés merül fel bennük, mégis döbönt csodálkozással látjuk, hogy Bródy-nak még ennél is mennyivel több színe van! Irodalmunk nagy öregjei közül nem hiába jókaihoz, pártfogójához, áll közel széles skálájával és tagadhatatlanul romantikus fel fogásával. Bródy-nak azonban a szó valóságos értelmében új színei vannak.

Mit is állapíthatunk meg a Hűsevők köteiből?

Bár a novellák időrendben követik egymást, mondanivalójuk szerint azonban csakhamar nagyobb körök bontakoznak ki előttünk. Valóban körök ezek, márcsak azért is, mert nem fokozatosan az idővel élesedik írásainak hangja, hanem a döbbenetes kitörések, látító hang után egyenesen hamisnak ható idilleket olvashatunk. Azonban mindig szélesebben, haragosabban és új vad színekben gyűrűznek tova ezek a körök. Bródy Sándor ezzel írta be nevét a magyar irodalomtörténetbe.

A legelső és a legszélesebb kör az, melyben a szerelmen keresztül ad valóságos keresztmetszetet a kor társadalmáról. A mai olvasónak itt-ott elavultak a témák (*Mese a tulipánról*, *A játékos*, *Rang és szerelem*), kissé túlfűtöttek Bródy problémái, a kialakuló polgári társadalom családi háromszög-históriái (*Kató*, *Holland Anna*), házasságtörései (*A hűtlen férfi*, *Özvegyen*, *Az elűzött királyné*), Bródy azonban tovább tud menni. Mennyi

leleplezés van *A szolgáló* egyetlen mondatában is, amit a falun nyaraló úrfi menyaszszonya mond völegényének a kis Julis tragédiája után: -- Mindent tudok. Istenem, megbocsátok. Ez az élet, tudom.

Bródy pontosan ismeri a körképet is: Még nincs itt az új erkölcs, még a régi szerint vergődünk, várni kell! — írja *A hűtlen férjben*.

Rendkívül sok sikertült szatirikus irányú novellát találhatunk a válogatásban. Háborzongató képet ad a nyomorgó kishivatalnoki réteg sivár életéről *Taragovics Tögyerben*, *Az adólistné albumában*, legmagasabban azonban a *Szenvedők* ingenyelő Károlyának megalkotásában jut el. Szatirájának merészsége azonban egyenesen példátlan. Eszmei tisztulásával leveti magáról a 80-as évek novelláiban még keresett drámaiságot és a *Marinnay* után maró szatírával egyenesen az uralkodóházat veszi célba (*Alfonz herceg*, *A patricius lány*). Ma talán már nem is tudjuk botránkozató merészségét egészében értékelni.

Ahhoz azonban, hogy Bródy a *Kaál Samuban* (legdrámaibb novellája), a *Tuza Istvánnéban* a valóságos lázításig eljusson, az kellett, hogy felismerje a kapitalizmus elemmentelenítő hatását (*A méh*, *Öregek nászúton*, *Egy bankár és egy cipő*, *A pék eltávozása*, *Róza halála*) és fel kellett fedeznie a magyar irodalom számára a társadalom kisemmizetteinek világát.

Első és sikeres novelláskötetének, a *Nyomornak* forradalmi cselekedetét helyesen látta meg Hatvány Lajos abban, hogy Bródy emberi nevén merte nevezni és helyhez merte kötni novellafiguráit, meg tudta adni a pestinek a pesti, az újpestinek az újpesti színét, és ez a kendőzetlenség hatott a forradalmi impulzus erejével.

Mai szóval, Bródyval lépett be a magyar irodalomba a proletártéma. Új világot lehelnek az *Egy tragédia*, *Juló és Julis*, *Erzsébet dajka*, *Két munkás*, *A kötőre* feledhetetlen sorai. Bátorsága, szociális felelősségérzése Bródyt egy kezdődő új előőrsévé avatná, ha nem volna vajúdjó, átmeneti korának igazi gyermeke abban is, hogy nem tudott kiforrott világszemléletre szert tenni.

Így a válogatás lapjain párhuzamosan egy másik Bródyt is kibontakozni látunk, aki a fiatalos erővel száguldó, embertelen, új fővárosi világban, mint a falusi Magyarország gyermeke, koszorút fon gyermekkora tiszta emlékeiből. Meghátulás-e ez, vagy az erőtelő idillibe menekülés-e ez vagy mindkettő? Vitatkozni lehet rajta, de néhány harmatos színben tündöklő novelláját nem lehet elfelejteni (*A bátozó lány*, *A szent tisztaság*, *A két kisleány és a hét malac*).

Sokkal inkább magukra idézik a meghátulás vádját az 1905 után elszaporodó, bizarrokat, különös lelkeket ábrázoló novellái (*A hercegisasszony*, *Hun Angéla*).

Magányos és királyi darab Móricz Zsigmond hőseinek árnyékát előrevető *A bölény* és drámai erővel idézi fel novelláiban az első világháború poklát is (*Jewsey, Egy csirke meg egy asszony, Kenődvásár, Fecskék támadása*). Nem egy novella önéletrajzi vonatkozású.

Nem véletlenül írta Babits Mihály, hogy az egész új magyar irodalom a „tollahegyén” hordja Bródy Sándort. Talán nem is őt, hanem azt az új stílust, új nyelvet, mely vele együtt érkezett meg irodalmunkba és így nevével elválaszthatatlanul egybeforrott.

Bár Mikszáth Csehovval próbálta összemérni, Bródynál nagyobb mesterei is voltak a magyar novellának. Ez az alkotásvágyban ellobogó komoly bohém új problémák termékeny magvetője volt inkább, és az általa elvetett mag mások kezén szökkent szárbá, de azért jó néhány novellájával maga is belépett az ígért földjére.

Meggyőződésünk, hogy a válogatás elérte célját. Igazságot tett Bródy Sándorról. Lerombolva a hamis illúziókat, megmutatja Bródyt, a századforduló irodalmának jelentős és színes alakját.

Hangay Zoltán

KÜKÜLLEI JÁNOS ÉS A NÉVTELEN MINORITA KRÓNIKÁJA

Fordította Geréb László. A bevezetést írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1960. Magyar Helikon. 125. l. (Monumenta Hungarica IV.)

Középkori történetírásunknak két rövid terjedelmű, de történelmi és irodalmi becsét tekintve talán legfigyelemreméltóbb darabját tartalmazza a kötet. Forrásértékük az Anjou-korra, közelebbről pedig a nápolyi és litván hadjáratra vonatkozóan kütfőink között egyedüláll. Küküllei műve mint az első hazai király-vita s úgy is, mint egy új típusú, prehumanisztikus írói magatartás hordozója irodalomtörténetileg is igen jelentős. A Névtelen barát töredékes krónikája stílusának felfokozott érzelmességével, a narráció eleveenségével és plaszticitásával középkori latin prózánk legszebb darabjai közé tartozik.

Lajos király életrajza nemcsak világiasabb szemléletével, hanem történetírói módszerében is sok tekintetben különbözik történetírásunk korábbi termékeitől. A krónikás naiv hiszékenységét, mondhatnánk költői attitűdjét, a gestairó irodalmi mintákhoz igazodó irmodorát és koncepciókba merevített történelemszemléletét itt kezdő felváltani valamiféle tudós jellegű objektivitást, tényyszerűséget, a történelmi jelenségeknek egy sajátosan inmodern aspektusa, amely szakítani látszik mindenféle irracionálizmussal és kizárólag az emberi cselekvés szemszögéből ítéli meg a történelmi jelenségeket. Nem kétséges, hogy ennek egyik oka lehet az a kancelláriai gyakorlat kialakította írói erudíció is, amiről Trencsényi beszél előszavában, de, úgy véljük, azért többről van itt szó. A történelmi valóság racionalisztikus szemlélete nem annyira okleveles gyakorlat, kancelláriai stílus, nem is diplomatikai módszer kérdése csupán, hanem sokkal inkább írói magatartás, történetírói látásmód, tudatosság dolga. Kükülleit e tekintetben olyan távolságok vá-

lasztják el krónikás elődeitől, de kortárs kollegáitól is, hogy a tudomány joggal jelölje ki helyét már eddig is a magyar reneszánsz előtörténetében.

Annál meglepőbb, hogy Trencsényi Küküllei tanulmánya fátyolozni igyekszik ironknak ezt az előre tekintő, bizonyos értelemben már a reneszánsz vonásait tükröző arculatát és filológiai argumentumokra építve próbálja ezt a portrét a középkori krónikás barát sztereotíp képmásává retusálni. Teljes mértékben egyetértünk Trencsényivel abban, hogy Kükülleit a fogalom történeti értelmében nem lehet humanistának tekinteni, mint ahogy Székely György általa is idézett tankönyvszerű megfogalmazásától eltérően nem is állította ezt eddig senki. Küküllei már nyelvének vulgáris latinsága miatt sem mondható humanistának, ha figyelembe vesszük, hogy a humanizmus jelentéstartalmát tekintve a reneszánsz műveltségének csak egyik, szűkebb oldalát jelöli; közelebből pedig egy, a reneszánsz-polgárság világi ideológiájában és a klasszikus ókori irodalom újra felfedezett értékeinek ismeretében fogant, főként latin nyelvű, világias, elsősorban tudós, filológikus műveltséget jelent. Nem is szólva krónikásunk klasszikus irodalmi ismereteiről, amely művéből megállapíthatóan alig vagy egyáltalán nem is lépi túl a középkori iskola antikizáló műveltségének színvonalát. Vegetius művének és az Aristotelesnek tulajdonított *Titkok Titka*-nak az ismerete önmagában véve még nem tekinthető nem-hogy tagsági könyvnek, de ajánlólevélnek sem igen a humanisták táborába. Csakhogy, és itt vitatkoznánk Trencsényivel, ami még nem humanizmus, azt nem lehet egyszerűen a középkori kancellária kétségtelen világias tendenciákat is hordozó, de ugyanakkor nagyon is heterogén műveltség és szemlélettartalmával megmagyarázni. Az Anjou-korból négy krónikást ismerünk, akik valamennyien a kancellária neveltjei, nemcsak kortársak,

de feltételezhetően hivataltársak is egyben, s mégis szemlélet, módszer, stílus tekintetében mennyi a különbség közöttük, kivált Küküllői és a másik három között.

A legszembetűnőbb mindenekelőtt János mester racionalisztikus valóságátalása, ami elválasztja őt nemcsak az Árpád-kori elődöktől, de a kortárs krónikásoktól is. Bár prológusában hangoztatja ugyan ő is az isteni akaratnak, mint minden dolgok végső principiumának meghatározó szerepét az emberi cselekedetekben, de ez a szemlélet nem idegen a humanizmus képviselőitől sem. Petrarca és Bonfini is feltételezik az isteni gondviselést, „de mivel egész mentalitásuk a képességek elismerésén, az emberi cselekvésen épül fel, a földi dolgok pragmatikáját egy új fogalom, az ókori fortuna, szerencse fogalmával jelölik meg”. (Kardos T.: Bonfini, Monum. Hung. II. 40. l.) Küküllői is nagyon jól tudja, hogy ha isten ékesíti is jó hír illatával a dicsőségesen uralkodó fejedelmet — mint írja —, ezt a hírnevet csak virtussal, a váltakozó szerencse, az idő és alkalom adta lehetőségek ügyes kihasználásával lehet megszerezni. Krónikás elődeivel szemben művében az isteni gondviselésnek, isten segítségének jóformán semmiféle jelentőséget nem tulajdonít; helyett a szerencsét, ezt a bizonytalanságot kifejező fogalmat emeli közvetlenül az emberi dolgok fölébe. De ott is, ahol a gondviselésre hivatkozik — nem véletlen, hogy mindössze csak kétszer —, a szerencse és az emberi tudás melléállításával igyekszik annak szerepét tompítani. (XXI—XXII. fej.)

Krónikásaink között ő az első, aki nemcsak uralkodói életrajzot, hanem már a szó modern értelmében is történelmet ír. Mendedondára, pletykára, csodákra az ő tüle nem reagál; jóllehet mindezekről még a fejlettebb humanista történetírás sem tudja függetleníteni magát — „hitelt érdemlő, az eseményeket ismerő emberektől” szerzi információt, illetve saját tapasztalatait és írásos dokumentumok alapján dolgozik. Nem mesél, hanem följegyez, röviden, tömören, kerülve a krónikás és a legendairó szokásos terjengősségét. Okleveles forrásait is azért nem aknázza ki, mert őt az események nem a krónikás módján érdeklik; mellőzi az epizódokat, a hadjáratok hétköznapijainak sokszor mégoly érdekes mozzanatait és szinte jegyzőkönyvszerűen csak a nagy hadi eseményeknek, királya történelembe illő tetteinek megörökítésére törekszik. A többi dolgokat, ha érdeemesnek találják — úgymond —, írják meg mások, illetve olvassák el a különböző adománylevelekben. Stílusának erőteljessége, előadásának egyszerű keresetlensége is tudatos fegyelmet, higgadt, tárgyilagos írói magatartást takar, ami szintén nem a rutin hiányából, hanem sokkal inkább történetírói módszeréből ered. Szemmel láthatóan nem időszik

szik szépírói előadásra, mert még ott is, ahol közvetlen élmény vezeti tollát és ahol leginkább alkalmá nyílnék arra, hogy stílusművészetét csillogtassa, mértéktartóan fegyelmezett tud maradni. Soha nem ragadtatja magát érzelmi kitörésekre, szónokista pátozt, hangzatos szavakkal tömött deklamációt nála sehol sem találunk. Feltűnő az is, hogy kerüli a biblikus hivatkozásokat, citátumokat, amivel pedig oly gyakran élnek nemcsak az Árpád-kori elődök, de a kortárs Kálti Márk is.

Egy új típusú, markáns karakterű író néz velünk szembe János jegyző krónikájából. Nem a középkor embere már ő, noha nyelve menthetetlenül középkori még, s a műfaj is, amit követ, inkább a királygestákhoz, mint a velesei köztársaság doge-életrajzaihoz áll közelebb. De ahogy gondolkodik, lát és megjelenít, egyszerűen egész írói mentalitása az már elválaszthatatlan, ha nem is a humanizmustól, de a reneszánsztól. Nemhogy tagadni, de vitatni sem lehet, ha csak nem vagyunk elfogultak vele szemben, hogy írói arca nem látra, hanem előre, a humanizmus felé tekint, s hogy művét és ezen keresztül írói egyéniségét is csak erről az oldalról tudjuk megérteni és megmagyarázni is. Az, hogy „műve minden vonatkozásban a Lajos korabeli nemesi ideológiát tükrözi” és hogy „ennek semmi köze még az itáliai korareneszánsz társadalmi alapjához, az alakuló városi polgársághoz”, mit sem változtat írói magatartásának megítélésén. Ezen az alapon akár Thuróczi reneszánsz-humanista mivoltát is kétségbe lehetne vonni, mert mi tagadás, sok szállal kötődik még ő is, akárcsak János jegyző, a középkor szellemi és formai örökségéhez.

A XIII. századi francia történetírás ha szolgáltatót is mintákat Küküllőinek — és ez még bizonyításra vár —, az az ő irodalomtörténeti megítélése és értékelése tekintetében csak irodalmi forma kérdése marad, és nem több. A prológus egyes helyeinek a francia krónikák intonációival rokonítható stílusfordulatai nem minősíthetők többnek a Rex regum formulánál, vagy hogy nem egészen idevonatkozó analógiákra utaljunk — középkori verses epikánk sztereotíp indításainál. Azt, hogy Küküllői a prológusan túlmenően, műve belső megformálása tekintetében is igazodott volna a „quidam prudens” neve alatt rejtőző író krónikájához, Trencsényi sem tudja argumentálni. Abban igaza lehet, hogy a krónika első fejezeteinek (II., III., IIIa., IV. fej.) kronológiai felcserélése tudatos szerkesztői elvből történt és ezek nem a hagyományozódás során keveredtek össze. De hogy Küküllői ebben is Guillelmus de Nangis IX. Lajosról írt életrajzt követte volna, az legfeljebb „említésre méltó”, de nem bizonyítható. A tudatos művészi szer-

kesztői elv hangsúlyozása új és pozitív eleme Trencsényi tanulmányának, de bizonyító fejtegetéseit éppen a XXIII. fejezetre vonatkozóan nem érezzük eléggé meggyőzőnek. Nem kétséges, hogy a római dicsőséges fogadtatás leírásának — ha mégoly szűkszavú és vázlatos is ez a fejezet — funkcionális szerepe van a Lajos-életrajzban. Ez az akció, mint méltó betetőzése a király itáliai hadjáratainak, nem maradhatott ki a krónikából s Küküllei — érdemére legyen mondva — felismerte ennek az eseménynek a kompozícióiból adódó jelentőségét. De hogy itt a művészi szerkesztés érdekében tudatosan hamisított volna — vagyis Róma tribunusának, Cola di Rienzonak és a magyar királynak ünnepélyes találkozását azért költötte volna, hogy ezzel „minden fényt” a nápolyi hadjáratok befejezését lezáró római látogatásra koncentráljon —, ez eleve valószínűtlennek látszik. Az az érzésünk, hogy Trencsényi kissé túlkomplikálja ezt a tulajdonképpen megoldottnak is tekinthető problémát. Hiszen nincs itt másról szó, mint amire Koltay-Kastner nagyon találóan rámutatott, hogy ti. krónikásunk pusztá konvencióból használja a tribunus címet annak a két éppen hivatalban levő szenátor valamelyikének a jelölésére, akik az örök városba vonuló magyar királyt a római nemeselek élén fogadták. Küküllei nem volt szemtanúja az esetnek és inkább feltételezhető, hogy felületes információi alapján, vagy feledékenységéből beszél tribunus-ról — hiszen ezt a címet Róma kormányzójával kapcsolatban gyakran hallhatta emlegetni idehaza is —, mint az, hogy a kortársak bizonyágtévő emlékezetével szemben szándékosan ferdültsen. Memóriája különben másutt is eszerben hagyja írónkat, amire vonatkozóan elég csak Domanovszky Sándor kritikai észrevételeire utalni. (Századok 1899.)

Az előszónak a Névtelen Minorita krónikájával foglalkozó részéhez nincs sok hozzáfűzni valónk. Talán csak annyit jegyeznénk meg, amire a Képes Krónika kapcsán már korábban utaltunk (ItK. 1961. 2. 244. l.), hogy a László-legenda feltételezhetően nem lehetett szerves része a krónika első redakciójának, hanem később illeszthette bele a krónika szövegébe annak valamelyik másolója. Az 1345. évi tatárok elleni hadjárat

történetének beékelése a nápolyi háború három évvel későbbi eseményei közé mindenestre gyanút ébreszt. A legendaelem közvetítését sem kell szükséggéppen ferences hagyományhoz kapcsolnunk. A Fra Salimbene de Adam krónikájában is fellelhető Mercurius-legenda számba vehető hatása mellett talán nagyobb figyelmet érdemel az a rokonság, ami a váradai csoda mozzanatait a harcoss bizánci katonaszentnek, Szent Demeternek a legendájához fűzi. Tudott dolog, hogy Szent Demeternek magyarországi tisztelete nemcsak a görög ritusú egyházakban volt elterjedve, de elszigeteltebb formában a római egyházban is. Az utóbbira érdemes módon éppen a legenda kialakulásának helyén, Váradon és környékén is vannak nyomok. Az újjáépített váradai székesegyházban a szentnek egy külön kápolnája és oltára állott, amit mint ismeretes, Meszesi Demeter váradai püspök építtetett névadó szentje tiszteletére és később temetkezési helyéül is választott. A Komádi melletti Tóti nevű falu egyháznak egy 1322-ből származó oklevél tanúsága szerint ugyancsak Szt. Demeter volt a védőszentje, bár ez utóbbi valószínűleg görög ritusú egyház lehetett.

Hogy mikor alakulhatott ki a magyar legenda, azt pontosan nehéz meghatározni. László roppant lovának és csatabárdjának az említése a legendában (sedens super arduum equum, habensque . . . in manu sua dolabrum suum) az 1390-ben felállított lovasszoborra emlékeztet. A XV. század első felében Váradon járt Pachomije szerb bazilita szerzetes már hallotta a csodás történetet, mert ennek reminiscenciái csengnek vissza az 1442 körül már Oroszországban irt Chronograph-jának László-mondájában.

Geréb László értelemszerű pontosságra törekvő fordítása általában hitelesebb szöveget ad, mint a korábbi magyar nyelvű tolmácsolások. Stílusából azonban hiányzik az az atmoszféra teremtő erő, ami pl. Dékány Kálmán szövegét minden pontatlansága ellenére is vonzóbbá, olvasmányosabbá teszi. Különösen a Névtelen Minorita sodró, szenvedélyes stílusának visszaadása igényelt volna a fordítótól több költői invenciót és leleményt.

Bóta László

TERENTIUS: AZ ÉLŐSDI

A „Görög és latin írók” sorozatban az Akadémiai Könyvkiadó megkezdte Terentius vígjátékainak bilingvis kiadását. A római színpad emlékét kevés fennmaradt darab őrzi: a nyelvi és színi komikumot a legjobban kihasználó színpadi vállalkozónak, Plautusnak számos darabjából csak húsz–huszonegy,

de a fiatalon meghalt, választékosabb Terentiusnak mind a hat vígjátéka. Ezek beszédesen bizonyítják, hogy a pün háborúk idején milyen fejlett volt a római színjátszás, s hogy mennyire fontos szerepet játszott a római közéletben, azt Trencsényi-Waldapfel Imre bizonyítja be a kötetet bevezető nagyigényű ta-

nulmányában. Megvilágítja, hogy a görög új-komédia hatása a rómaina a menandrosi humanitas-ideológián kívül főképpen tematikai jellegű. Megvédi Terentiust azoktól a vádak-tól, melyek (a romantika hatására) Terentius „eredetiségét” hiányolták, csupán fordítónak fokozták le, nem véve észre, hogyan alkalmazza a görög témát a konkrét római viszonyokra, hogyan áll ki írói elveiért a világirodalom első tudatos ars poeticáinak nevezhető prológusaiban, hogyan valósítja meg elsőnek azt a ma már természetes dramaturgiai fogást, hogy nem árulja el a vígjáték meséjét az első szavakban, csak expozíciót nyújt (ezt a dramaturgiát majd Brecht színpada próbálja megdönteni). A terjedelmes tanulmány első részében a római vígjáték viszonyát vizsgálja a göröghöz, Menandros Dyskolosának és Plautus Aululariájának összevetése alapján, második részében pedig nagy filológiai apparátussal végig elemzi a Terentius-komédiákat, a római valósághoz viszonyítva. Számos finom megfigyelésre alapozva, széleskörű történeti és irodalomtörténeti kutatások alapján az olvasó elé állítja a maga egészében Terentiust s a Scipió-kör humanista ideológiáját. A nem irodalomtörténetész olvasó számára — mert ez a kiadvány szélesebb körben is népszerűsítésre számíthat — mégsem lett volna felesleges itt az Adelphoe részletesebb elemzése.

A filológus fordító, Maróti Egon munkáját dicséret illetheti. Megbízható szövegkiadások alapján dolgozott, s azokat is kritikával használta. Fordításának legnagyobb jelentősége az, hogy *Az élősd* az első hozzáférhető, teljes, formahű Terentius-darab magyarul. Az eredeti szöveghez hű, fordítói elvei szigorúak, evvel is csatlakozik a modern műfordítói iskola eredményeihez. Nyelve néhol fordítás-ízű, azaz a kellenél választékosabb, de ehhez bizonyos mértékig maga Terentius ad alapot. Mégsem tarthatjuk szerencsésnek:

A vakreménye győzi csak. (146. sor)

hogy megtudhassam, mit *javall*... (828.)

A töltelék-kötőszó is ezt a hatást fokozza:

Mit hatalmam! *Amde még*

haragom se? (232—3)

Néha viszont a másik végletbe lendül, a kellenél kevésbé választékos, bizalmaskodó, magyaros.

Hogy ez rokona — azt tagadja Demipho?

Az ám! (Negat)

Meg azt se tudja, az apja hogy ki volt?

Az ám!

Magát Stilpót se tudja, hogy ki volt?

Az ám! (354—6)

Ó Phormio! *Vidáman élj!* (vale)

Antipho, te is! *Bizuccse'* örvendek, hogy így esett. (ita me di ament) (882—3)
A szellemes római szöveggel egy helyen adós marad konkrét társadalmi utalása miatt:

tum senes me filius
relinquont quasi *magistrum*.

O Geta, *provinciam*
cepisti duram.

... s a két fiút az én
gondomra bizta.

Hej, kemény megbízatást
kaptál, Getám! (71—2)

Terentiusnak nyilván oka van arra, hogy némelykor ugyanazt a fogalmat többféle-képpen, választékosan fejezze ki, s máskor szójátékszerűen ismételgesse. Kár, hogy Maróti nem mindig veszi észre, mikor alkalmazható az egyik, mikor a másik megoldás. „Hercle” és „ita me di bene ament” (164—5) a magyar fordításban egyformán: „hitemre”. Itt viszont a terentiusi szójáték sikkad el:

retinere an a te *amittere* ; ego in eum incidí
infelix locum, ut mihi nec ius sit *amittendi*
nec *retinendi* copia.

elküldheted — megtarthatod. De én olyan
bajban vagyok, hogy nincs jogom kitenni í
őt, se módom visszatartani. (176—7)

A római vígjátékokra olyan jellemző alliterációra olykor *kitűnő* megoldásokat ad:

Csak kitarst és szóra szóval méltó módon
megfelelj! (212)

Szólás szerint: farkast fogtam fülön: (506)

Készen áll az: bátran bármi terhet rakj fel,
bírja ő;

páratlan biztos barát. (561—2)

Észreveszi és igen jól adja vissza a gnómákat:

fortis Fortuna adiuvat.

a bátrakon segít a sors! (203)

a boldogsághoz már csak az hiányzik még,
hogy elviseld. (171)

A kötetet Maróti terjedelmes, hézagpótló dolgozata zárja: *Terentius Magyarországon*. A nem szakember olvasót kissé elrémítő alaposággal veszi figyelembe a legkisebb utalásokat is, állandó kapcsolatot teremtvé a nemzetközi és hazai filológia között. A Terentius-fordításokat (melyek sorában az övé igen rangos) jó szemmel értékeli. Számos részleteredményének komoly tudományos értéke van.

Kurcz Ágnes

A MÓRA FERENC MÚZEUM ÉVKÖNYVE

1956. Szeged 1956. 154 l.

1957. Szeged 1957. 258 l.

A II. világháború előtt a szegedi múzeum-nak több folyóirata, tudományos kiadványsorozata volt. A világháború után csak az Alföldi Tudományos Intézet ÉVKÖNYVE adott hírt Szeged tudományos életéről, de 1957-ben ez is megszűnt. Ezért jelentett különös örömet a Móra Ferenc Múzeum tudományos dolgozóinak kezdeményezése, a múzeum Évkönyvének megjelenítése. Az eddig kiadott két évfolyam régészeti, természettudományi, művészettörténeti, várostörténeti, néprajzi feldolgozások mellett kimondottan irodalomtörténeti vagy irodalomtörténeti utalásokat is tartalmazó feldolgozásokat foglal magában.

Banner János egy kiadatlan Móra-levelet tett közzé, melyet Pósta Bélához, a kolozsvári egyetem régész professzorához írt 1912-ben. (I. évf. 11—14.) A levélben beszámol a Csóka melletti Kremenják halom ásatásáról. A Kremenják volt Móra régészeti inasiskolája, itt jegyezte el magát egy életre az áso tudományával. Pósta Béla innen vitte a kolozsvári régészeti tanfolyamra. (Dr. Pósta Béla: *Régészeti tanfolyam az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában*. Erdélyi Múzeum 1908. évf.) A tanfolyam irodalomtörténetileg azért is érdekes, mert ókori archeológiát, történelmet, jogot és családi szervezetet hallgattak. Ez a tudásanyag és a kitűnő előadások bizonyára segítettek az *Aranyporsó* korhangulatának megteremtésében. (Útalás Pósta Bélára: Diszdisktori beszéd. Daru-utctól a Móra Ferenc utcáig. II. 154—161.) Itt a tanfolyamon ismerkedett meg Kiss Lajossal, akivel egy életre szóló barátságot köt. (Kiss Lajos: Emlékezés Móraékról. Délvidéki Szemle 1944. 5. szám.) A tanfolyam elvégzése után Móra tudományos folyóiratban cikket tesz közzé az Alföld tudományos meghódítása címen. (Erdélyi Múzeum 1909.) A Banner közölte levél és az előbb említett cikk stílusa között alig van különbség. A levél kötetlenebb, baráti hangja azonban már átmenetet képez későbbi régészeti tárgyú novellái felé.

Madácsy László: *Móra Ferenc ismeretlen levelei Madarassy Lászlóhoz*. (II. évf. 5—18.) A szerző 21 levelet közöl, melyeket Móra 1902—1932 között írt, földijének, az Országos Néprajzi Múzeum igazgatójának. A levelek főleg személyi-baráti és néprajzi kérdésekről szólnak. Sok érdekes adatot nyújtanak azonban a fiatal Móra világnézetére, első szegedi éveire, irodalmi felfogására, magánéletére és széles ismerétkörére vonatkozólag is.

gedi éveire, irodalmi felfogására, magánéletére és széles ismerétkörére vonatkozólag is.

Kossuth Lajos születésének századik évfordulóját készült megünnepelni az ország. Kiskunfélegyházán Mórának kellett volna beszédet mondania. Így ír Madarassynak: „Minden hazafias ünnepről táplált nézeteimet ugyan ösmered, hiszen egyeznek azok a teiddel — mindazonáltal érzem, hogy erkölcsi kötelességünk nekünk hazudni, ha már egyáltalán hazudni kell valakinek.” Jellemző Mórára, hogy a Szegedi Naplóban is megírta ezt: „En a hazafias ünnepegeknek nem vagyok barátja . . . Mert a fő és egyetlen motívum a külsőség . . . a sok sallang, mely ürességet takar.” (*Szegedi nők a Kossuth-ünnepségen*. Szegedi Napló 1902. aug. 15.)

A Szegedi Napló 1902. karácsonyi mellékleteként jelent meg az *Aranyszőrű bárány*. Ez ideig nem tűnt fel, hogy a könyvön 1903-as dátum szerepel. A jelenleg közzétett levelezésből bizonyos, hogy január 29-én már elkészült a könyv. Valószínűleg a karácsonyi hajrában „elűszott” a nyomtatás s így csak a jövő év elején készült el. Móra is betegeskedett — erre levelében van utalás — így korrektúráját sem készíthette el. Az 1903-as dátum valószínűleg az új esztendőbe lépés első napjaiban kerülhetett az *Aranyszőrű bárány* borítólapjára. Az említett levélből egyébként a kinyomás előzményeit és Móra véleményét művéről pontosan megtudjuk.

Tömörkény halála után Móra nézte át, a család kérésére, irodalmi hagyatékát. (*Tömörkény emlékek*. Literatura 1934. 51—52.) A Madarassyhoz írott levélből arról értesülünk, hogy: „A hagyatéka egy csomó levél volt és egy megkezdett gyerekregény, amely mint ilyen nem sokat ígér.” Tömörkény tehát megpróbálkozott az ifjúsági irodalom művelésével is. A levelek és a regény hollétének felderítése hálás feladat lenne.

A komoly tudományos igénnyel megírt Évkönyvről egyetlen megjegyzésünk lenne: megjelenése túlságosan lassú és vontatott. Jelenleg még az 1958-as évfolyam van sajtó alatt. Így aztán könnyen megeshet, hogy egy eredeti felismerés már másodlagos lesz. A gyorsabban megjelenő országos folyóiratok ugyanis későbbben születő cikket előbb hoznak az Évkönyvnlél. Bántó, hogy a cikkek nem idézik az újabb kutatási eredményeket. Pedig ez nyilván nem a szerzők hibája, hiszen ők vecckel előbb beadták dolgozatukat. A szerkesztés jobb megszervezésével ezen könnyen segíteni lehetne.

Köhegyi Mihály

BIBLIOGRÁFIA

A ROKONTUDOMÁNYOK FOLYÓIRATAINAK MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ ÍRÁSAI 1959-BEN

Harmadizben jelenik meg a rokontudományok folyóirataiban található magyar irodalomtörténeti írások éves bibliográfiája. Ez a gyűjtemény előzményeihez hasonlóan (Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 4. sz. — Irodalomtörténet 1960. 4. sz.) a teljesség igényével gyűjti a rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti anyagát, tanulmányokat, cikkeket és ismertetéseket, sőt a nem irodalomtörténeti publikációk szövegében található, ún. „rejtett” bibliográfiai adatokat is felkutatja. Bibliográfiánk gyűjtőköre ezúttal is változatlan s bár négy folyóirat anyaga a késedelmes megjelenés miatt a rövidesen sajtó alá kerülő 1960. évi anyaggal együtt kerül közlésre, ugyanakkor közölhetjük, hogy éves bibliográfiánk anyaga összerjedelemben — az újabb folyóiratok és évkönyvek bekapcsolásával bővebb, gazdagabb lett, mint az előző gyűjteményé. Így első ízben közöljük a többi között *A Könyvtáros, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti- Tudományok Osztályának Közleményei, a Történelmi Szemle, A Béke és a Szocializmus Kérdései, a Nemzetközi Szemle és a Pártélet* folyóiratok és periodikus kiadványok, illetve az *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve és A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve* című évkönyvek és évkönyv jellegű kiadványok irodalomtörténeti vonatkozású írásainak bibliográfiáját. Utóbbiakat czentúl is függetlékként közöljük. — A bibliográfia szerkezete továbbra is az előző évi összeállítások gyakorlatát követi: tudományáganként — mint fejezetenként sorolja egymás alá az egyes periodikákat, s ezen belül szerzői betűrendet alkalmaz. A bibliográfiai adatokat ez alkalommal is annotációkkal láttuk el.

A feldolgozott felvételek száma: 798.

Általános tudományos folyóiratok

Magyar Tudomány

- Dörmötör Tekla*: Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. I. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 198 p. 6 t. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 614—615. p.
- Fenyő István*: Nagy Péter: Szabó Dezső indulása. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 147 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 5. sz. 264—265. p.
- Fenyő István*: Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 236 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 11. sz. 613—614. p.
- Horváth Károly*: Klasszikusaink kritikai kiadásairól. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 2. sz. 63—76. p.
- R. Hutás Magdolna*: Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlatja. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 298 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 7—8. sz. 422—423. p.
- R. Hutás Magdolna*: Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 90 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 2. sz. 111—112. p. [Az irodalom kifejezésanyagáról is.]
- Kardos László*: Ady Endre. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 5. sz. 217—227. p.
- Kóhalmi Béla*: A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. M. Országgyűlési Könyvtár „Magyar Tanácsköztársaság” különgyűjteménye. Szerkesztette: Vértes György. Bp. 1958, Országgyűlési Könyvtár. 496 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 4. sz. 207—208. p.
- Mátrai László*: Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 606 p. 9 mell. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 1. sz. 54—57. p.

- Molnár József*: Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 473 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 6. sz. 321—322. p.
- Pándi Pál*: Petőfi „népiességének” funkciójáról. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 1. sz. 15—25. p.
- Rejtő István*: Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 644 p. 12 t. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 10. sz. 553—554. p.
- R[ejtő] I[stván]*: Vita a felszabadulás utáni magyar irodalomról. [Cikk.] Magyar Tudomány 1959. 7—8. sz. 413—415. p.
- Sóter István*: Révai József 1898—1959. [Megeml.] Magyar Tudomány 1959. 9. sz. 437—441. p.
- Szauder József*: Kazinczy Ferenc a jakobinizmus felé vezető úton. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 12. sz. 645—651. p.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Georg Lukács: Wider den missverstandenen Realismus. Hamburg 1958, Classen Verlag. 153 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 2. sz. 107—111. p. [Lukács György esztétikai nézeteiről.]
- Waldapfel József*: Hevesi Gyula: Egy mérnök a forradalomban. Négy évtized történelmi időkben. Bp. 1959, Európa. 423 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 9. sz. 499—501. p. [Petőfi Sándorról, Komját Aladáról és Révai Józsefről is.]
- [244—246. p.: Lakatos Demeter csángó-magyar költőről.]
- Eckhardt Sándor*: Hordó. [Glossza.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 404. p. [Bornemisza Péter szóhasználatáról.]
- Grétsy László*: A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 198—207., 3. sz. 362—373. p. [Magyar írók műveiből való idézetekkel.]
- Grétsy László*: A székely duga és családja. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 117—122. p. [120. p.: Petelei István szóhasználatáról.]
- Horváth János*: Berzsenyi költői nyelvéhez. Részlet egy „Berzsenyi és íróbarátai” című megjelenendő tanulmányból. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 1—7. p.
- R. Hutás Magdolna*: Nem ér egy dobófát. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 407—408. p. [Berzsenyi Dániel szóláshasználatáról.]
- Jenei Ferenc*: Adalék a „Régi Magyar Nyelvenlékek” történetéhez. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 520—521. p. [Döbrentei Gáborról.]
- Sz. Kispál Magdolna*: Mezer. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 212—218. p. [Bethlen Miklós önéletírásáról.]
- Kiss Lajos*: Krampáczol, krampács. [Glossza.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 257. p. [Veres Péter: Pályamunkások című művéről.]
- Kovács István*: Szótörténeti adalékok. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 422—425. p. [Dobokai Mihály: A füzési lélekjárás című elbeszélésének változatairól.]
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság LV. közgyűlése. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 568—574. p. [571. p.: Horváth Jánosról.]
- Mikesy Sándor*: Írói névadás—irodalmi névadás. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 110—112. p.
- Mikesy Sándor*: Vezetéknév vagy családnév? (Műszó-javaslat.) [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 241—244. p. [242. p.: Szenczi Molnár Albert nevééről.]
- H. Molnár Ilona*: A módosító szók mondat-tani arculatának kérdéséhez. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 357—361., 4. sz. 470—480. p. [471. p.: Tamási Áronról, Móricz Zsigmondról, 472. p.: Illyés Gyuláról, Ady Endréről, 476. p.: Móricz Zsigmondról, Petőfi Sándorról.]
- Nagy J. Béla*: A Péter tyúkja. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 263—270. p. [264. p.: Arany Jánosról, 265. p.: Mikszáth Kálmánról, 267. p.: Arany Jánosról, Gyulai Pálról, 268. p.: Arany Jánosról, Kazinczy Ferencről.]
- Pais Dezső*: A Böngér név kérdésében. [Glossza.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 315. p. [Vörösmarty Mihály névadásáról a Cserhalom és Zalán futása című műveiben.]

- Pais Dezső:** Totem-halmozás Álmos vezér származása körül? [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 76—80. p. [Álmos vezérről szóló mondákról.]
- Péter László:** Klemm Imre Antal tudományos munkásságának bibliográfiája. [Bibliográfia.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 447—449. p. [Az irodalomtörténeti vonatkozású cikkek is szerepelnek az anyagban.]
- Scheiber Sándor:** A kocsordi pap anekdotája Aranynál. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 415—416. p.
- Stoll Béla:** Úr bora. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 528—529. p. [Bornemisza Péterről, Tolnai Bálintról.]
- Terestyéni Ferenc:** Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 226—231. p.
- Tompa József:** A mehetnék(je) típusú főnevek leíró nyelvtani kérdései. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 481—488. p. [481. p.: Arany Jánosról, Tóth Edéről., 486—487. p.: Tersánszky J. Jenőről, 487. p.: Arany Jánosról, Tamási Áronról.]
- Tompa József:** A névutós szerkezetek rövidítéséről. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 131—133. p. [Arany János, Jósika Miklós, Illyés Gyula, Szabó Pál és mások műveiből idézetekkel.]
- Ujváry Lajos:** Nyúlágat. (A szóösszetételek keletkezéséhez. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 80—87. p. [Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Tömörkény István és Mórlic Zsigmond szóhasználatáról.]
- Vértés O. András:** Tallózások helyesírásunk történetében. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 23—37. p. [Pázmány Péter, Szenczi Molnár Albert, Kazinczy Ferenc stb. műveinek helyesírásáról.]
- Zolnai Béla:** Smáról, smaci, smalál stb. és az argó-szótárak. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 261—263. p. [Márai Sándorról.]
- Zolnai Béla:** Turista. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 133—135. p. [A szó irodalmi felhasználásairól, értelmezéséről: Mikes Kelemen, Petőfi Sándor, József Attila szóhasználatáról.]
- Zolnai Béla:** Vizszolyog. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 417—418. p. [Illyés Gyula, Bóka László, Komlós Aladár, Szabolcsi Miklós szóhasználatáról.]
- Zsoldos Jenő:** Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 232—238. p. [Erdélyi János, Vahot Imre, Irinyi József műveiből idézetekkel.]
- Bálint Sándor:** Szeged művelődéstörténete a város szóláshagyományjaiban. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 471—479. p. [Dugonics András, Tömörkény István, Móra Ferenc, Cserzy Mihály műveiről.]
- Bárczi Géza:** Stíluselemzés. Jókai: Az arany ember. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 429—439. p.
- Beke Ödön:** Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 120. p. [Sásdi Sándor egyik elbeszéléséről.]
- Beke Ödön:** Ért kelés. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 494. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Körte. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 225. p. [Szabó Pál: Harangoznak című regényéről.]
- Beke Ödön:** Ludas. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 225. p. [Veres Péter: János és Julcsa című regényéről.]
- Beke Ödön:** Pattogó. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 493. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Pengő. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 225—226. p. [Arany János: Toldi-trilógiájáról.]
- Beke Ödön:** Sík-néz. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 226. p. [Arany János: Szent László füve című művéről és Veres Péter: János és Julcsa című regényéről.]
- Beke Ödön:** A szem szónak egy érdekes használata. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 494. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Szolgáló. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 491—492. p. [Sánta Ferencről.]
- Beke Ödön:** Ver a nap. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 493—494. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Zsibogó. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 492—493. p. [Szabó Magdáról.]
- Benczély József:** Fábían Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stílisztika vázolata. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 298 l. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 352—356. p.
- Benczély József:** A mondatszerkesztés néhány kérdése. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 193—202. p. [Irodalmi példákkal az irodalmi nyelvről.]
- Bene Sándor:** Nemcsak Arany János fázott. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 244. p.
- Benkő László:** Juhász Gyula ő-zése. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 405—418. p.
- Benkő László:** Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 58—63. p.
- Bernáth Béla:** Hátrakötöm a sarkad. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 223—225. p.

M a g y a r N y e l v ő r

- P. Balázs János:** Halló. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 343—347. p. [Vereseghy Ferenc, Zilahy Károly és Szász Károly szóhasználatáról.]

- [Dugonics András, Gvadányi József és mások kifejezés-használatáról.]
- Bernáth Béla:** Újabb adatok az ebek harmincadjárja kerül szóláshoz. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 347—349. p. [Csokonai: Gerson du Malheureux című színművéről, Dugonics Andrásról.]
- Berrár Jolán:** Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhitat. (A mondatok stilisztikai vizsgálata.) [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 76—81. p.
- Dénes Szilárd:** Arany János észrevételei a Magyar Nyelvőr legelső számaira. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 157—161. p.
- Elekfi László:** Gáldi László: Szenczi Molnár Albert szoltárverse. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 131 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 362—365. p.
- F. G.: Rököny.** [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 248—249. p. [Gárdonyi Géza egyik kifejezéséről.]
- Fábián István:** Irodalmi stílusunk változása 1925 körül. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 289—295. p.
- H. Fekete Péter:** Kurta kocsmá—kurta csorda. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 233—234. p. [Petőfi Sándor: Falu végén kurta kocsmá című verséről.]
- Gáldi László:** Hozzászólás a Juhász Gyula-szótár tervéhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 205—209. p.
- Grétsy László:** Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 89 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 238—243. p. [Az irodalmi élet kifejezésanyagáról is.]
- Gunda Béla:** Handakasa. (Tárgytörténeti megjegyzések egy Vörösmarty-vershez.) [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 221—222. p.
- H. M. I.: Kötőszóhalmaz.** [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 519. p. [Krúdy Gyuláról, Ambrus Zoltánról.]
- H. M. I.: Minutum, minuta.** [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 368. p. [Benedek Elekéről és Móricz Zsigmondról.]
- Hajdú Péter:** A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend.: Győrffy György. Bp. 1958, Gondolat. 266 p. 7 képmelléklet. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 361—362. p.
- Hartay Sándor:** A csirke mellesontjával kapcsolatos szerelmi babona. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 514. p. [Móra Ferencről.]
- Herczeg Gyula:** Krúdy hasonlatai. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 41—58. p.
- Horváth Mária:** Bóka László: Tegnaptól máig. Válogatott tanulmányok, esszék, cikkek. Bp. 1958, Szépirodalmi. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 129—130. p.
- Horváth Mária:** Kosztolányi Dezső: Narancs-zin felhő. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 296—302. p.
- Horváth Mária:** Sárszeg. Adalékok az írói (irodalmi) helynévadáshoz. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 423—428. p. [Kosztolányi Dezsőről.]
- Imre Samu:** Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A gólyakalifa” című regényében. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 418—422. p.
- K. M.: A Nemzeti dal egy részletének ...** [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 204. p. [Petőfi Sándor.]
- K. S.: Szokik.** [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 515. p. [Arany Jánosról.]
- Kiss Lajos:** Mordályégető. Adalék irodalmi nyelvünk szókincsének történetéhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 339—343. p.
- Kovalovszky Miklós:** Fordítói hűség, írói szabadság, művészi felelősség. (Romain Rolland: Colas Breugnon. Fordította: Jankovich Ferenc.) [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 166—179. p. [A műfordítás problémáiról.]
- Kubinyi László:** Anyanyelvünk aranybányájából. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 64—75. p. [Arany János: Bor vitéz-éről.]
- Kunszery Gyula:** A proletár szó első előfordulása nyelvünkben. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 366. p. [Kazinczy Ferenc egyik 1806-ban keltezett leveléről.]
- Lőrincze Lajos:** Az irásnép mint kifejező eszköz. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 377—386. p. [Móricz Zsigmond, Szabó Pál, Sarkadi Imre, Szép Ernő, Palotai Boris műveiről.]
- O. Nagy Gábor:** Balassa László: Garmada. Rokon értelmű szócsoportok és írói kifejezésformák. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 126—129. p.
- O. Nagy Gábor:** Sült bolond. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 115—118. p. [Csokonai Vitéz Mihály és Faludi Ferenc szóhasználatáról is.]
- P. L.: Lánynevű férfiak.** [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 244—245. p. [Mikszáth Kálmánról és Móra Ferencről.]
- Papp László:** Imre Samu: A Szabács Viadala. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 332 p. (Mellékletül az emlék hasonmása.) [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 356—360. p.
- Prohászka János:** Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 272—273. p.
- Prohászka János:** Zokszó, zokon vesz, zokon esik. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 226—229. p. [Arany Jánosról.]
- Ruzsiczky Éva:** Gubó. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 485—488. p. [Kazinczy Ferencről, Mikszáth Kálmánról.]
- Ruzsiczky Éva:** A nyelvi ideál. Kazinczy

- születésének kétszázadik évfordulójára. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 253—257. p. [Kazinczy Ferenc nyelvi ideáljáról.]
- Ruzsiczky Éva:** A polgári szereplők szóhasználatá Kazinczy Egmont-fordításában. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 141—150. p.
- J. Soltész Katalin:** A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 179—192.
- Szabó T. Attila:** A budai hegyek magyar elnevezésének kérdéséhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 232—233. p. [Döbrentei Gáborról.]
- Szemere Gyula:** Jelző-e vagy állítmány? (Két Petőfi-sor mondattani elemzésének kérdéséhez.) [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 439—444. p. [Az Alföld és a Szeptember végén című versek egy-egy soráról.]
- Szend Aladár:** Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 473 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 500—503. p.
- Szilágyi Ferenc:** Korda István: A nagy út. Bukarest 1956, Ifjúsági Kiadó. 361 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 509—513. p.
- T. J.:** Feriz bég. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 350—351. p. [Jókai Mórról és Pálóczi Horváth Adámról.]
- Tompa József:** Ismét „eme” ama és „ama” eme szóalakunkról. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 399—402. p. [József Attila, Petőfi Sándor, Arany János műveiről.]
- [**Vértes O. András:** V. O. A.: Fel-fől igekötő. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 368—369. p. [Csokonai Vitéz Mihálynál, Arany Jánosnál, Eötvös Józsefnél.]
- Wachu Imre:** Megjegyzések a huligan szó történetéhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 229—231. p. [Kassák Lajosról, Németh Andor: József Attila című művéről.]
- Wachu Imre:** Mutatvány a készülő József Attila-szótárból. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 274—288. p.
- Zsoldos Jenő:** Adalékok proletár szavunk történetéhez. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 1—17. p. [1. p.: Csiky Gergely: Proletárok, 2—3. p.: Eötvös József: A karthausi, 6—7. p.: Kemény Zsigmond, 9. p.: Arany János, 10—11. p.: Abrányi Emil, 11—12. p.: Eötvös József, 13. p.: Kuthy Lajos, 14. p.: Salamon Ferenc, Beöthy László, Jókai Mór, 15. p.: Jókai Mór, Vajda János, 15—16. p.: Mikszáth Kálmán, Iványi Ödön.]
- Zsoldos Jenő:** Vikár Béla születésének századik évfordulójára. [Megeml.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 372—373. p.

Nyelvtudományi Közlemények

- Balázs János:** Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 88 p. [Ism.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 1. sz. 142—145. p. [A korabeli irodalmi életéről és nyelvről is.]
- Benkő László:** A kötőszó nélküli összetett mondatok kérdéséről. [Cikk.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 1. sz. 99—106. p. [Magyar írók, pl. József Attila, Ady Endre stb. mondatszerkesztéséről.]
- Károly Sándor:** Az o—a hangviszonyhoz. (Túlkompenzálas eredménye-e XVIII. századi írónál a váras és a hozzá hasonlók?) [Tan.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 2. sz. 369—377. p.
- Korompay Bertalan:** Vikár Béla emlékezete. [Cikk.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 2. sz. 388—391. p.
- Vértes O. Augusztia:** Gyarmathi Sámuel levelei Rádayakhoz. [Tan.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 2. sz. 321—344. p. [Korabeli irodalmi vonatkozásokkal.]

Studia Slavica

- P. Balázs János:** Eine slowakische Volksballade im literarischen Nachlass von Kazinczy. [Tan.] Studia Slavica 1959. 3—4. sz. 401—427. p.
- Baleczky Emil:** N. V. Gogol' i Vengru. Neszko'ko dannuho o ruszszkovengerszkijh literaturnuh vzaimootnosenijah. [Tan.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 1—8. p.
- Baleczky Emil—Kiss L.—Zöldhelyi Zsuzsanna:** Rabotü vengerszkijh szpecialisztov v oblaszti szlavjanszkgog jazu'koznanija i literaturovedenija sz 1957. g. [Bibliográfia.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 236—253. p.
- Bor Kálmán:** Waldapfel József: Gorkij és Madách. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 52 p. [Ism.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 219—222. p.
- Póth, I.:** Die erste Übersetzung von Mazurancics „Smrt Smail-age Čengiba.” [Cikk.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 192—199. p. [Kondor Lajos és Margalics Ede műfordítói munkájáról.]
- Sipos István:** Tri slovenské ľudové piesne medzi básnami mladého Andreja Dugonicsa. [Cikk.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 199—202. p.
- Zöldhelyi Zsuzsanna:** Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp. 1958. [Ism.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 222—225. p.

- a—: Teleki Sándor emlékezései. (Magyar Századok.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 395—396. p.
- Ady a folszabadulás után. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 33—34. p.
- A. G.: Bodó Béla: Brumi újabb kalandjai. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 793. p.
- Antal Gábor: Az 1956-os ellenforradalom tükröződése irodalmunkban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 433—434. p.
- Antal Gábor: Goda Gábor (1911—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 43—44. p.
- Antal Gábor: Sándor Kálmán (1903—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 198—199. p.
- Antal László: Katona Lajos (1862—1910). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 599—601. p.
- Antal László: Keszi Imre: Elysium. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 231. p.
- Antal László: Péterfi Jenő (1850—1899). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 39—41. p.
- Asbóth: Hárs György: A láz keresztjén. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 230—231. p.
- B. G.: Hegedüs Géza: Régi istenek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 469. p.
- B. G.: Hollós Korvin Lajos: Illetlen vallo-más. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 308. p.
- B. G.: Szántó György: Aranyágacska. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 230. p.
- B. G.: Thury Zoltán: Előbb meg kell halni. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 786. p.
- B. G.: Vitányi János: Balogh Ádám a ne-vein. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 316—317. p.
- B. L.: Tizenkét író emlékezése a Magyar Tanácsköztársaságról. „Pirkadása a ma-gyar Égnek.” [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 364—365. p.
- B. T.: Arany Könyvtár. [Cikk.] A Könyv-táros 1959. 11. sz. 858. p. [Magyar írók műveinek sorozati kiadásáról.]
- B. T.: Kincses Könyvek. [Cikk.] A Könyv-táros 1959. 7. sz. 530. p. [A magyar szépirodalom vidéki olvasottságáról, elter-jedtségéről.]
- Balázs György: Demény Ottó: Virágének. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 231. p.
- Balázs György: Fenyő László: Elítélt. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 707. p.
- Benedek Marcell: Benedek Elek (1859—1929). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 679—681. p.
- Berkesi András: Vihar után. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 356. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Bokor Imre: Ady: Ifjú szívekben élek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 396. p.
- Bokor Imre: A fiatal Krúdy Gyula. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 445—447. p.
- Bokor Imre: Látogatás a legöregebb magyar költőnél. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 777—778. p. [Telekes Béláról.]
- Bokor Imre: Nagy Endre: Várad—Pest—Párizs. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 318. p.
- Bokor Imre: Találkozásom József Attilával. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 137—139. p.
- Bokor Imre: Vikár Béla (1859—1945). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 287—288. p.
- Borsa Gedeon: Sztripszky Hador (1875—1946). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 263—266. p.
- Bory István: Az olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 702—703. p. [A könyvekben levő magyarázó jegye-tekről.]
- Bottyán János: Móricz Zsigmond: Irodalom-ról, művészetről. I—II. [Ism.] A Könyv-táros 1959. 6. sz. 475—476. p.
- Bottyán János: Katkó István: Fél szívű apos-tolok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 149—150. p.
- Bottyán János: Lengyel József: Prens Ferenc hányatott élete. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 68. p.
- Bottyán János: Nevető magyar dekameron. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 547—548. p.
- Bottyán János: Sziráky Judit: Orkán. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 387. p.
- Bottyán János: Tömörkény István: Barlang-lakók. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 706—707. p.
- cs—: Bródy Sándor: Két szőke asszony. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 867. p.
- cs—: Dienes András: Petőfi a szabadság-harcban. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 156—157. p.
- Csertői Oszkár: Beczássy Judit: Egyszer vagyok fiatal. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 236. p.
- Cs[ertői] O[szkár]: Dékány András: Afri-kából jöttek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 395. p.
- Csertői Oszkár: Geréb László: Béni János útja. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 155—156. p.
- Csertői Oszkár: Gergely Márta: A mi lányunk. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 316. p.
- Csertői Oszkár: Hárs György: Ökölbe zárt szív. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 394. p.
- Cs[ertői] O[szkár]: Rónaszegi Miklós: Hi-náros tenger. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 792—793. p.
- Csertői Oszkár: Rónaszegi Miklós: A santa

- bölcény. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 76—77. p.
- Csertői Oszkár:** Szalay Lenke: Kettő hiányoznak. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 556—557. p.
- Csertői Oszkár:** Szalay Lenke: Mogyoró. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 713—714. p.
- Cs[ertői] O[szkár]:** Takács Tibor: Szóktetés Budáról. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 634—635. p.
- Erdős Jenő:** Egy parasztregeény társadalmi háttere. Jegyzetek Timár Máté: „Majoros Ádám krónikájá”-hoz. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 941—942. p.
- F. C.:** Ják Sándor: Emberek a máglyán. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 708. p.
- F. V.:** Keszi Imre: Borszeszláng. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 149. p.
- Fahidy József:** Fekete István: Téli berek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 874—875. p.
- Fahidy József:** Oláh Gábor (1881—1942). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 759—761. p.
- Fahidy József:** Takács István: A másik város. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 714. p.
- Farkas Zoltán:** Elek Artúr emlékezete. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 461—462. p.
- Fazekas Anna:** Rigó-nóta. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 356—357. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Féja Géza:** A sárpilisi népkönyvtárban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 140—141. sz. [A magyar írók műveinek, Móra Ferenc, Eötvös József, Tersánszky Józsi Jenő stb. elterjedtségéről.]
- Földes János:** Láttam Lenint. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 357—358. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Földvári Ferenc:** Mesterházi Lajos: Pokoljárás. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 626—627. p.
- Frank László:** Gábor Andor: Doktor Senki. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 466—467. p.
- G[alsai], P[ongrác]:** Ambrus Zoltán (1861—1932). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 601—603. p.
- Galsai Pongrác:** Csorba Győző (1916—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 525—527. p.
- (*gy. d.*): Két „tizenkilences” könyvről. Karikás Frigyes: A 39-es dandár, Gyetvai János: Fegyverek és emberek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 768—769. p.
- gy. d.*: Petur László: A nagy kaland. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 556. p.
- (*Gy. Gy.*): Írók és könyvtárosok találkozásán megkoszorúzták Leányfalun Móricz Zsigmond emléktábláját. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 852. p.
- Gyenes István:** Cholnoky László (1879—1929). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 681—683. p.
- Győry Dezső:** Gömör János. Egy férfiélet 90. születésnapjára. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 538—540. p. [A magyar irodalom középiskolai tanításáról a századforduló évtizedeiben és a kor szlovákiai irodalmi életéről.]
- Győry Dezső:** Karikás Frigyesről Gömörben. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 223—224. p.
- Győry Dezső:** Sorsvirág. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 358. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- h*—: Simon Lajos: Csillagnézés. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 551. p.
- H. Gy.:** Galabárdi Zoltán: Papsajt. [Ism.] A Könyvtáros 1909. 9. sz. 708—709. p.
- há*—: Szinnyi Júlia: A szőlőboszorkány. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 149. p.
- Hajós Tibor:** Amiről egy szerkesztőségi jegyzőkönyv mesél. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 220. p. [Magyar írók műveinek kiadásairól.]
- Hernádi Sándor:** A jövő szavai — mai szemmel. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 47—48. p. [Fehér Klára: A földrengések szigete című művéről.]
- Hidvégi Nándor:** A „Gödöllői irodalmi estek”-től az „Irodalmi színpad”-ig. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 737—738. p. [Arany János, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád műveinek előadásairól.]
- A XX. század magyar irodalmának kutatása. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 457—458. p. [Készülő irodalomtörténeti művekről.]
- i*—: Az olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 853. p. [A vidéki irodalmi könyvkiadásról, klasszikus íróink műveinek nyomdai hibákból eredő megcsonkításairól.]
- i*—: Fehér Klára: Idegen víztükör. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 787. p.
- Illés Béla:** Anekdoták könyve. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 358—359. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Irodalomtörténeti Füzetek. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 133. p.
- Írók és könyvkiadók. Csonkoi. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 456—457. p.
- Jankovich Ferenc:** Összegyűjtött mesék. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 359—360. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Jenőfi M. Imre:** Tóvölgyi Titusz (1838—1918). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 863—864. p.
- Jenőfi M. Imre:** Vértesi Arnold (1834—1911). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 205—207. p.

- Jenőfi M. Imre*: Vértesy Jenő (1877—1916). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 579—580. p.
- k*—: Gyulai Pál (1826—1909). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 917—918. p.
- k*—: Irodalom és művészet a Tanácsköztársaság idején. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 273—274. p.
- k*—: A könyvhét után. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 516—517. p. [Az irodalmi kiadványokról, új magyar művekről.]
- k*—: A magyarázó jegyzetekről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 63—64. p. [A kiadványokban megjelenő különféle jegyzetekről.]
- k*—: Régi Magyar Költők Tára. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 772—773. p.
- k*—: Az olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 703—704. p. [A szépirodalmi kiadványokban levő bibliográfiákról.]
- K-a*: Hajnal Anna: Szamárkészek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 156. p.
- K. L.*: Barsi Dénes: Szentjánosbogár. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 389. p.
- A Kárpátontúli Terület magyar irodalma.* [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 284—285. p.
- Katona Jenő*: Magyar irodalom—világirodalom. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 913—914. p.
- Katona Jenő*: Mikszáth Kálmán (1847—1910). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 277—278. p.
- Kelemen János*: Gárdonyi Géza. (1863—1923.) [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 41—43. p.
- Kelemen János*: Móricz Zsigmond: Ifjúsági írások. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 147—148. p.
- Kemény István*: Kárpáti Aurél 75 éves. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 933—934. p.
- Képek az Athenaeum történetéből. 90 évvel ezelőtt alapították az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaságot. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 218—219. p. [Magyar írók műveinek kiadásairól.]
- Kiadói viszonyok és írói honoráriumok száz évvel ezelőtt. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 856—857. p. [Jókai Mór, Irinyi József kiadói szerződéséről.]
- Kökay György*: Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 894—895. p.
- Komlós Aladár*: Reviczky Gyula (1866—1889). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 522—523. p.
- Komlós Aladár*: Thaly Kálmán (1839—1909). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 613—614. p.
- Kovács György*: Kádár Kárr Erzsébet: Gyönyörű ősz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 307. p.
- Kovács György*: Molnár Ferenc: A gőzszlop és más elbeszélések. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 226. p.
- Kovács György*: Radnóti Miklós: Ikrek hava. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 626. p.
- „A Könyvbarát októberi számában a beszélő nevek kifejezésre akadtam...” [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 927. p. [Az írói névadásról, a beszélő nevek céljáról.]
- Egy könyvsiker és színpadi siker története. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 536—537. p. [Nagy Ignác: Tisztújítás című vígjátékáról.]
- Köszegi Imre*: Szívet cserélni. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 360. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- L*—: Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 794—795. p.
- L. I.*: Fialat írók. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 835. p. [A fiatal magyar írók műveit összefogó könyvsorozatról.]
- L-i*: Garai Gábor: Ének gyógyulásért. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 69—70. p.
- l. k.*: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 877—878. p.
- L. K.*: Jankovich Ferenc: Összegyűjtött versek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 786—787. p.
- L. K.*: Kossuth, Petőfi, Körmendi Ferenc. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 617—619. p. [A magyar irodalom külföldi elterjedéséről és ismeretéről Werner Stein Kulturfahrplan című kézikönyve alapján.]
- L. K.*: Szécsi Margit: Páva a tűzfalon [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 229. p.
- L. K.*: Vörösmarty oroszul. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 781—782. p.
- L. Sz.*: Gergely Sándor: Pereg a dob. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 148. p.
- (*L. O.*): Az irodalmi modernizmus kérdéséről. Válogatott cikkbibliográfia. I. rész. Összeállította Dérendy Endre. 15 p. (A Szegei Egyetemi Könyvtár kiadványai 41.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 506. p.
- L.-r.*: Hajnal Gábor: Tengerre vágytam. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 628. p.
- L. S.*: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 876—877. p.
- (*L. S.*): Geréb László: Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban 1867—1872. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 912. p.
- L. S.*: Pulszky Ferenc: Életem és korom. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 78. p.
- Lányi Kamilla*: Nevezetes könyvkölcsönzők. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 854. p.

- [Bajza József, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Jókai Mór olvasmányairól.]
- Lányi Kamilla*: Szegedi fiatalok antológiája. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 787—788. p.
- Lexikonok a múltban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 944. p. [Bajza Józsefről a Conversations-Lexikon pőr kapcsán.]
- Lukácsy Sándor*: Bajza József (1806—1858). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 758—759. p.
- Lukácsy Sándor*: Kazinczy Ferenc (1759—1831). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 838—839. p.
- Lukácsy Sándor*: Pákh Albert (1823—1867). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 61—62. sz.
- M. Gy.: Darvas József: Elindult szeptemberben. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 227—228. p.
- M. Gy.: Dobozy Imre (1917—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 367—369. p.
- m. i.: Rákos Sándor: Szegények vonulása. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 550—551. p.
- M. S.: Dolmányos István: Költők barátságától népek testvériségéig. (Magyar—oroszművelődési kapcsolatok a dualizmus korában.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 716—717. p.
- M. S.: Károli Gáspár válogatott munkái. Összeállította és az előszót írta: Vargha Balázs. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 77—78. p.
- M. S.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 237. p.
- Maár Gyula*: Berzsenyi Dániel (1776—1836). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 597—599. p.
- Maár Gyula*: Darvas József (1912—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 918—920. p.
- Maár Gyula*: Györy Dezső: Sorsvirág. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 548. p.
- Maár Gyula*: Hernádi Gyula: Deszszakolostor. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 470. p.
- Maár Gyula*: József Attila-díjas prózairók. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 673—675. p. [Mesterházi Lajosról, Szántó Györgyről, Szabó Magdáról, Berkesi Andrásról, Erdős Lászlóról, Kállai Istvánról, Gerecsér Miklósról és Gergely Mártáról.]
- Maár Gyula*: Látogatás Hatvany Lajosnál. [Riport.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 373—374. p.
- Maár Gyula*: Legifjabb líránk. Gondolatok a Tűz-tánc antológiáról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 290—291. p.
- Maár Gyula*: Palotai Boris: Válogatott tévedéseim. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 948—949. p.
- Maár Gyula*: Pilinszky János: Harmadnapon. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 868. p.
- Maár Gyula*: Török Gyula (1888—1918). A Könyvtáros 1959. 6. sz. 435—437. p.
- Maár Gyula*: Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 795. p.
- Mesterházi Lajos*: Pokoljárás. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 360—361. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Mi a kritikai kiadás? [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 134—135. p.
- nd*—: Móra Ferenc: Beszélgetés a ferde toronnyal. — Túl a palánkon. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 9-16. p.
- nyi*: Gelléri Andor Endre: A nagymosoda. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 467. p.
- o*—: Berczeli A. Károly: Kék ég alatt. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 80. p.
- Oláh László*: Egy nagyüzemi könyvtárban. Agyonolvasott könyvekről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 26—28. p. [A magyar írók műveinek elterjedtségéről.]
- Egy olvasó jegyzetei. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 381. p. [A Mikszáth kritikai kiadásról.]
- Egy olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 463—464. p. [Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetéről című művének sajtóhíbeiről és más kiadói hibákról.]
- Egy olvasó jegyzetei. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 544. p. [Petőfi Sándorról, Jókai Mórról, Kőrössényi Jánosról.]
- Az olvasó jegyzetei. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 773. p. [Nagy Endre: Várad—Pest—Párizs és Timár Máté egyik elbeszélése alapján nyelvi, stilis és helyesírási hibákról.]
- Ordas Iván*: Hírünk a világban. Német könyvek irodalmunkról és művészetünkről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 49. p.
- Pap János*: Amit nem keres — és amit nem talál az olvasó a könyvtárakban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 55—57.; 2. sz. 144—145. p. [A magyar írók műveinek elterjedtségéről, kiadási problémáikról.]
- A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1959. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 932. p.
- Pirkadása a magyar Égnek. Írók visszaemlékezései a Magyar Tanácsköztársaságra. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 210—211. p.
- Pók Lajos*: Babits Mihály: Halálfiái. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 946—947. p.
- P[ók] L[ajos]*: Belső monológ (monologue interieur). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 535. p.
- P[ók] L[ajos]*: Bóka László: Alázatosan jelentem. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 307—308. p.
- P[ók] L[ajos]*: Detektívregény. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 212—213. p.
- P[ók] L[ajos]*: Drámai költemény—könyvdráma. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 935. p.

- P[ók] L[ajos]:* Dramaturgia. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 848—849. p.
- P[ók] L[ajos]:* Az esszé. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 696. p.
- P[ók] L[ajos]:* Fejlődésregény. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 376. p.
- Pók Lajos:* Gelléri Andor Endre: Varázsló, segíts! Összegyűjtött novellák. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 866—867. p.
- P[ók] L[ajos]:* Képes Géza: Finn versek és dalok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 707—708. p.
- P[ók] L[ajos]:* Klasszikus, klasszicizmus. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 286. p.
- P[ók] L[ajos]:* Műfordítás. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 622—623. p.
- P[ók] L[ajos]:* Nagy Imre: Álmatlan éj. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 226. p.
- Pók Lajos:* Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. I—II. Válogatott cikkek és tanulmányok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 397. p.
- P[ók] L[ajos]:* Naturalizmus. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 450—451. p.
- P[ók] L[ajos]:* Népmese. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 35. p.
- P[ók] L[ajos]:* Önéletrajz. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 132—133. p. [Az önéletrajz irodalmi változatairól.]
- P[ók] L[ajos]:* Szabó Magda: Neszek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 70. p.
- P[ók] L[ajos]:* Útirajz-irodalom. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 779—780. p.
- P[omogáts] B[éla]:* Dsida Jenő (1907—1938). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 603—605. p.
- P[omogáts] B[éla]:* Fodor András: Józan reggel. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 308. p.
- Pomogáts Béla:* Ifjak irodalmi élcsapata. Egy antológia margójára. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 593—594. p. [Az Élőjáték és az Ébredés című prózai antológiákról.]
- Pomogáts Béla:* Jankovich Ferenc (1897—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 437—438. p.
- P[omogáts] B[éla]:* József Attila-díjas költők. Jegyzetek Nádass Józsefről és Garai Gáborról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 443—444. p.
- Pomogáts Béla:* Karácsony Benő (1888—1944). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 123—124. p.
- Pomogáts Béla:* Radnóti Miklós (1909—1944). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 523—525. p.
- Pomogáts Béla:* Reményi Béla: Zsákmány. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 548—549. p.
- r.:* Móra Ferenc: Elkallódtok riportok. — Napok, holdak, elmúlt csillagok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 66—67. p.
- r —a:* Egy talányos antológia. Gondolatok az Előjátékról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 691—692. p.
- r —d:* Gombó Pál: Gombostűhegyen. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 388—389. p.
- Reményi Béla:* Mándy Iván: Fabulya felesei. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 628—629. p.
- Remete László:* Magyar költők a Tanácsköztársaságról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 193—196. p.
- Révai József (1898—1959). [Megeml.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 676. p.
- Réz Pál:* Tömörkény István (1866—1917). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 366—367. p.
- Rubóczky István:* Passuth László: Lagunák. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 228. p.
- s —a:* Kolozsvári Grandpierre Emil: A boldogtalanság művészete. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 308—309. p.
- s —a:* Móricz Virág: Pókháló. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 228—229. p.
- s —a:* Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 866. p.
- s —a:* Passuth László: Megszólal a sirvilág. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 709. p.
- s —a:* Remenyik Zsigmond: Bolhacirkusz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 947. p.
- S. B.:* Madarász Emil: Az árulás. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 467. p.
- S. B.:* Palotai Erzs: Szerelem, fájdalom. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 70—71. p.
- S. B.:* Remenyik Zsigmond: Ebből egy szó sem igaz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 386. p.
- Salamon Ferenc a „Zord idő”-ről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 855—856. p. [Kemény Zsigmond regényéről.]
- Simándi Béla:* Dutka Ákos: A nagy kaland. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 717—718. p.
- Simándi Béla:* Kárpáti Aurél: A hollófürtű kedves. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 386. p.
- Simándi Béla:* Szatmári Sándor: Históriais ének. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 468—469. p.
- Simándi Béla:* Változások. (Megíratlan témák.) [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 770—771. p. [A mai magyar irodalomról.]
- Simon István:* A Jangce vitorlája. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 361. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Surbán Zoltán:* Tóth Gyula: Csak a tett. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 71. p.
- Sz. D.:* Erdős László: Sziszifusz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 629. p.
- Sz. L.:* Püspöki Mihály: Gunár Péter. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 469. p.

- Sz. V.: Borbély László: Kincskeresők. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 714—715. p. (sz. v.): Örvendetes jelenség... [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 704. p. [A budapesti Berzsenyi Dániel gimnázium évkönyvéről, amelyben irodalmi tanulmányok is megjelentek, pl. Berzsenyi Dánielről, Vajthó Lászlóról stb.]
- Sz. V.: Rév István Árpád: Szilajka. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 474—475. p.
- Sz—y: Barabás Tibor: Örök dallamok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 719. p.
- Szabó Endre: A szerelem és az argó ifjúsági irodalmunkban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 615—616. p.
- Szatontay Mihály: Ifjúsági könyvkiadás a könyvtárakért. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 518—519. p. [Ifjúsági irodalmunk hibáiról.]
- Szánthó Dénes: Demeter Imre: Rivalda. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 388. p.
- Szávai János: Major Ottó: Isten békéje. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 551. p.
- Szávai János: Szabó Magda: Az őz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 627—628. p.
- Szávai János: Szentkuthy Miklós: Burgundi krónika. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 868—869. p.
- Szelestey Gyuláné: A Tanácsköztársaságról való megemlékezés nem zárul le március 21-én. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 161—163. p. [A Tanácsköztársaságról szóló irodalmi művekről, műsorokról.]
- Szerdahelyi István: Takács Imre: Kőangyal. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 867—868. p.
- szí: Tamás Aladár: Zsuzsi és Aranka. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 469—470. p.
- Szilágyi János: A könyvkiadás a Tanácsköztársaság alatt. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 36—38. p. [A szépirodalmi könyvkiadásról is.]
- Szilágyi János: Szépirodalmi könyvek a Tanácsköztársaság alatt. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 113—114. p.
- Szombathy Viktor: Földes Anna: Móra Ferenc. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 158. p.
- Szontágh Gusztáv az „Abafi”-ről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 136. p. [Jósika Miklós regényéről.]
- T. J.: Csathó Kálmán: Földiekkel játszó égi tünemény. [Ism.] A Könyvtáros. 1959. 2. sz. 155. p.
- T. J.: Nemes László: Eltűnt Európa. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 69. p.
- T. P. I.: Dallos Sándor: Aranyecset [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 788. p.
- T. T.: Pákolitz István: Szület. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 148—149. p.
- T. T.: Szép Ernő: Gyerekek való... [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 474. p.
- Találunk-e a magyar irodalomban az így írtok ti előtt is stílusparódiákat? [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 534. p.
- Tamási Áron: Czimeresek. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 362. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Tatay Sándor: Kenyér és virág. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 361—362. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Térji Tamás: Hegedűs Zoltán: Óbudai lányok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 787. p.
- Thurzó Gábor: Ámen, ámen. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 362—363. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Tüskés Tibor: Ignác Rózsa: Mindenki levele. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 869. p.
- u. gy.: Bölöni György: „Hallja kend Tánccsics.” [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 719. p.
- Új könyvsorozat: a Nemzeti Könyvtár. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 619—620. p.
- Új Magyar Múzeum. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 57. p. [Az Irodalomtörténeti Intézet forráskiadványsorozatáról.]
- Az Új Zrínyiász fogadtatása. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 53—54. p. [Mikszáth Kálmán regényének kritikai fogadtatásáról.]
- Ujházy György: Balázs Anna: Egy öregember szerelme. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 949—950. p.
- „Egy újságikkben az akrosztyihon kifejezésre...” [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 862. p. [Az acrostichon-ról.]
- V. I.: Hidas Antal: Néném kertje. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 948. p.
- V. M.: Jékely Zoltán: Keresztút. (Válogatott műfordítások.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 387. p.
- V. P.: Földeák János: Láttam Lenint. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 629—630. p.
- Vágó Mária: Bárány Tamás: Űzött vad. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 949. p.
- Vágó Mária: Várnai Zseni: Fényben és viharban. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 227. p.
- Vajda Sándor: Bölcsődal. Féja Géza önéletrajza. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 51—52. p.
- Vajda Sándor: Füst Milán drámái. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 449—450. p.
- Vajda Sándor: Illés Béla: Anekdoták könyve. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 547. p.
- Vajda Sándor: Tersánszky J. Jenő: A tiroli kocsmáros. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 306. p.
- Vámosi Pál: Simon István: A Jangce vitorlái. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 550. p.
- Varga Imre: Szabó Pál. Így egész a világ. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 67—68. p.
- Vargha Kálmán: Rónay György: Petőfi és

Ady között. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 157. p.

Vértessy Miklós: Rédey Tivadar (1885—1953). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 181—182. p.

Vészi Éva: Karinthy Frigyes: Így írtok ti. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 546—547. p.

Vészi Éva: Várnai Zseni: Feltámadás. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 627. p.

Vihar Béla: Lukács László: Leejtett furulya. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 947. p.

Waldapfel Eszter: A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye. (Szerk. Vértessy György.) Bp. 1958, Országgyűlési Könyvtár. 496 p. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 270—271. p.

Weinberg József: Alku Móríc Zsigmondra. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 303. p.

Weinberg József: Áprilisi tréfa. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 940. p. [Karinthy Frigyesről és Kosztolányi Dezsőről.]

Weinberg József: A Tanácsköztársaság és a könyvek. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 197. p.

—y: Hanzó Lajos: Vajda Péter 1808—1846. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 318—319. p.

—y: Régi könyvsorozatokról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 623—624. p. [Az irodalmi közízlésről és régi magyar írók műveinek kiadásairól.]

—y—ő: Kádár Lajos: Kolomp szól a ködből. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 557. p.

—ys—: Bán Imre: Apáczai Csere János. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 396. p.

—ys—: Makay Gusztáv: „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” (Versértelmezések.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 719—720. p.

—ys—: Századvégi költők. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 706. p.

—z—: Nádass József: Márciusi szél. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 549—550. p.

Z. M. Magyar és román költők versei az Egyetemi Színpadon. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 48. p. [A román—magyar kapcsolatokról szóló irodalmi alkotásokról.]

Z—ó: Szüdi György: Szerelmünk az élet. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 630. p.

Zolnai Béla: Az argó — és akiknek nem kell! [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 851—852., 12. sz. 937—938. p. [Jókai Mór, Ady Endre, Móríc Zsigmond, Heltai Jenő, József Attila, Radnóti Miklós műveiben az argó stílusfestő szerepéről.]

Zolnai Béla: Gondolat, szó, stílus. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 697—698. p. [Az irodalmi kifejezés eszközeiről.]

Zolnay Vilmos: Csurka István: Hamis tanú. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 552. p.

Zolnay Vilmos: A giccs-irodalomról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 130—132. p. [A magyar irodalom giccs-műveiről.]

Zrinszky László: Papp László: Borkóstoló. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 231—232. p.

Zsadányi Ede: Bókay János: Bohémek és pillangók. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 320. p.

Zsadányi Ede: Galabárdi Zoltán. Cigányút. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 948. p.

Zsadányi Ede: F. Rác Kálmán: Csak Párizsban történhetett. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 229—230. p.

Zsadányi Ede: F. Rác Kálmán: Utolsó alkalom. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 549. p.

Zsadányi Ede: Tamási Áron: Czímeresek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 467—468. p.

Zsadányi Ede: Urbán Ernő: Forgószél. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 68—69. p.

Magyar Könyvszemle

Albert Gábor: Gáldi László: A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957, Akadémiai Kiadó. XIV, 586 p. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 147. p.

Ardó Mária: Olvasó gyermekeink. Tanulmányok és cikkek az irodalmi nevelés köréből. (Szerk. Harsányi István.) Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 302 l. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 141—142. p.

Bisztray Gyula: Az Arany János-kiadások rostája. (1883—1958.) [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 23—46. p.

Csatkai Endre: Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 360—363. p. [Kazinczy Ferencről és Kazinczy Gáborról.]

Csatkai Endre: Kísérletek Sopronban újság és folyóirat alapítására 1850-ig. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 90—94. p.

Dezsényi Béla: Makoldy Sándor: Újabb kutatások eredményei a reformkorszak gyorsíróiról. Borsos Márton, Hajnik Károly és Vasvári Pál. Bp. 1957, Magyar Gyorsírók és Gépirók Országos Szövetsége. 40 l. (Gyorsírók és Gépirók Könyvtára 6.) [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 146—147. p. [Kölcsey Ferenc Országgyűlési naplójáról.]

Durza Sándor: Sükösd Mihály: Tudós Wesp-rémi István. (Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből.) Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 99 l. (Irodalomtörténeti füze-

- tek 16.) [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 321. p.
- Erényi Tibor:** A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár, Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye. Bp. 1958, Országgyűlési Könyvtár. 496 l. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 252—253. p.
- D. Gül Ágota:** Magyar folyóiratmutatók 1945. után. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 139—141. p.
- Heltai Nándor:** A kecskeméti könyvtár történetéből. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 103—106. p. [A 19—20. századi magyar irodalom elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Herepei János:** Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 79—85. p.
- Hernády Ferenc:** Balogh Károly—Balogh Károly György. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 366—367. p. [19. század eleji író.]
- Holub József:** Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 281—283. p.
- Kiss Jenő:** Az agrárszocialista olvasókörök történetéből (1867—1914). [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 180—193. p. [190. p.: a magyar írók műveinek elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Kókay György:** A hazai újságolvasás történetéhez. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 357—360. p. [Péczely Józsefről.]
- Kókay György:** Vasi élet és irodalom. Vas megye irodalmának múltja és jelene. Szerkesztette Palkó István, sajtó alá rendezte Kuntár Lajos. A TTIT Vas Megyei Szervezete Irodalmi Szakosztályának kiadványa. Szombathely 1957. 210 l. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 145—146. p.
- Kosjár Márton:** A Zrinyiász ismeretlen „folytatása”. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 199—200. p.
- Kovács Sándor:** Miért nevezi Bod Péter „Itinerárium”-nak az „Europica Varietas”-t? [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 74—76. p. [Szepsi Csombor Márton művéről.]
- Léces Károly:** A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvvállománya. [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 345—356. p. [A magyar irodalom elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Mátrai László:** Jeszenszky János Savonarola-kiadásáról. (RMK III. 883.) [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 196. p. [16—17. századi bölcseleti író.]
- Mátrai László:** Likai Skalich Pál Raymundus Lullus-plágiumáról. (RMK III. 464.) [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 194—195. p. [16. századi bölcseleti író.]
- Milhoffer Alajos:** Egy Ludas Matyi-kiadás első ismert példánya. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 202—203. p.
- Nagy Dezső:** Szomorú István: A ceglédi hírlapírás története. I. 1878—1919. Cegléd 1957. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 143—145. p.
- Nyilas Márta:** A budapesti nyomdászknnyvtár. Az első magyar munkáskönyvtár története 1865—1945. [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 163—179. p. [172—175. p.: a magyar írók műveinek elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Péter László:** Egy nyomavesztett Juhász Gyula-kötet. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 290—291. p.
- Rudas Klára:** A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 208—213. p.
- Szabó György:** Adalékok a Tanácsköztársaság könyvpropagandájához. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 213—215. p. [Az irodalmi közlés fejlesztéséről, az irodalmi bírálatok szerepéről, jelentőségéről.]
- Tóth András:** Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt (1824—1843). [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 265—279. p. [266. p.: Toldy Ferenc igazgatóságáról.]
- Trócsányi Zoltán:** A’ setet’ haynal—csillag — után budoso címlapjáról. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 76—78. p. [Pázmány Péter művéről.]
- Turányi Kornél:** Pesti városi közkönyvtár létesítésének terve (1867—1874.) [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 287—290. p. [Toldy Ferenc szerepe és közreműködése.]

Történettudomány

Acta Historica

- Balázs J[ános]:** Sylvester János és kora. Budapest 1958, Tankönyvkiadó. 473 p. 51 t. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 416. p.
- Bán I[mre]:** Apáczai Csere János. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 602 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 416. p.
- Benda K[álmán]:** Isztorija vengerszkogo jakobinszkogo dvizsenija. Csaszt’ II. [Tan.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 1—30. p. [A jakobinus-írókra hivatkozik többször.]
- Gáldi I[ászló]:** A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest 1957; Akadémiai Kiadó. 586 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 191. p.

Hanzó L.: Vajda Péter 1808—1846. Békéscsaba 1958. 152 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 417. p.

Mezei M[árta]: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 95 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 418. p.

Pázmány Péter válogatott írásai. Budapest 1956, Magvető. 318 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 416. p.

Takács L[ajos]: Históriaok, históriák. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 127 p. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.) [Ism.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 194. p.

Várkonyi A. R.: Zapiszi Pala Ráday 1703—1706. 88 p. [Ism.] Acta Historica 1958. 1—2. sz. 185—190. p.

Zrínyi Miklós Hadtudományi munkái. Budapest 1957, Zrínyi Kiadó. 494 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 194. p.

Egyháztörténet

Busa Margit: Az őszödi kéziratos másolat-gyűjtemény. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 283—290. p. [18. századi verseket tartalmazó kéziratok.]

Csáji Pál: Jessenius György. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 47—75. p. [18. századi magyar—szlovák származású lelkész, fordító.]

Csomasz Tóth Kálmán: Gáldi László: Senczi Molnár Albert zsoldárverse. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 129 p. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 380—382. p.

Csomasz Tóth Kálmán: Korálkönyveink száz éves története. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 242—267. p. [Az egyházi énekek és zsolotárak ritmusáról.]

Erdős Károly: Károli Gáspár válogatott munkái. Összeállította: Vargha Balázs. Bp. 1958, Magvető. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 181—182. p.

Gyűlvésvi Barnabás: Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. (Régi magyar dallamok tára 1.) Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 783 l. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 182—188. p. [A 16. századi versek mértékeiről is.]

Holl Béla: Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből (1774—1783). [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 371—379. p.

Kiss Sándor: Szilvásujfalvi Anderko Imre. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 218—241. p. [16—17. századi lelkész-író.]

Koczogh Ákos: Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 344 p. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 188—192. p. [Ma-

gyar irodalomtörténeti vonatkozások a 18—19. század fordulójának korából.]

Ötvös János: Huszár Gál mint nyomdász. [Cikk.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 80—89. p.

Papp János: Adalékok a „Keresztényi Tanítások és Imádságok” történetéhez. [Cikk.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 101—112. p. [Szikszai György 18. századi teológiai író.]

Péter Zoltán: Fáy András levele egy debreceni professzorhoz. [Cikk.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 113—117. p. [1842-ből Péczely Józsefhez.]

Sólyom Jenő: Dévai Máttyás tiszántúli működése. Forráskritikai tanulmány. Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 193—217. p.

Tóth Endre: Jánosi Zoltán életműve. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 3—46. p. [1868—1942. között élő prédikátor-költő.]

Zoványi Jenő nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke. [Bibliográfia.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 118—131. p. [Irodalomtörténeti cikkeinek felsorolása a más tárgyú művekkel együtt.]

Had történelmi Közlemények

Markó Árpád: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. III. közlemény. A XVIII. század magyar katonai nyelve. [Tan.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 1. sz. 151—166. p. [Több helyen hivatkozik korabeli irodalmi művekre.]

Markó Árpád: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. IV. közlemény. III. fejezet. A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve [Tan.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 295—317. p. [Több helyen hivatkozik Zrínyi műveire és más irodalmi példákra.]

Szabó Gyula: Latinka Sándor harctéri feljegyzései (1916—1918). [Tan.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 253—259. p. [254. p.: Hamburger Jenő: Latinkaballada című verséről, 255. p.: Ady Endre háborúellenes verseiről.]

A szerkesztőség zárszava Mezősi Károly és Dienes András vitájához. [Glossza.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 260. p. [Petőfi Sándor eltűnésének helyéről.]

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei

Ortutay Gyula: Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvény-

szerűségei. [Tan.] A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1959. 3—4. sz. 195—238. p.

Párttörténeti Közlemények

Fehér András: Az 1919-es proletárdiktatúra Hajdú megyei történetéhez. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 1—52. p. [32—33. p.: Oláh Gáborról és az irodalmi életéről, 36. p.: Karikás Frigyesről.]

Galántai József: A „keresztényszocialista” szervezkedés Magyarországon 1903—1918. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 1. sz. 67—93. p. [83. p.: Ady Endre véleménye a keresztényszocialista szervezkedésről.]

Geőz András: A polgári demokrácia „radikális” ideológiája és a magyar osztályharcok valósága. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 107—134. p. [113. p.: Táncsics Mihályról és Vajda Jánosról, 113—115. p.: Ady Endréről, 115. p.: Eötvös Józsefről.]

József Farkas: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. [Ism.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 291—294. p. [Az irodalmi életéről is.]

József Farkas: Pirkadása a magyar Égnek... [Ism.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 291—294. p. [Magyar írók emlékezései a Tanácsköztársaságra.]

Kárpáti Endre: Emlékezés Madzsar József-re. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 176—194. p. [176. p.: Kaffka Margitról, Ady Endréről, 185. p.: Torma Béla verses önéletrajzáról.]

Práger Miklós: „A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye” című könyvről. [Ism.] Párttörténeti Közlemények 1959. 1. sz. 210—216. p. [A Tanácsköztársaság szépirodalmi könyvkiadásáról és sajtójáról.]

Révai József (1898—1959). [Megeml.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 234—236. p.

Szücs László: A Galilei Kör kultúrpolitikai reformjavaslatai a közoktatásügyi miniszterhez (1918. november 18.). [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 257—277. p.

Századok

Barta István: Kőlcsey politikai pályakezdetei. [Tan.] Századok 1959. 2—4. sz. 252—302. p.

Benda Kálmán: Jancsó Elemér: Az Erdélyi

Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest 1955, Akadémiai Könyvkiadó. 447 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 600—601. p. [Az irodalmi nyelv fejlesztéséről, a Társaság történetéről.]

[*Benda Kálmán*] bk.: Tinódi-Emlékkönyv. Összeállította, bevezető és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Horváth István Károly és Naszados István. Sárvár 1956, Sárvári Községi Tanács. 206 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 670. p.

Csatári Dániel: Dunának, Oltnak egy a hangja. A magyar és a román nép közös harcairól. Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. 457 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 296—298. p. [A román—magyar kapcsolatok irodalmi megnyilvánulásairól.]

Győrffy György: Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit-legenda eredetkérdése. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó. 133 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 669 p.

Molnár Erik: Révai József (1898—1959). [Megeml.] Századok 1959. 5—6. sz. 771—772. p.

K. Obermayer Erzsébet—Horváth István Károly: Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. [Tan.] Századok 1959. 5—6. sz. 773—801. p.

Pamlényi Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. [Tan.] Századok 1959. 1. sz. 109—116. p. [Az irodalom és a könyvkiadás helyzetéről, a Tanácsköztársaság hatásáról a későbbi magyar irodalomra.]

Történelmi Szemle

Benczédi László: Irodalomtörténeti Közlemények 1958. LXII. évf. [Ism.] Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 182—185. p.

Heckenast Gusztáv: Irodalomtörténeti Közlemények 1957. LXI. évf. [Ism.] Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 180—182. p.

Molnár Erik: Révai József (1898—1959). [Megeml.] Történelmi Szemle 1959. 3—4. sz. 463—464. p.

Filozófia

Magyar Filozófiai Szemle

Balogh Elemér: Az irracionálizmus kritikájához. Vita Lukács Györggyel. [Tan.] Magyar Filozófiai Szemle 1959. 1—2. sz. 75—113., 3—4. sz. 287—298. p.

- Dömötör Tekla:** „Regelő” Monday. (The First Monday After Epiphany.) [Ism.] Acta Ethnographica 1959. 1—2. sz. 1—25. p. [A regölésről, regölésnekekről.]
- Manga János:** Erntebraüche und Erntelieder der Palozen. [Tan.] Acta Ethnographica 1959. 3—4. sz. 223—267. p.
- Ortutay Gyula:** Principles of Oral Transmission in Folk Culture. (Variations, affinity.) [Tan.] Acta Ethnographica 1959. 3—4. sz. 175—221. p.
- Schram, F.:** Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 781 p. [Ism.] Acta Ethnographica 1959. 3—4. sz. 350—351. p.
- Ethnographia**
- Domokos Pál Péter:** Júlia szép leány. (Ballada-monográfia.) [Tan.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 13—60. p.
- Domokos Pál Péter:** A pávát őrző leány balladája. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 460—463. p.
- Fettich Nándor:** A Júlia szép leány-balladáról. [Tan.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 61—76. p.
- Hoffmann Tamás:** Timár Máté: Majoros Adám krónikája. (Csillagok, csillagok szépen ragyogjatok . . .) Budapest 1958, Gondolat. 501 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 527—528. p.
- Kiss Gabriella:** A 301-es mesetípus magyar redakciói. [Tan.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 253—268. p.
- Koltai Ferenc:** Berze Nagy János emléktábla Pécssett. [Hir.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 471. p.
- Kovács Ágnes:** Iratosi kertek alatt. Kisiratosi népköltészet, gyűjtötte Kovács Ferenc. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Bukarest 1958, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. 247 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 491—492. p.
- Kovács Ágnes:** Nagy Olga: A három táltos variája. Bukarest 1958, Ifjúsági Könyvkiadó. 223 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 492—493. p.
- Mona Ilona:** Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. [Tan.] Ethnographia 1959. 4. sz. 563—578. p.
- Péter László:** Veres Imre (1853—1879). Egy elfelejtett népköltészeti gyűjtő halálának 80. évfordulójára. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 473—474. p.
- Sándor István:** Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. (1770—1823.) I. Vásári

- ponyvairatok. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 198 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 481—482. p.
- Szabadfalvi József:** Céhélet emléke egy nádudvari gúnyversben. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 439. p.
- Szilágyi Miklós:** A „nevető lovak” anekdotájának népi változata. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 449—450. p.

Pedagógia

Felsőoktatási Szemle

- Barta János:** Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Literaria. 1957—1958. Szeged 1958. [Ism.] Felsőoktatási Szemle 1959. 5. sz. 328—332. p.
- Kardos László:** A Nagy Októberi Szocialista Forradalom örök aktualitása. [Cikk.] Felsőoktatási Szemle 1959. 1. sz. 45—51. p. [48—49. p.: Ady Endréről.]

Köznevelés*

- * Ahol a paginát nem tüntettük fel, a vonatkozó cikk vagy ismertetés a folyóirat közölt számának számozatlan hátsó belső borítólapján jelent meg.
- Áprily Lajos:** Tavasz a házsongárdi temetőben. Apáczai Csere Jánosné, Aletta van der Maet emlékének. [Vers.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 553. p.
- Bethlen Miklós** visszaemlékezése mesterére. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 554—555. p. [Apáczai Csere Jánosról. Részlet szerző Önéletírásából.]
- Deme László:** Apáczai Csere János nyelvéről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 547. p. [Részlet szerzőnek a Magyar Nyelv 1960. évi 1. számában kiadott tanulmányából.]
- Dienes András:** Szabadtéri Petőfi múzeum. [Cikk.] Köznevelés 1959. 21. sz. 492—493. p. [Petőfi Sándorról.]
- Dobos László:** Dezséry László: Olvasni jó. [Ism.] Köznevelés 1959. 1. sz. 21—22. p.
- Farkas Domonkos:** Kazinczy-ünnepség Patakon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 13. sz. 291. p. [Kazinczy Ferenc emlékére.]
- Fényi András:** A Gondolat könyvei. [Cikk.] Köznevelés 1959. 12. sz.
- Fényi András:** „Gyorslista” az Ünnepi Könyvhét könyveiről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 11. sz.
- Fényi András:** Magyar Könyvtár. [Cikk.] Köznevelés 1959. 19. sz. [A könyvsorozat ismertetése.]
- Fényi András:** Szeged ajándéka. [Cikk.] Köznevelés 1959. 14—15. sz. 320—328. p. [Kóós Károly: Budai Nagy Antal című drámájának előadásáról.]

- Füle Sándor:** Borbély László: Kincskeresők. [Ism.] Köznevelés 1959. 13. sz. 298. p.
- Gábor István:** Egy forradalmár költő-tanító. [Cikk.] Köznevelés 1959. 3. sz. 63. p. [Szatmári Sándorról.]
- G. R.:** Irodalomtörténeti Vándorgyűlés Sárospatakon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 21. sz. 493. p.
- Gyalui Farkas:** Apáczai Csere János házasságáról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 551—552. p.
- Harsányi Zoltán:** Karikás Frigyes. [Cikk.] Köznevelés 1959. 9. sz. 197. p.
- Harsányi Zoltán:** A Magvető hat könyve. [Cikk.] Köznevelés 1959. 9. sz. [Új magyar verseskötetokről és prózai művekről. Pl.: Nádass József: Márciusi szél, Bóka László: Alázatosan jelentem stb.]
- Hársing Lajos:** Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. [Ism.] Köznevelés 1959. 2. sz.
- Hegedűs András:** Tanítók sorsa az ellenforradalmi Magyarországon. — Pedagógusok Darvas József regényében. — [Tan.] Köznevelés 1959. 16. sz. 353—356. p. [Darvas József több művének elemzése.]
- Herepei János:** Apáczai Csere János kolozsvári lakozásáról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 552. p. [Részlet szerző cikkéből, amely a Pásztortűz 1925. évi évfolyamában jelent meg.]
- (—i —s): Új Helikon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 12. sz. 279. p. [Irodalmi napok Keszthelyen, a Helikoni ünnepségek emlékére.]
- K.:** A mai magyar irodalom néhány kérdéséről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 5. sz. 107. p.
- Kabdebő Lóránt:** Világnézeti nevelés József Attila költészetének tárgyalásakor. [Cikk.] Köznevelés 1959. 19. sz. 445—446. p.
- Kerékyártó Imre:** Dékán István: Medveles. [Ism.] Köznevelés 1959. 2. sz.
- Kerékyártó Imre:** Gondolatok a hazafias nevelésről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 2. sz. 25—26. sz. [Petőfi, Kölcsey, Ady, József Attila hazaszeretetről.]
- Készülünk a nagy ünnepre. [Cikk.] Köznevelés 1959. 4. sz. 81—83. p. [A Tanácsköztársaság a magyar irodalomban.]
- Kopré József:** Az Arany-kiállításon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 1. sz. 9. p. [Arany János emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban.]
- Kopré József:** Balázs Béla: Karcsi kalandjai. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Dékány András: Afrikából jöttek. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Erdődy János: András mester krónikája. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Fehér Tibor: Aranykakas. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** A jó könyv formálja, gazda-
gítja tanulóink jellemét. A Móra Kiadó új könyvei. [Cikk.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Mándy Iván: Csutak és a szürke ló. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Murányi-Kovács Endre: A fizenzei varázsló. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Murányi-Kovács Endre: Garibaldi dobosa. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Németh Imre: A bibortenger hőse. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Passuth László: Megszólal a sirvilág. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Szalay Lenke: Mogyoró. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Szántó György: A boszorkány. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Körműves Imre:** A Szépirodalmi Könyvkiadó újdonságai. [Cikk.] Köznevelés 1959. 21. sz.
- Könyvek a Tanácsköztársaságról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 5. sz.
- Lengyel Dénes:** „Édes hazám, fogadj szivedbe”. — Gondolatok Makay Gusztáv új könyvének olvasásakor. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz. 403. p.
- Lengyel Dénes:** Molnár Kata: A mandarin-kalap. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz.
- Lengyel Dénes:** Palotai Boris: Júlia. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz.
- Makay Gusztáv:** Érettségi írásbeli a Tanácsköztársaság jegyében. [Cikk.] Köznevelés 1959. 16. sz. 359—361. p. [Magyar irodalomtörténeti érettségi írásbeli tételek és dolgozatok elemzése.]
- Makay Gusztáv:** Kerékyártó Imre—Lengyel Dénes: Az irodalomelmélet tanítása az általános iskolában. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz. 236. p.
- Makay Gusztáv:** A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1959. (Szerkesztette: Vargha Balázs.) [Ism.] Köznevelés 1959. 22. sz. 524. p.
- (m—r.): Román György: Szürke ház. [Ism.] Köznevelés 1959. 22. sz. 524. p.
- Orosz Lajos:** Apáczai Csere János pedagógiai öröksége. [Tan.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 539—544. p.
- P. J.:** Apáczai Csere János: Magyar Enciklopédia. I. [Ism.] Köznevelés 1959. 11. sz. 263. p.
- Pálmai Kálmán:** Életképek a reformkor irodalmából. [Ism.] Köznevelés 1959. 2. sz.
- R. R.:** Regények az ellenforradalomról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 13. sz.
- Seres József:** Gergely Márta: A mi lányunk. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.
- Seres József:** A mai magyar irodalom tanításának néhány kérdése. [Cikk.] Köznevelés 1959. 8. sz. 185—187. p.
- Seres József:** Nádasi Péter: Jóska és gazdája. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.
- Seres József:** Sándor József: Ez volt a hajnal. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.

Seres József: Szalay Lenke: Kettő hiányoznak. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.
Sz. B.: A magyar nyelv és irodalom tanítása. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz. 404. p. [A Magyar tanítás módszertani folyóirat egyik számának ismertetése.]
Szilassy Attila: Bárány Tamás: Rettentő Misi. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: Elek István: Merénylet a világűrben. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: Hegedűs Géza: Előszó a hőskölteményhez. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: Marton Béla: A Ceresz foglyai. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: A „nagyobb rész” boldogságát szolgálják. — A Gondolat könyvei. — [Cikk.] Köznevelés 1959. 22. sz.
Teleki László: A Szépirodalmi Könyvkiadó legújabb könyvei. [Cikk.] Köznevelés 1959. 16. sz.
Tl.: Dolmányos István: Költők barátságától népek testvériségig. [Ism.] Köznevelés 1959. 22. sz. 525. p.
Vihar Béla: „Az újért hamvamat a maradék áldani fogja, tudom.” Kazinczy, az iskolapolitikus. [Cikk.] Köznevelés 1959. 18. sz. 423—425. p. [Kazinczy Ferencről.]

Pedagógiai Szemle

Bajkó Mátyás: Benedek Elek 1859—1929. [Cikk.] Pedagógiai Szemle 1959. 9. sz. 815—820. p.
Hegedűs András: Hanzó Lajos: Vajda Péter. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 6. sz. 591—592. p.
Jausz Béla: Apáczai Csere János 1625—1659. [Tan.] Pedagógiai Szemle 1959. 12. sz. 1113—1118. p.
Komár Pálné: Irodalmi elemzések. I—II. Bp. 1957—1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 87, 100 p. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 5. sz. 487—488. p.
Komár Pálné: A marxista világnézet elemeinek érvényesítése a magyar nyelv- és irodalomtanításban. [Tan.] Pedagógiai Szemle 1959. 5. sz. 429—434. p.
Komor Ilona: Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 606 p. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 1. sz. 63—65. p.
A középiskolai magyar nyelvi és világirodalmi albizottság javaslata. [Cikk.] Pedagógiai Szemle 1959. 3. sz. 269—271. p. [A Tanácsköztársaság irodalomtanítási tervéről.]
Pálmái Kálmán: Kerékgyártó Imre—Lengyel Dénes: Az irodalomelmélet tanítása az általános iskolában. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 10. sz. 977—980. p.
Ravasz János: Balázs János: Sylvester János

és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 477 p. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 4. sz. 400—402. p.
Révai József 1898—1959. [Megeml.] Pedagógiai Szemle 1959. 10. sz. 901—902. p.
Takács Etel: Balassa László: Garmada. Rokónértelmű szócsoportok és írői kifejezőformák. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 1. sz. 66—67. p.
Dr. Tettamanti Béla 1884—1959. [Megeml.] Pedagógiai Szemle 1959. 9. sz. 895—897. p. [József Attiláról is.]
Zibolen Endre: A „Magyar Enciklopédia” két új kiadása. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 12. sz. 1154—1156. p. [Apáczai Csere János művének a Szépirodalmi Könyvkiadónál és az Akadémiai Kiadónál megjelent kiadásairól.]

Zenetudomány

Muzsika

Boros Rezső: Brahms—Petőfi megzenésítője. [Cikk.] Muzsika 1959. 7. sz. 40—42. p. [Georg Friedrich Daumer szövegköltő átvételei és fordításai Petőfi műveiből Brahms részéről.]
Flórián László: Csenki Imre: „A bajusz.” Új magyar vígopera bemutatója a debreceni Csokonai Színházban. [Cikk.] Muzsika 1959. 6. sz. 21—22. p. [Arany János versének megzenésített változatáról.]
Kőrtvélyes Géza: Csongor és Tünde. [Cikk.] Muzsika 1959. 8. sz. 13—16. p. [Vörösmarty Mihály színművének táncjáték megzenésítéséről.]
László Zsigmond: Szabolcsi Bence: Vers és dallam. [Ism.] Muzsika 1959. 10. sz. 43—44. p.
Pernye András: Bókay János: Bohémek és pillangók. [Ism.] Muzsika 1959. 3. sz. 42—43. p.
Pernye András: Szentkuthy Miklós: Divertimento. [Ism.] Muzsika 1959. 6. sz. 46—47. p.
Pernye András: Vécsey Jenő: Szimfonikus concerto Krúdy emlékére. [Cikk.] Muzsika 1959. 11. sz. 40. p.
Somogyi Vilmos: Reinitz Béla. [Cikk.] Muzsika 1959. 3. sz. 7—13. p. [7—8. p.: Ady Endre verseinek megzenésítéséről.]
Újfalussy József: Farkas Ferenc: Vidrócki. Gondolatok egy zenés színpadi műfajról. [Cikk.] Muzsika 1959. 10. sz. 40—41. p. [Szövegét Innocent Vincze Ernő írta.]
Ünnepségek Vikár Béla születésének 100. évfordulóján. [Cikk.] Muzsika 1959. 6. sz. 45. p.
Várnai Péter: Cs[omasz] Tóth Kálmán XVI.

század magyar dallamgyűjteménye. [Ism.] Muzsika 1959. 8. sz. 43. p. [Népköltészet-ről is.]

Társadalomtudomány

A Béke és a Szocializmus Kérdései

Fogarasi Béla: Lukács György filozófiai koncepcióiról. [Tan.] A Béke és a Szocializmus Kérdései 1959. 6. sz. 50—58. p.

Borsodi Szemle

Bodgál Ferenc: A borsodi néphagyománygyűjtés új eredményei. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 1. sz. 54—56. p. [Népköltészeti gyűjtésekről.]

Borsodi Gyula: Kazinczy sírja mellett. [Vers.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 81. p.

Csorba Zoltán: József Attila Miskolcon. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 1. sz. 10—13. p.

Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Tomus V.) Eger 1959. [Ism.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 79—80. p.

Gribowszkiné Kálnai Jolán: Az eszmei és a művészi a szocialista realizmusban. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 3. sz. 110—112. p.

Gyárfás Imre: Egy életmű példaadása. Kazinczy születésének 200-ik évfordulójára. [Tan.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 4—11. p. [Képekkel.]

Gyárfás Imre: A pártosság kérdései. Esztétikai mozaikok. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 126—130. p. [Az irodalmi pártosságról.]

Gyárfás Imre: A szocialista realizmus kérdései. Esztétikai mozaikok. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 3. sz. 105—110. p.

Gyárfás Imre: Vázlatos vonások Szép Ernő lírikusi arcképéhez. Gondolatok Add a kezed című kötetének, összegyűjtött verseinek olvasása közben. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 1. sz. 114—121. p.

(Sz.b.): Az első tavasz. (Színetár György színművének ősbemutatója Miskolcon.) [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 33—34. p.

Hegyi Imre: A Bodrogköz. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 28—33. p. [A Bodrogköz népköltészetéről is.]

Kabdebő Lóránt: Gelléri Andor Endre. (Megemlékezés az íróról A nagymosoda című regényének megjelenése alkalmából.) [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 111—112. p.

Kabdebő Lóránt: József Attila Ars poeticája. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 4. sz. 99—107. p.

Kabdebő Lóránt: Kazinczy Ferenc és Dayka Gábor kapcsolata. Részlet egy nagyobb tanulmányból. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 31—35. p.

Kabdebő Lóránt: A politikus műfordító. Gábor Andor versfordító pályája. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 131—132. p.

Kabdebő Lóránt: A szegedi fiatalok antológiája. [Ism.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 109—112. p.

Katona Béla: A klasszikus Krúdy. (Krúdy Gyula válogatott novellái a Magyar Klasszikusok sorozatában.) [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 3. sz. 103—105. p.

Katona Béla: Krúdy és a Tanácsköztársaság. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 105—108. p.

Kazinczy korszerű követése jegyében. Irodalomtörténeti vándorgyűlés Sárospatakon. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 81—83. p.

Kiss Gyula: Kazinczy. Színmű három felvonásban. Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 98—125. p.

Kardos László: Ember vagy árnyékrajzolat? Kazinczy a Levelek tükrében. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 27—30. p.

Kardos László—Csorba Zoltán—Tóth József: Miskolc kulturális élete a Tanácsköztársaság előtt és alatt. [Tan.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 15—22. p. [Az irodalmi életről részletes elemzésekkel.]

H. Kovács Mihály: A „Kazinczy Önképzőkör.” [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 43—44. p. [A miskolci Földes Ferenc Gimnázium önképzőkörének irodalmi próbálkozásairól.]

H. Kovács Mihály: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Gondolatok egy nagy jelentőségű mű lapozgatása közben. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 40—42. p. [Kazinczy Ferenc, Révai Miklós és Czuczor Gergely nyelvápoló kezdeményezéseiről is és Arany Jánosról.]

Nemzetközi Szemle

Nemzetiségi kiadványok a Román Népköztársaságban. [Cikk.] Nemzetközi Szemle 1959. 9. sz. 34—35. p. [Magyar írók műveinek kiadásairól.]

Népművelés

A. B.: Huszty Tamás: Játék a múzeumban. [Ism.] Népművelés 1959. 10. sz. 29—30. p.

(A. B.): Sziráky Judit: Orkán. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 29. p.

B—p.: Barabás Tibor: Örök dallamok. [Ism.] Népművelés 1959. 4. sz. 29. p.

Bölni György: Évfordulón. [Cikk.] Népművelés 1959. 4. sz. 29. p.

- művelés 1959. 3. sz. 4. p. [A Tanácsköztársaság évfordulóján Ady Endréről is.]
- Dienes András:** Petőfi és a szabadságharc emlékezte egy nemzetiségi falu hagyományaiiban. [Cikk.] Népművelés 1959. 11. sz. 8—9. p.
- F. F.:** Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 28. p.
- F. F.:** Passuth László: Megszólal a sírvilág. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 28. p.
- Faragó Vilmos:** Kisvárdai tanulságok. [Cikk.] Népművelés 1959. 1. sz. 16—18. p. [17—18. p.: A magyar irodalom elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Földeák János:** F. Rác Kálmán: Csak Párizsban történt. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 29. p.
- gg—:** Pákolitz István: Szüret. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- Gadó György:** Petur László: A nagy kaland. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 28. p.
- Gönczi Imre:** Timár Máté: Majoros Ádám krónikája. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 28. p.
- Görgey Gábor:** Gelléri Andor Endre: Varázsló, segíts! [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- Gyertyán Ervin:** Erdős László: Sziszifusz. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 29. p.
- Hajdu Ferenc:** Gergely Sándor: Pereg a dob. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- i i—:** Bóka László: Alázatosan jelentem. [Ism.] Népművelés 1959. 4. sz. 29. p.
- I. K.:** Ébredés. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 2. p.
- J. M.:** Csepeli Szabó Béla: A világ peremén. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- József Farkas:** Írók a közművelődés szolgálatában. [Cikk.] Népművelés 1959. 3. sz. 5. p. [A Tanácsköztársaság irodalmi életéről.]
- K—s:** Jankovich Ferenc összegyűjtött versei. [Ism.] Népművelés 1959. 9. sz. 29. p.
- Karcsai Kulcsár István:** Gerencsér Miklós: Hátsóváros. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 29. p.
- Karcsai Kulcsár István:** Hernádi Gyula: Deszkalostor. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- Karcsai Kulcsár István:** Simon István: A Jangece vitorlái. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 29. p.
- Köpeczi Béla:** A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. [Cikk.] Népművelés 1959. 5. sz. 6—7. p.
- L. S.:** Kazinczy Ferenc (1759—1831). [Cikk.] Népművelés 1959. 10. sz. 12. p.
- (**L. S.:**) A népnevelő Táncsics. [Cikk.] Népművelés 1959. 6. sz. 8. p.
- L. V.:** Új egyfelvonásosok. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.
- László Anna:** Petur László: A nagy kaland. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- László Anna:** Szabó Magda: Mondják meg Zsófikának ... [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 27. p.
- Lengyel Balázs:** József Attila élete képekben. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 29. p.
- Lengyel Balázs:** László Anna: Szilveszter éjszakája. [Ism.] Népművelés 1959. 10. sz. 30. p.
- Lengyel Balázs:** Mándy Iván: Fabulya feleségei. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- Lukácsy Sándor:** Bán Imre: Apáczai Csere János. [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 29. p.
- (**m. i.:**) Fazekas Anna: Rigó nóta. [Ism.] Népművelés 1959. 9. sz. 29. p.
- (**m. i.:**) Palotai Boris: Júlia. [Ism.] Népművelés 1959. 9. sz. 29. p.
- Mándy Iván:** Bárány Tamás: Rettentő Misi. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- Mándy Iván:** Takács Tibor: Szóktetés Budáról. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- Merényi Oszkár:** Történelem és irodalom. [Cikk.] Népművelés 1959. 1. sz. 14—15. p. [Szabolcs megye irodalmi hagyományairól, emlékeiről.]
- Novák József:** Beszélgetés Berzsenyi Dániellel a termelészövetkezetekről. [Cikk.] Népművelés 1959. 6. sz. 6—7. p.
- Ny. A.:** Keszi Imre: Elysium. [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 27. p.
- Nyíri Tibor:** Galabárdi Zoltán: Papsajt. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.
- Nyíri Tibor:** A halhatatlanság egy napja ... [Cikk.] Népművelés 1959. 8. sz. 22—23. p. [Móricz Zsigmondról.]
- O. A.:** Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- O. A.:** Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 28. p.
- O. A.:** Ráth-Végh István: Fekete krónika. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 28. p.
- Oltványi Ambrus:** Apáczai Csere János (1625—1659). [Cikk.] Népművelés 1959. 12. sz. 30. p.
- Ordas Iván:** Móricz Zsigmond nyomában Kétpó termelészövetkezeti községben. [Cikk.] Népművelés 1959. 11. sz. 22. p. [Móricz Zsigmond egyik riportjáról és útjáról.]
- Petró András:** Balázs János: Sylvester János és kora. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 28. p.
- R. S.:** Takáts Gyula: Mézöntő. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 29. p.
- Rajcsányi Károly:** Földeák János: Láttam Lenint. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 29. p.
- Rajcsányi Károly:** Pilinszky János: Harmadnapon. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.

Rajcsányi Károly: Rákos Sándor: Szegények vonulása. [Ism.] Népművelés 1959. 10. sz. 29. p.

Reményi Béla: Goda Gábor: Családi kör. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.

Szabolcsi Miklós: Ady. [Cikk.] Népművelés 1959. 1. sz. 3. p.

Szomráky Sándor: Radnóti Miklós: Ikrek hava. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.

Szücs László István: Gondolatok Demeter Imre „Rivalda” című könyve körül. [Cikk.] Népművelés 1959. 5. sz. 29. p.

T. T.: Csorba Győző: A szó ünnepe. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.

Teleki László: A Kincses Könyvekről. [Cikk.] Népművelés 1959. 6. sz. 26. p. [A magyar irodalom vidéki elterjedtségéről.]

„Túztánc”. Fialat költők antológiája. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 29. p.

Vidor Miklós: Kolozsvári Grandpierre Emil: A boldogtalanság művészte. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 28—29. p.

—y—: Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetéről. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 28. p.

—y: Pulszky Ferenc Önéletírása. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 28. p.

—y: Teleki Sándor Emlékezései. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 28. p.

Pártélet

Bassa Endre: Dicső napokat idézek ... Könyvek a Magyar Tanácsköztársaságról. [Cikk.] Pártélet 1959. 8. sz. 92—96. p. [A Tanácsköztársaság a magyar irodalomban.]

Kiss Györgyné: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. [Ism.] Pártélet 1959. 7. sz. 103—104. p. [Az irodalmi életéről és a könyvkiadásról is.]

Nagy László: A Lukács-vitáról. [Tan.] Pártélet 1959. 8. sz. 46—52. p. [Lukács György nézeteiről.]

Nagy László: A művelődéspolitikai irányelvek megvalósításának néhány kérdése. [Cikk.] Pártélet 1959. 1. sz. 50—56. p. [51. p.: Lukács Györgyről, 52—53. p.: a népi íróról.]

Soproni Szemle

Bors András: Bors László, az ember, a költő és a forradalmár. [Tan.] Soproni Szemle 1959. 1. sz. 58—72. p.

Csatkai Endre: Állítólagos Petőfi forradalmi vers soproni diákok versgyűjteményében. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 2. sz. 144—150. p.

Csenár János: Ősze János Kurrens könyve 1845—1849. [Tan.] Soproni Szemle 1959.

3. sz. 259—269. p. [259. p.: Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek című művéről.]

Ivancsics Nándor: Legénycéh nyomai egy petőfiházi népszokásban. [Tan.] Soproni Szemle 1959. 2. sz. 169—174. p. [Verses népi mondóképpel, népköltészeti elemekkel való leánykérésről.]

Kelényi Ferenc: Kazinczy Ferenc soproni kapcsolatai. [Tan.] Soproni Szemle. 1959. 4. sz. 305—324. p.

Keresztury Dező: Pap Károly. [Tan.] Soproni Szemle 1959. 1. sz. 95—101. p.

V. Kovács Sándor: Gúnyvers Sopron követe ellen 1830-ból. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 4. sz. 352. p.

László Ernő: Móra Ferenc téves elbeszélése Haydn koponyájának sorsáról. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 4. sz. 374—375. p.

Makkay Jánosné: Kis János levele az Akadémiához a soproni nyomda működéséről. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 4. sz. 371—373. p. [1837-ből.]

Pap Károlyné: Pap Károly, a vöröskatoná. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 1. sz. 102—103. p.

Társadalmi Szemle

B. Gy.: Mesterházi Lajos: Pokoljárás. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 161. p.

B. Gy.: Vas István: Esszék és művek. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 1. sz. 102. p. [Évek és művek című kötetéről.]

A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei. [Cikk.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 46—72. p.

H. Gy-né: Vidor Miklós: Idegenek. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 125—127. p.

K. T.: Zalka Miklós: Aknamező. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 162—163. p.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei a párt VII. kongresszusára. [Cikk.] Társadalmi Szemle 1959. 10. sz. 82—112. p. [103—106. p.: kulturális és irodalmi életünkről.]

Pamlényi Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 5. sz. 122—129. p. [A Tanácsköztársaság irodalmi politikájáról is.]

R. L.: Erdős László: Lelkiismeret. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 125—126. p.

Révai József: A tűz csiholója. Ady Endre halálának 40. évfordulójára. [Tan.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 73—86. p.

Révai József 1898—1959. [Megeml.] Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 1—2. p.

Székelgy György: Az 1958—59-es színházi évad néhány kérdéséről. [Tan.] Társa-

dalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 115—125. p.
[Új magyar színművekről.]

V a l ó s á g

Bessenyei György: Bodnár György [szerk.]; Szüreti fűrt. (Szépirodalmi Kiadó, Olcsó Könyvtár. [Ism.] Valóság 1959. 4. sz. 103—106. p.
Bóka László: Egy új lírikus nemzedék. [Tan.] Valóság 1959. 1. sz. 72—77. p.

Bóka László: Valami a sláger körül. [Cikk.] Valóság 1959. 3. sz. 86—89. p. [Az irodalmi igényű szórakoztatásról, a magyar írók kabaré- és slágerszerű műveiről.]

Csatári Dániel: A „Korunk” ünnepi számának margójára. [Cikk.] Valóság 1959. 5. sz. 108., 110—111. p. [A romániai magyar nyelvű folyóirat terveiről, történetéről.]

Fekete Sándor: A magyar emigráció és a hidegháború. [Tan.] Valóság 1959. 5. sz. 39—45. p. [Diszidens sajtóorgánumokról.]

[*g. h.*]: A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. (Az Országgyűlési Könyvtár kiadása. 1958. 496 p.) [Ism.] Valóság 1959. 1. sz. 113. p.

Gyurkó László: A giccs természetrajza. [Cikk.] Valóság 1959. 6. sz. 67—70. p. [Az irodalmi giccsről.]

Haász Árpád: A századeleji magyar társadalom és a Galilei Kör. [Tan.] Valóság 1959. 1. sz. 17—18., 20—26. p. [17., 20., 22. p.: Ady Endréről, 25. p.: A Galilei Kör és a magyar írók kapcsolatairól.]

Hámori Ottó: Színházi tükör. [Cikk.] Valóság 1959. 2. sz. 70—76. p. [72. p.: Fehér Klára: A teremtés koronája, 73. p.: Káliai István: Kötéltánc, Mesterházi Lajos: Pesti emberek, Gádor Béla: Lyuk az élet-rajzon.]

Hegeűs Géza: Technika és drámatechnika. [Tan.] Valóság 1959. 6. sz. 59—66. p.

Hoffmann Tamás: Takács Lajos: História-sok, históriák. Akadémiai Kiadó 1958. 127. p. [Ism.] Valóság 1959. 2. sz. 104—105. p.

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos a nemzeti-ségek védelmében. [Tan.] Valóság 1959. 2. sz. 29—39. p. [29—30. p.: a magyar felvilágosodás és reformkor íróinak nemzeti-ségi elgondolásairól, 37. p.: Berzsenyi Dánielről, Vörösmarty Mihályról.]

Koczkás Sándor: A kritika elefántcsont-tornya. Gondolatok Kosztolányiról, a kritikusról. [Cikk.] Valóság 1959. 4. sz. 37—45. p. [Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. című cikkgyűjteménye alapján.]

Kóky György: Az első magyar ismeretterjesztő folyóirat. [Cikk.] Valóság 1959. 5. sz. 140—142. p. [A Mindenes Gyűjteményről és Péczely Józsefről.]

Köves Béla: A Nemzeti Könyvtárról. [Cikk.] Valóság 1959. 2. sz. 101—103. p. [A Gondolat Kiadó könyvsorozatáról.]

Mezei Márta: Weber Antal: A magyar regény kezdetei. (Akadémiai Kiadó, Irodalomtörténeti Könyvtár 5. 1959. 238 p.) [Ism.] Valóság 1959. 6. sz. 117—119. p.

Mód Aladár: Szocialista eszmeiségért. [Tan.] Valóság 1959. 6. sz. 3—20. p. [3—5. p.: a kritikáról, 7. p.: Petőfi és Ady hazaszeretetéről, 10—11. p.: irodalom és társadalmi haladás, 12—13. p.: Veres Péterről, 14—17. p.: Illyés Gyuláról, az írók és a forradalom kérdéséről.]

Pais Dezső: A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez. [Tan.] Valóság 1959. 3. sz. 41—42., 44—46. p. [46. p.: Madách Imréről és Juhász Gyuláról.]

Pándi Ilona: 1919 és a magyar értelmiség. [Tan.] Valóság 1959. 2. sz. 13—28. p. [16. p.: a „Ma” című folyóiratról és Kassák Lajosról, 18. p.: Krúdy Gyuláról, Szabó Dezsőről, 19. p.: Babits Mihályról, 20—21. p.: Juhász Gyuláról, Tóth Árpádról, Móricz Zsigmondról, 22. p.: Karinthy Frigyesről.]

Pozsonyi Béla: Emlékezés egy nagy népművelőre. Apáczai Csere János halálának 300. évfordulójára. [Tan.] Valóság 1959. 6. sz. 21—30. p.

Remete László: A Tanácsköztársaság irodalmáról. [Tan.] Valóság 1959. 1. sz. 87—91. p.

Simon Józsefné: Irodalmunk egy nyugatnémet világirodalmi enciklopédia tükrében. [Cikk.] Valóság 1959. 2. sz. 107—108. p. [Paul Wiegler: Az idegen nyelvű világirodalom története című műről.]

Sükösd Mihály: Egy magatartás széthullása. Gondolatok Márai Sándor új könyvéről. [Cikk.] Valóság 1959. 4. sz. 46—50. p. [Márai Sándor: Napló (1945—1957). New York, Occidental Press, 235 p. című műve alapján.]

Szabó György: Egy igazi íróról. Megjegyzések Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó címen kiadott írásaihoz. [Cikk.] Valóság 1959. 4. sz. 31—36. p.

Szabó György: Klasszikus költőnk: József Attila. (A Magyar Tudományos Akadémia József Attila ülészakáról.) [Cikk.] Valóság 1959. 1. sz. 67—71. p.

Szij Rezső: Bibliofil könyvkiadás. A Helikon kiadványairól. [Cikk.] Valóság 1959. 6. sz. 120—124. p.

Tilkovszky Lördnt: Ismeretlen Széchenyi-levelek. Újabb adatok Széchenyi politikai pályája 1831—1848 közti szakaszának értekeléséhez. [Cikk.] Valóság 1959. 1. sz. 92—97. p.

Weber Antal: Irodalomtörténeti vándorgyűlés Sárospatakon. [Cikk.] Valóság 1959. 6. sz. 81—84. p.

- Gosztonyi János:** Emlékbeszéd Vas megye Tanácsa 1959. június 21-i ünnepi ülésén. [Cikk.] Vasi Szemle 1959. I. kötet. 53—59. p. [Több helyen hivatkozik és idézi József Attilát, Bálint Györgyöt.]
- Palkó István:** Derkovits Gyula, Szombathely nagy szülöttje. A forradalmi példakép. (Tárlatnyitó.) [Cikk.] Vasi Szemle 1959. I. kötet 59—62. p. [Több helyen utal József Attilára.]
- Palkó István:** Derkovits Gyula, Szombathely nagy szülöttje. Az osztályharcos művész. (Katalógusi bevezető.) [Cikk.] Vasi Szemle 1959. I. köt. 62—63. p. [Utal József Attilára.]
- B. Thomas Edit—Prokopp Gyula** [közveteszi]: Bél Mátyás: Hungariae Novae Notitia. Membrum III. De Sabaria. [Cikk.] Vasi Szemle 1959. II. kötet 37—57. p. [37—38. p.: cikk Bél Mátyásról.]

Függelék

Acta Universitatis Debreceniensis

de Ludovico Kossuth nominatae

- Juhász Géza:** Csokonai Árpádiásza. [Tan.] Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. V. 1958. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 101—117. p.

Acta Universitatis Szegediensis

Sectio Litteraria

- Berczik Árpád:** Az összehasonlító irodalomtörténet és a műfordítás néhány kérdése. [Tan.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 75—87. p.
- Ilia Mihály:** A Holnap születése. [Tan.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 89—101. p.
- Nacsády József:** Két kirándulás. (Adalékok Mikszáth Kálmán életrajzához.) [Tan.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 109—118. p.
- Péter László:** Juhász Gyula és a „fekete báró.” [Cikk.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 103—105. p.
- P[éter] L[ászló]:** Szakdolgozatok Juhász Gyuláról. [Cikk.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 119—120. p.

(T—s.): Magyar tanárok. [Cikk.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 107—108. p. [Péterfy Jenőről és a valláserkölcsei alapon álló tanításról. Eredetileg a Szeged és Vidéke 1906. július 4-i számában jelent meg.]

Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve

- Bakos József:** Adalékok a műkedvelő színjátszás történetéhez. A műkedvelő szó és szinpad nyelvének történetéhez. [Cikk.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 651—653. p. [651. p.: Balogh István: Mátyás déak, 652. p.: Szigligeti Ede: a rab és Obernyik Károly: Örökség című színművéről.]
- Bakos József:** Adatok a magyar ifjúság nyelv-művelő munkájának fejlődéstörténetéhez. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 641—647. p. [Révai Miklósról, Baróti Szabó Dávidról, a magyar irodalmi nyelv stílusáról.]
- Bakos József:** A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szokincse. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 5—54. p. [15. p.: Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály, Erdélyi János, 26. p.: Dormay Viktor, Gvadányi József, 25. p.: Erdélyi János irodalmi műveinek vonatkozó szokincseről. Több helyen népköltészeti példákra utalás.]
- Chikán Zoltánné:** Adalékok az alaktani elemek stílusértékéhez. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 55—62. p. [Arany János, Mikszáth Kálmán és Tompa Mihály műveiből vett példakkal.]
- Friedrich Sándorné:** A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az intervenció-sok elleni harcban részt vett internacionalista emlékezései. (Munkás folklór adalékok.) [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 197—209. p. [206—209. p.: a magyar internacionalisták közötti kulturmunkáról.]
- Némedi Lajos:** Bessenyei György és a Ratio Educationis. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 95—108. p.
- Patakv László** [kiad.]: Kortársi megemlékezés Adyról II. Vincze Géának, Ady közeli rokonának visszaemlékezése. [Cikk.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 647—650. p.
- Szántó Imre:** A szocialista pedagógus-mozgalom Heves megyében (1918—1919). [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 119—144. p. [Eötvös József oktatási elveiről összehasonlítási szándékkal a 119—120. p.-n.]

Szokodi József: Adalékok Móricz Zsigmond politikai portréjához. [Cikk.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 654—655. p.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

Csapodiné Gárdonyi Klára: Wohl Janka emlékalbuma. [Cikk.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 247—257. p. [A múlt század végének irodalmi életéről; Arany Jánosról.]

Csepő Attila: Csernátony Lajos névtelen és álnévvé levelezése a Magyar Hírlapban. [Cikk.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 340—348. p.

Simon Mária Anna: A szépirodalom hatásának vizsgálatáról. [Tan.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 142—159. p.

Terbe Lajos» Szibériai magyar lapok 1915—1921. Bibliográfia az omszki Forradalom és Vörös Újság részletes ismertetésével. [Tan.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 258—284. p. [Ligeti Károlyról és Bányai Kornélról, a szibériai magyar hadifoglyok irodalmi működéséről.]

A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve

Bernáth Béla: Szófejtések, szótörténeti adalékok. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 125—138. p. [129. p.: Bessenyei Györgyről, 132. p.: Bornemisza Péterről, 133. p.: Kriza Jánosról, Kemény Jánosról és Rimay Jánosról.]

Heinz Fülöp: A magyar népdal valóságtükrözése. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 147—156. p. [A népköltészetéről is.]

Kálmánchey Zoltán: A szocialista hazafiság és a hazafias nevelés problémája. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 35—44. p. [Ády Endre és Petőfi Sándor hazaszeretetről.]

Kolta Ferenc: Adatok a „Szépek könyve” történetéhez. [Cikk.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 65—71. p. [Egy irodalmi zsebkönyv tervéről, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely, Kuthy Lajos és mások közreműködésével.]

Komlósi Sándor: Emlékezzünk a Tanácsköztársaság közoktatásügyére. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 6—23. p. [14. p.: Eötvös József közoktatási programjáról.]

Péczely László: Verstan-esztétikai kérdések. (Egy nagyobb tanulmány néhány fejezete.) [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 93—116. p.

Vargha Károly: Die Überlieferungen der ungarischen und ungarndeutschen Bergleute in der Umgebung von Pécs. [Cikk.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 139—143. p. [A pécskörnyéki bányász-folklorról.]

A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve

Balkányi Enikő: Delhányi Zsigmond: Adatok Petőfi Sándor életrajzához. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 42—47. p.

Baróti Dezső: A látható irodalom. Az irodalmi muzeológia néhány kérdéséről. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 8—19. p.

Éder Zoltán: Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 70—77. p.

Egri Péter: Az adott világ varázsainak mérnöke. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 48—69. p. [A modern költészetéről, a modern magyar költészetéről is. Pl. József Attiláról és napjaink költészetéről.]

Előszó. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 5—7. p. [Az Irodalmi Múzeum céljairól.]

Illés Lászlóné: Karinthy Frigyes első regénye. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 78—86. p. [Képekkel és két színes táblával.]

Julow Viktor: Tóth Árpád ifjúkori levelei és rajzai. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 87—112. p.

Kanyar József—Vargha Balázs: A niklai gazda. Újabb adatok Berzsenyi Dániel életéhez. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 113—119. p.

Keresztury Dezső: Egy nagy költő emlékezete. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 20—26. p. [Arany Jánosról.]

Kiss József—V. Nyilassy Vilma: Petőfi levelezésének kiadatlan és elfelejtett darabjai. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 120—134. p.

Magyar költészet — mai magyar grafika. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 27—36. p. [Magyar írók műveinek illusztrálásáról, képekkel és két színes műmelléklettel.]

Miklós Róbert: Az „Aradi vészlapok” szerkesztői levelezéséből. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959.

- 135—142. p. [Sárosy Gyuláról, Császár Ferencről és több kortársukról.]
- V. *Nyilassy Vilma*: „Dal a pipáról s más egyébről.” Császár Ferenc irodalmi hagyatékának Petőfi-kéziratai. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 143—156. p.
- Pölskei Ferencné*: Adalékok Móricz Zsigmond riportjaihoz. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 157—168. p.
- Sára Péter*: Levelek Anton Strakától. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 169—177. p. [Magyar írók műveinek cseh nyelvre való fordításáról.]
- Szántó Judit*: József Attila dedikációi. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 178—187. p.
- Vargha Balázs*: Vajda Juliánna emlékkönyve 1816—1818. A Csokonai-kultusz történetéhez. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 188—221. p. [Képekkel és két színes melléklettel.]
- Vayer Lajosné*: Petőfi Sándor első szobra — Alexy Károly ismeretlen alkotása. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 37—41. p.
- A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve
- Benkő László*: A mondatszerkezet stilisztikai elemzésének kérdései. (Írói átképzelés és állásfoglalás.) [Tan.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 5—32. p. [Veres Péter írói stílusáról.]
- Az Ének-Zenetanszék tanárainak alkotó és előadó művészi munkája. [Cikk.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 237—238. p. [Magyar költők verseire írt zeneművekről.]
- Káldor János*: Az első forradalmi munkásdalok. A magyar munkásmozgalom kezdetei. [Cikk.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 229—235. p. [230. p.: Gáspár Imréről és Poór Lajos Árpád: Munkásdalok, szavalmányok és költemények. Bp. 1890. című könyvéről, 234. p.: Gyagyovszky Emilről, Ady Endréről és Móricz Zsigmondról.]
- Vajda László*: Móra Ferenc, a vezércikkíró. [Tan.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 87—120. p.

Gyűjtötték: *iff. Kozocsa Sándor* és az MTA Irodalomtörténeti Intézete külső, anyaggyűjtő munkatársai.
Szerkesztette: *Kemény G. Gábor*

РЕЗЮМЕ

Антал Вебер

О НАЧАЛЕ НАШЕГО ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Автор занимается некоторыми проблемами эпохи Просвещения и реформ, в первую очередь вопросом художественной сознательности. В словесной общественности распространено мнение, по которому писатели этой эпохи творили большей частью инстинктивно, их эстетическое образование было весьма дефектным или устарелым и гетерогенного характера. Автор старается доказать, что это мнение восходит к генерализациям нескольких более ранних работ и что относящиеся к этой области исследования уже давно не проводятся на желаемом уровне. Если бросить взгляд лишь на некоторые более известные и фактически доказываемые явления и на теоретические труды значительных творцов как Чоконаи и Кельчеи, то сразу становится ясным, что венгерское эстетическое образование, хотя и не могло развиться в специальную дисциплину в данных условиях культуры, все же существовало и, в соответствии с венгерскими условиями, выражало главные художественные стремления, которыми интересовались наши писатели.

Йозеф Мезеи

ЛИТЕРАТУРНАЯ ТЕНДЕНЦИЯ И ЭПОХА «ВЫРАВНИВАНИЯ»

Из кризиса либерализма после компромисса родилась двоякого рода рефлексия, двойное отношение к явлениям мира. Одна из этих тенденций продолжала реалистические консеквенции, т. е. программу дезиллюзионизма абсолютизма (Ласло Арань), другая же выражалась в самокритике, глубоко переживавшей классовую деканденцию (Дьюла Ревички). Последняя — более искренняя и более «опозиционная».

Позиция Ласло Арань происходит от опасения за свое класс, от намерения улучшения. Он не обольщает ни себя ни других. У него хватает мужества хоронить и оплакивать, он смеет быть пессимистом без оговорок и иллюзий. Он есть анархист любви, который освобождает чувства от предрассудков и конвенций.

Значит его позиция родилась вопреки классовым идеям и классовому сознанию и все же последовала путь еще активной буржуазной мысли. Он хотел выравнивать унаследованные антагонизмы просто отрицанием их. Но и в общественной действительности была налицо известная выравнивающая тенденция, состоявшаяся из сближения интересов ведущих классов.

Эстетика понимания есть основа интеллектуального возвышения, и оба восходят к позитивистическим вкусам. Более важным, чем теория среды, достижением эстетики Тена был принцип взаимодействия вещей. «Научность» — этого была современная цель искусства. И это характерно не только для натурализма! Но научность создала в то же время и фиктивное искусство. Она выражала не законные явления действительности, но переживание, руководимое внутренним интересом. Результатом всего этого была литература личных переживаний, как стихийное впечатление какой-то темы.

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С БЕРЖЕНЬИ

Настоящая статья представляет собой две главы монографии Берженьи. В первой автор определяет место Берженьи в мировой литературе, с учетом свойственных условий, между классицизмом и романтикой, по пути Хельдерлина и Шенье. Он указывает на историко-общественное положение поэзии Берженьи и на связанные с этим диалектические черты. Характеризуются свойственности этой поэзии: элементы величественности, лирическое видение сущности, соотношения семейного мира и мировоззрения, своеобразная интенсивность языка, устойчивость переживаний поэта, общественные условия развития его мировоззрения, борьба его в поставленных историей пределах, высокая идейность всей его поэзии. Автор указывает на значение теории лирического героя, разветвляющейся в советских литературных исследованиях, в связи с новым истолкованием и пониманием поэзии Берженьи.

Другая глава посвящена молодости Берженьи, первому творческому периоду его поэзии. Автор объясняет ее в первую очередь глубиной впечатлений молодости и их соотношением в связи с эпохой и обществом. Характеризуются внутренний кризис молодости, отношение к отцу, конфликты со средой и связанная с этими борьба (Шиллер, Леопарди), его восхищение античным миром, стимул культа образованности Просвещения и появление ранней романтики в спиритуализации любви. Проявляется ранняя романтика (со своими средствами, указывающие на бесконечность), сентиментализм (с освобождающим чувства эффектом), сопоставление мира с древней и античной величавостью (со своими попытками на критику) и одиночество (с внутренними конфликтами «скрашивающего» расстояния). Эти факторы определяют действительный характер первого периода поэзии Берженьи. †

ПОЛЕМИКА

Янош Барта: Кемень — политик
Пал Панди: †Кемень — политик

С ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННОКОВ

Пал Кардош: Альберт Кардош:
Жигмонд Тиборц: Антал Фаркаш

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Ласло Петер: Смешанное
Шандор Шейбер — *Енё Жольдош*: Письмо Жигмонда Морица к Енё Хельгаи
Дьёрдь Шомйо: Об одной строчке Арпада Тот
Шандор Бене: О возникновении одного стихотворения Яноша Арань

ОБЗОР

Иштван Сатмари: Лоранд Бенкё, Венгерская словесность в первый период эпохи Просвещения
Режё Салатнаи: Современники о Жигмонде Мориц
Бела Помогач: Аладар Кунц, Черный монастырь
Анна Шомоди: Дежё Дьёри, Великий экзамен
Петер Пал Домокош мл.: Василий Литкин, переводчик Петефи на язык коми
Золтан Хангаи: Шандор Броди, Плотоядные
Ласло Бота: Янош Кюкюллеи и Хроника безымянного минорита
Агнеш Куруц: Терентий, Паразит
Михай Кёхедьи: Ежегодник Музея им. Ференца Мора

БИБЛИОГРАФИЯ

Кемень—Козоча: Статьи, относящиеся к истории венгерской литературы, в журналах смежных наук в 1959 году

ИЗВЕСТИЯ НАШЕГО ОБЩЕСТВА

IRODALOMTÖRTÉNET

1962.

2. SZÁM

TANULMÁNYOK

<i>Wéber Antal</i> : Esztétikai műveltségünk eredetéről.....	209
<i>Mezei József</i> : A „kiegyenlítődés” irodalmi tendenciája és kora.....	221
<i>Merényi Oszkár</i> : Berzsenyi-problémák.....	245

VITA

<i>Barta János</i> : A politikus Kemény (Válasz Pándi Pálnak).....	269
<i>Pándi Pál</i> : A politikus Kemény (Válasz Barta Jánosnak).....	275

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

<i>Kardos Pál</i> : Kardos Albert.....	286
<i>Tiborc Zsigmond</i> : Farkas Antal.....	291

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Péter László</i> : Miscellanea.....	302
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Móricz Zsigmond két levele.....	309
<i>Somlyó György</i> : Tóth Árpád egy soráról.....	312
<i>Bene Sándor</i> : Arany János egyik versének keletkezéséről.....	314

SZEMLE

<i>Szathmári István</i> : Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.....	316
<i>Szalatnai Rezső</i> : Kortársak Móricz Zsigmondról.....	320
<i>Pomogáts Béla</i> : Kuncz Aladár: Fekete kolostor.....	322
<i>Somogyi Anna</i> : Györy Dezső: A nagy érettségi.....	324
<i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Litkin Vaszilij — Petőfi komi (zürjén) fordítója.....	325
<i>Hungay Zoltán</i> : Bródy Sándor: Húsevők.....	329
<i>Bóta László</i> : Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája.....	331
<i>Kurcz Ágnes</i> : Terentius: Az élősdí.....	333
<i>Kőhegyi Mihály</i> : A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.....	335

BIBLIOGRÁFIA

<i>Kemény G. Gábor</i> : A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1959-ben.....	336
---	-----

IDEGENNYELVŰ ISMERTETÉSEK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft